

૧૯૭
૫૬૭/૨/૦૪
૮૩૦
૨૪૯૫૯૫૦૫

સમરંગણ

અવેરચંદ મેઘાણી

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ

અધ્યાત્મ

અમદાવાદ-૧૪

ગુજરાત ગંથરત્ન કાર્યાલય

રતનપોળ જાકા સામે • ગાંધી માર્ગ • અમદાવાદ • ૩૮૦ ૦૦૧

Gujarati Fiction

Samarāṅgan
a novel by Jhaverchand Meghāṇi
Amadavat : Gurjar Grantharatna Karyalay
Ed. 3: 1953, reprinted 2003

Price Rs. 95

: આવૃત્તિઓ:

પહેલી 1938, બીજી 1946, ત્રીજી 1953

પુનર્મુદ્રણ : 1978, 2003

પ્રતિ : 1250

પાનં : $14 + 246 = 260$

દ્વ - ૩

માટીચો

કિંમત : રૂ. 95

૨૫૧૯૫૭

: પ્રકાશક:

અમર ઠાકોરલાલ શાહ

ગુજરાત ગ્રંથરળ કાર્યાલય

રતનપોળ નાકા સામે, ગાંધી માર્ગ

અમદાવાદ 380 001

: કમ્પ્યુટર અક્ષરાંકન:

અપૂર્વ આશર, ઈમેજ સિસ્ટમ્સ

10 બીરવા રો હાઉસિસ, બોપલ, અમદાવાદ 380 058

ફોન: 373 5590. ઈ-મેલ: apu@vsnl.com

: મુદ્રક:

ભગવતી ઓફિસેટ

15/સી, બંસીધર એસ્ટેટ, બારડોલપુરા, અમદાવાદ 380 004

અર્પણ

પુત્ર મહેનને

એક કલાસજ્રક લેખે મેઘાડીની નવલકથાઓ પાછળ તેમની ચોક્કસ
સમાજનિષ્ઠ અને ઉંડી નિસબત રહેલી છે. વ્યક્તિ અને સમાજજીવનના
જે કોઈ પ્રશ્નો અને જે કોઈ પરિસ્થિતિઓ તેમણે આવેખ્યાં તેમાં તેમની
અમુક સામાજિક, સાંસ્કૃતિક સંપ્રક્ષતા છતી થાય છે. જૂનીનવી પેઢીનાં
માનવીઓના માનસભેદ અને તેમના મૂલ્યબોધનો સીધો વિનિયોગ તેમની
પાત્રસૃષ્ટિમાં જોવા મળે છે. પરંપરાગત ગૃહજીવનની સંસ્કારિતાનું જે રીતે
તેઓ મૂલ્ય સ્થાપવા જંબે છે તે ઘટનાનું આપણા સાહિત્યિક, સાંસ્કૃતિક
જીવનમાં આગવું મહત્ત્વ છે. ગોવર્ધનરામની જેમ જ પણ સીમિત ફલક
પર કુદુંબસંસ્થા અને તેનાં ધારકપોષક બળોની પ્રાણપ્રતિજ્ઞા કરવા તેઓ
મથી રહ્યા છે અને સામાજિક, આર્થિક વિષમતાનો જ્યાં સુધી પ્રશ્ન છે, દલિત-
પીડિતોનાં શોષણ, અન્યાય અને જુલમનો પ્રશ્ન છે, મેઘાડીની નવલકથાઓ
આપણા સંસ્કારજીવનમાં નોંધપાત્ર દસ્તાવેજ સમી બની રહેશે. ગરીબો,
આપણા સંસ્કારજીવનમાં એ કથાઓમાં પ્રગટ કરી તેનુંયા મોટું મૂલ્ય છે. તળ ધરતીનાં માનવીઓનાં
એ અંતરવહેણો આવેખવામાં મેઘાડી અનન્ય કોઠાસૂઝ દાખવે છે. સોરઠની
ધરતી અને સોરઠના લોકજીવનની ધબક જીવિવામાં તેમની પ્રતિભાનો વિશેષ
રહ્યો છે અને એમાં જ તેમની ચિરંતન પ્રભાવકતા રહી છે.

પ્રમોદકુમાર પટેલ

નિવેદન

બારેક વર્ષ પરની મારી એક નોંધપોથીમાં 'ભૂચર મોરી' એ
મથાળા નીચે, નીચે મુજબની થોડીક નોંધ છે:

જેસા વજરની વહુ: થાન લબડે: લુગડાં ધોવામાં
અડચણ: પવર ખંબે નાખેલ: નાગડો ધારે પાછળ ઊભો
ઉભો:

જામ: જેસા ડાડા, હી જોરાર કીંચે ઘરજી હુંદી?

જેસો: અંજા ધા થીંદા ઈ અગોઆં ન્યારજા.

[તૂટેલ આઉવાળી ભેંસ, ગાય 'જોરાર' - ઝોળા -
જેનાં આઉને ઝોળ પરી ગયો હોય.]

તે પછી જુદા જુદા વાર્તાકાર ભાઈઓ પાસેથી આ કિસ્સો
સાંભળેલો ને 'ભૂચર મોરી'ના યુદ્ધમાં એ જ નાગડો વજર કેવો દીયો
તે જાણેલું. એટલી જ વીગતવાનું એ પાત્ર મારા અંતરમાંથી બાર વર્ષો
થયાં અળનું થઈ શક્યું નહોતું. એ અને બીજું પાત્ર અજો જામ, જેના
વિશેના આ ત્રણ દુહાઓ પણ મારી ઉપર કહી તે નોંધપોથીમાં છે:

અજમલિયો અલંગે, લાયો લાખાહર ધણી,
દંતૂશળ પગ દે, અંબાડી હળિયા અહર.

એક લાખજાશી લોય, ભોં બીજી વીહળ ભજાં,
નાડા તણી ન કોય, શેરી શત્રશલ-રાઉંત!

અજમલિયો ઓટ, કરેડ્યો કેરાના ધણી,
ભડ નો ખમે ભારોટ, સાંઠો શત્રશલ-રાઉંત.

આ વેળા હું ભૂચર મોરીનું સ્થળ જોવા ગયો. જોતાં લાગડી
ઘાટી થઈ. અને મેં તત્કાલીન ઈતિહાસનાં આટલાં પુસ્તકો મેળવીને
વાંચ્યાં: 'મિરતે સિક્કદરી', 'મિરતે એહમદી', ભગવાનલાલ સંપત્રામનો

‘સૌરાષ્ટ્ર દેશનો ઈતિહાસ’, કાઠિયાવાડ અને ગુજરાતના સર્વસંગ્રહ,
‘કુચ્છનો ઈતિહાસ’, કેપ્ટન બેલનો ‘હિસ્ટરી ઓફ કાઠિયાવાડ’,
‘વીભાવિલાસ’, ‘શોરઠી તવારીખ’. વાંચીને પછી તવારીખના ખોખામાં
વાર્તા ઉતારી.

સત્તા જામ, જેસો વજ્ઞર, અજો જામ, નાગડો વજ્ઞર, ઈતમાદખાન,
લોમો ખુમાણ, દૈલતખાન, નહનુ મુઝફ્રફર, ૨૪પૂત ભૂચર મોરી – એ
બધી ઈતિહાસિક વ્યક્તિઓ છે. મુઝફ્રફર તો સંપૂર્ણ ઈતિહાસિક.

નાગડા વજ્ઞરની બાલ્યાવસ્થા અને મૃત્યુ વચ્ચેનો કલ્યના-સંભાર
મેં ભર્યો છે. નાગડા જોગીઓની એક હજારની જમાત ‘ભૂચર મોરી’ના
યુદ્ધમાં લડીને મરી છે એ ઈતિહાસમાન્ય હકીકત છે.

નાગડા વજ્ઞરનો દુષી પણ મારાં ટાંચણમાંથી જડચો છે:

જોયો જોમાણા તને કાબલિયે ઊંચો કરી
નાગડા! ભીમકના! તારું ધડ પાડિયું આવટ-ધડે.

વજ્ઞર અને વજ્ઞરાણીના સંસારનું આવેખન એ મારી કલ્યના છે.
રાજુલ અને સરાણિયણ બાઈ પણ મારાં કલ્યના-સંતાનો.

લોમાની, દૈલતખાનની, તેમ જ રા’ ભારાની દગલબાજુ
ઈતિહાસમાં નોંધાયેલ છે. બેટ દ્વારકાના સવા કે સંગ્રામ વાઘેરનું સ્વાર્પણ
ઈતિહાસભાખ્યં છે. સત્તા જામનું યુદ્ધમાંથી પલાયન ને અજો જામનું
યુદ્ધ ગમન ઈતિહાસમાન્ય છે. સત્તા જામે પાછળથી મુગલો પાસેથી
આવી સ્વમાનઘાતક શરતે નવાનગર પાછું મેળવ્યાનું ઈતિહાસમાં છે.
નગરનું ઈસ્લામાબાદ બનવું એ પણ તવારીખમાં છે.

મુઝફ્રફરનો ધોળને પાદર અસ્તરથી આપઘાત એ તવારીખમાં છે.

‘વીભાવિલાસ’ નામનો નવાનગરના રાજકુલનો બિરદાઈ ગ્રંથ મેં
જોયો છે. એ એક પ્રશસ્તિ-કાવ્ય છે. કાવ્યદસ્તિએ આ કૃતિ અતિ ઊંચા
પ્રકારની છે. પણ જામ સત્તાને ઊજળા ને ઊજળા જ બતાવનારી એમાંની
લખાવટ દોષિત છે. અને ભૂચર મોરીના સંગ્રામમાં જામની જીત થઈ
તથા કુંવર જસાજીને દિલહી તો કેવળ સમાધાન માટે મોકલ્યા એ તો

રમૂજની અવધિ છે. મારું તારકા હત્તિહસના આધારોવાણું છે. એક દોષ
મેં કર્યો છે: દેશઓની દગ્ધાથી કતલ જામ સત્તાએ નહિ પણ એના
પિતા રાવળ જામે કરેલી.

‘જોરારનો’વાળો કિસ્સો હત્તિહસમાં નોંધાયેલો નથી પણ કંઈસ્થ
કથાસાહિત્યમાં પ્રચલિત હોઈ જૂનો લાગે છે.

‘ભૂયર મોરી’નું યુદ્ધલેખન કરતાં બે પ્રાચીન ચિત્રોની તસ્વીરો*
મને પૂરી પાડનાર શ્રી પચાણજીભાઈ વારા (જામનગર)નો હું અત્યંત
આભારી છું.

શાષ્ટ્રપુર: 28-4-'38

અવેરચંદ મેઘાણી

[બીજી આવૃત્તિ]

આ આવૃત્તિમાં હકીકતનો કશો ફેરફાર કરવો પડ્યો નથી, પણ
લખાવટમાં સારી પેઠે સમારકામ કર્યું છે.

બોરાદ: 2-2-'46

૫૦ મે.

---

* પાનાં 228-229.

તાજેતરમાં જ લખવા ધારેલી એક સોરકી
ઇતિહાસ-કથાના આધારો શોધવા હું
રાજકોટના લેના પુસ્તકાલયમાં ગયો હતો...
જે ઐતિહાસિક નવલ હું દોરી રહ્યો
હું તેનું 'એપિક' ઘટનાસ્થળ રાજકોટથી સોણ
જ કોસને અંતરે પડેલું છે. સંવત 1648 [સન
1592] શ્રાવજ વદ સાતમ ને બુધવારનો એ
યાદગાર બનાવ દ્રોળના પાદરના એક સ્થળ
પર અંકિત થયો છે. એ જો કેવળ
સંહારભૂમિ હોત તો જાઓ રસ ન પડત.
પણ 'ભૂચર મોરી'નું એ પ્રેત-સ્થાન
માનવતાના રંગમય સદ્ગ-અસદ્ગ આવેશોની
લીલાભૂમિ છે. એને પહોળો ખોળો ખૂંદતી
કલ્યાન તત્કાલીન વાતાવરણ પકડી પાડે
તેવા ત્યાં અવશેષો છે.

'ભૂચર મોરી'નું રણમેદાન એટલે તો
એકચકી અકબર-શાસનનો સૌરાષ્ટ્રમાં સહુ
પહેલો પંજો જીલનાર સ્થાન. ત્યાં મેં કદી
પૂર્વ ન દીઠેલી તેવી એક ખાંબી દીઢી. લાંબી
શિલા પરનો એ અચ હમણાં જાણે હાવળ
દેશે તેવો બંકો: એની લગ્નમના બારીક વળ
પણ ચોખ્યા છે. એનો અસ્વાર નજનદેલી
છે. અણાંકી એ વૃદ્ધ કાયામાં ફાટકાટ

'ભૂચર મોરી'ના સ્થાનકમાં ઉભેલા એક જોગીના પાળિયાના મેં તાણેલા લીંયા પરથી
શ્રી સોમાલાલ શાહે દીરેલું આ ચિત્ર છે. [વિત્રમાં સંવત 1647 વરસ છે એ ભૂલ લાગે
છે, કારણ કે પાણા 159 પરના દુખામાં 'સંવતુ સોલ અદતાલીસે' છે.]

તંદુરસ્તી અને કસરતી કોવત છે. એના કંઈમાં માળા છે. એની કમરમાં ફક્ત કટાર છે. એના હથમાં તલવાર છે. એ છે એક ખાખી નાગડા બાવાની ખાંખી. નાગડાઓની પલટને એ યુદ્ધમાં રાજ્યુત પક્ષે યુદ્ધ કર્યું હોવાની એ નિશાની છે.

અને અચરજ તો એ છે કે અસવારની માથે બે પક્ષીઓ સામસામાં ઘૂઘવતાં કંડારેલ છે. આ ડિન્હુઓની સમાધિઓથી થોડે દૂર એક હજુરો છે. તેના પર સાત મુસ્લિમ કલરો છે.

‘ભૂચર મૌરી’નાં એ સ્મારકો સળગતાં વેરાન વચ્ચે ઉભાં છે. આજે પણ એ રજાથળ જ ભાસે છે. આવા મહત્વના ઇતિહાસ-ચિહ્ન આપણાં ઐતિહાસિક સંગ્રહાલયો પોતાની પાસે તસ્વીરરૂપે, અરે નોંધરૂપે પણ સાચવે છે? નહિ. એને બાજેલી લોકકથાઓ લુપ્ત થઈ છે. ત્યાંનાં વાસીઓ પણ પૂરી વાત કહી શકતાં નથી.

જો આપણે ભૂતકાળીન ઇતિહાસ ઉપર ચોકડી મારી નાખી હોય તો તો કશું કહેવાનું જ ન હોય. પણ એક તરફથી આપણે ઇતિહાસના અવશેષોને સંઘરવાની અને ઉકેલવાની જરૂરત સ્વીકારીએ છીએ, સંસ્થાઓ ખોલીએ છીએ. તવારીખનાં આ ઉરી જતાં પાનાં, બીજી બાજુ, અનાદર પામે છે. અર્થ એ છે કે ઇતિહાસ પ્રત્યે આપણું વલણ કરી તો ખોટી આપવડાઈનું છે, અથવા તો બનાવટી છે. ભૂતકાળ જોતેની કરી સ્યાષપણે નિર્દ્યતાપૂર્વક તોડી નાંખી શકતાં નથી, તેમ નથી એ કેરીને યોગ્ય સ્થાને મૂકી શકતાં. આપણે ઇતિહાસને પૂછું બંધાયેલાં ચીંથરાં જેવી સ્થિતિ ભોગવીએ છીએ.

[‘જન્મભૂમિ’, 23-2-1938]

*

[ટાંચણપોથીનું] એક પાણું ઉઘડી પડે છે. લખ્યું છે: ‘ભૂચર મૌરી’. મારી ‘સમરંગણ’ નામની મોટી વાતાનો જે મધ્યપૂરો રચાયો તેનું પ્રથમ મધુબિંદુ મૂકનાર એ કોણ હતું? નામ નથી. મિતિ કે ઠામ નથી. યાદ આવે છે. યાદ આવે છે — જુછ બારોટ. એને લઈને છેક બરડા પ્રદેશથી તે કાળના અમલદાર મિત્ર ભાઈશ્રી મોહનલાલ રૂપણી આવેલા. યાદ આવે

છે મીઠું મો, મીઠપભરી બારોટ-જબાન. હસમુખો ચહેરો. ટાંચણ આમ છે:

જેસા વજ્ઞાની વહુ: થાન લબડે: લૂગડાં ધોવામાં અડચણા:
થાન ખંબે નાખેલ: નાગડો ધારે પાછળ ઊભો ઊભો.

આમ: જેસા ડાડા! હી જોરાર કીંકે ઘરજી હુંદી!
[તૂટેલ આઉવાળી ભેંસ-ગાય 'જોરાર' કહેવાય.]

જેસો: અંજા ધા થીંદા ઈ અગળિએં ન્યારજા.
[એના જે ધા થાય તે આગળ નિહાળજો.]

પછી તો હુંધા ટાંકેલ છે. ઉપલું ટાંચણ જે માર્ખિકતાથી ભરેલ છે
તેને વાચકો નહિ સમજે, પણ મારી નજરે તો એ બનાવ હજી એ બની
રહેલો, ચાલુ સ્થિતિમાં, એક સોરઠી નદીને આરે, દેખાયા કરે છે. મારી
'સમરાંગણ'ની આખીય વાર્તામાં એ એક જ પ્રસંગે બળ પૂર્યું. સૌરાષ્ટ્રમાં
શહેનશાહ અકબરશાહની મોકલેલ સૌ પહેલી ચાલઈ; અને અમદાવાદના
અકબર-શાહ મુઝફફર નહનુના આશ્રયદાતા સોરઠી ઠાકોરો સાથે એ
અકબર-ઝોજના ભયાનક જુદ્ધનું નામ ભૂચર મોરીની લડાઈ. ભૂચર મોરી:
કોઈ મહાકાય - મહાગાથાને દીપાવે તેવો મામલો અને એમાં નાયકપદે
મૂડી શકાય તેવા સુરાપચા લાડકપુત્ર નાગડા વજર નામના જે જુવાન
પાત્રની માવજત મેં 'સમરાંગણ'માં ઊઘડતા પાનાથી માંડીને કરી છે, તે
પાત્રનું પ્રથમ બીજારોપણ મારી કલ્યનામાં ઉપલા કર્યી શબ્દો વડે મૂડીને
જી બારોટ ચાલ્યા ગયા....

*

તીજીવાર મને ભૂચર મોરીના રણાંગણમાં મૂકનાર જેઠો રાવળ હતો.
તીજી વારની આ નોંધ એની કરાવેલી છે:

સવાશેર પાણો રુધિરમાં તણાય એવી લડાઈ ચાલશે.
જેસા વજ્ઞાની ઘરવાળી જોમાબાઈ: એનો દીકરો નાગડો:
પવર (પયોધર) વાંસે નાખ્યાં'તાં: વાંસે ઊભો ઊભો ધારે.
આ જોળાળીનો — ગાડરના પેટનો — ઊભો ઊભો ધારે છે
તે કેવોક થાશો? એની આગળે ખબર.

*

નાગડાનાં કંડાં પડી ગયાં, ચામડાં ચડી ગયાં.
નાગડો પડેલો: હાથીનાં પેટમાં હાથ. ‘આ કોણ?’
‘જોળાળીનો! બીજાનાં ઘાનાં સાંધા મળે,
એના સાંધા ન મળે.

જોઈ શકશો કે ‘સમરંગણ’ના સર્જન પાછળ આ જુદુ બારોટે અને જેઠા રાવળે કહેલા ફક્ત એક જ પ્રસંગનું કેટબું તીવ્ર સંવેદન અને કલ્યાન ચાલ્યા કર્યું છે. જેઠા રાવળે કહેલા આ બે પ્રસંગો એ કરુણ શૌર્યકથાના બે સમતોલ પલ્લાં છે: પહેલો પ્રસંગ માની પીડે ઊભો રહીને માચે પાછળ નાખેલાં પથોધરે ધાવતા બાળની એનાં બાપને જ મોંચે રાજા જામે કરેલ હાંસીનો: ને બીજો પ્રસંગ મુગલ-ઝોજ સામેના રણંગણમાં પડેલા એ જ બાળના ઓબનાંધ ઢેહની દશા દેખાડતો: એ દેહ પડ્યો હતો: એના કંડાં-વિહોણા હાથની ઢૂઠી અણીઓ એક મૂખેલ હાથીના પેટમાં પેસેલી હતી, કારણ કે એણે અંબાડીઓ સુધી પહોંચીને સેનાપતિઓને હજાતાં હજાતાં કંડાં કપાઈ ગયા પછી પડા ઢૂઠ હાથે ઠોંસા લગ્યાવીને હાથીઓને માર્યા હતા — પછી એ પટકાલો હતો. યુદ્ધલીલા ખતમ થયા બાદ વિઝેતા મુગલપતિ રણભૂમિ પર નિરીક્ષણ કરવા નીકળે છે ને હાથીના કલેવરને હાથના ઢૂઠા વડે બેદનારો આ મહાવીર કોણ એવું વિસ્મય અનુભવે છે, ત્યારે જાણકાર જવાબ વાળે છે કે ‘આ જોળાળીનો’. રાજા જામે કરેલી હાંસીનો જવાબ એ બાળકે છેલ્લી પળે આપ્યો. મશકરી કરનાર નગરરાજ સતો જ્યાંથી જીવ લઈને ઘરભેણો થઈ ગયો હતો તે જ જુદ્ધમાં, મશકરી કરનાર રાજાએ પોતે જ નોતરેલા જુદ્ધમાં, એ મશકરીનું પાત્ર બનેલ મારીનો પુત્ર નાગડો પોતે વાંસે ઊભાં ઊભાં ધારેલ ધાવણનો હિસાબ આપતો પડ્યો હતો.

‘સમરંગણ’! તને હું નહિ ભૂલી શકું, એ ઘોર ઘટનામાંથી ફક્ત આ બે જ પ્રસંગોની જાળવણી કરનારા સોરકી વાર્તાંકારોમાં કલાદાંદિ ઊંચા પ્રકારની હોવી જોઈએ.

[૫૨કમા'માં]

*

[૧૧]

['સમરાંગણા'] એક જ મહિનામાં ચાલુ કામ સાથે પૂરી કરેલી
ઓપડી છે. જેવી હો તેવી, મને તો મારા અંતરની અંદર સંઘરાયેલી એક
કવિતા જેવી હતી.

[ઉમાશંકર જોશી પરના પત્રમાં: 4-7-'38]

સમરાંગણાને હું મારી એક અતિ પ્રિય ફૂતિ જમજું છું.

[ધનસુખલાલ મહેતા પરના પત્રમાં: 8-4-'44]

1. 'જોચાસનો'	3	18. પુરુષાતનની પ્રતીપિતિ	120
2. જેસો વળુર	9	19. વાય મુખફંફરો!	132
3. બાપે તરછીઠેલો	15	20. પરાજિત પર પ્રેમ	139
4. ખૂંદાતી ગુજરાત	19	21. જોડી જરી	144
5. બાળક નહીનુ	23	22. ભીડમાં ભેડુ	153
6. 'કહોને મા!'	33	23. પિતાનું પાપ	159
7. અજો જામ	36	24. જમાતનો મેળાપ	164
8. સોરઠનો કોલ	41	25. મા મળી	170
9. ભવિષ્ય-વાળી	50	26. 'ભૂચર મોશી'	178
10. મસલત	57	27. પહેલું થીખળ	187
11. પરદેશીને તેઢું	64	28. મંત્રણા	192
12. લોહીનું થીપું પાડચા વિના	73	29. 'રહીમ! રહીમ!'	199
13. સોહાગની રાત	78	30. માતાના આશીર્વાદ	202
14. ધમુનાને ક્રિનારે	88	31. સમરાંગણને માર્જી	206
15. જનની જન્મભૂમિ	96	32. સુરાપુરાનો સાથ	217
16. વિજયી મસ્તક	100	33. ચલો, કિસ્મત!	230
17. અષાપીછાંનું મિલન	113	34. માનું પેટ	232

ઝવેરયંદ મેઘાણી : સાહિત્યજીવન 241

મેઘાણી-સાહિત્ય 244

મેઘાઙ્ગીની સર્જકપ્રતિભાના સૌથી પ્રભાવક આવિષ્કારો અલગ વૃત્તાંતોની માવજતમાં તેમ અલગ પ્રકરણોના સંવિધાનમાં જોવા મળે છે. તેમની મોટા ભાગની નવલકથાઓમાં એ રીતે અસંખ્ય પ્રકરણો અલગઅલગ રીતે જોતાં સુરેખ અને એકાગ્ર સર્જકતાનો સુખદ પરિચય આપે છે. સોરઠી લોકજીવનનાં પાત્રોની છબી કંડારી કંડવામાં, તળ ધરતીનાં દશયો આવેખવામાં અને પ્રસંગના સંચલનમાં તેમની ઘૃતી લાઘવભરી પણ તેથી અસાધારણ બળ પ્રાપ્ત કરતી કથનવહણશૈલી તેમની સર્જકશક્તિનો વધુ પ્રભાવક આવિષ્કાર દર્શાવે છે. તળપદી બોલીનાં પ્રાણવાન તત્ત્વોને આત્મસાત્ર કરીને તેઓ આગવી શૈલી નિપાત્રવા વિરલ પુરુષાર્થ કરતા રહ્યા છે.

પ્રમોદકુમાર પટેલ

સમર્ગાજી

સમર્ગાજી
સમર્ગાજી
સમર્ગાજી
સમર્ગાજી

1916-1917

1916-1917

‘જોરારનો’

ન્યુગમતી નદીનો એ રળિયામણો આરો હતો. ફરસી પહોળી છીપર ઉપર બેઠી બેઠી એક ચાલીસેક વર્ષની આધીડ ઓરત પોતાના લંબા હાથ હિલોળતી હિલોળતી અતલસનું કાપડું ચોળતી હતી. ચોળતા કમખામાંથી સફેદ ભૂતડાના દૂધવરણ રંગ સાથે પહેલકી ધોઝયનો લાલ અતલસી રંગ ચૂઈયુઈને નદીનાં પાણીમાં નીતરતો હતો, તેને પીવા જીણીજીણી માછલીઓ છીપર ફરતી ટોળે વળી હતી.

આધી બાઈના પહોળા બરડા પર શક્ત આઈ એક ઓઢણી હતી. બરડો લીસો હતો. ઓઢણી લપટતી હતી. છબદ્ધબિયાંમાંથી ઊડતાં પાણીનાં ટીપાં પણ નિશાળનાં નાનાં છોકરાં ઊંચાં લીસાં પાટિયાં પરથી લસરતાં હોય તે રીતે બાઈના બરડા પર પડી પડી લપટી જતાં હતાં. કાપડાની કસોના ગુલાબી કાપ બરડા પર પડેલા હતા. આ નદી-આરો ઉપરવાસનો હતો, એકલ હતો, નિર્જન હતો. ધોનાર ઓરતની સાથે એક જ બીજ બાઈ હતી તે લૂગડાં નદી-કાંઠાની સફેદ ભૂતડાની માટીમાં મસળતી હતી.

બેથી અઢી વર્ષનો એક છોકરો આ કાપડું ધોતી આધી બાઈના બરડા પર ધંબા લગાવતો અને ગળે બાજતો પછવાડે ધીંગામસ્તી મચાવી રહ્યો હતો.

“આઘો ખસ, મારા વેરી, થોડીક વાર તો મને કવરાવવી રે'વા દે!”
બાઈ છોકરાને ઠેલવા મથતી હતી. ધોવામાં એને અગવડ પડતી હતી.

“ને મા, ભૂખ લાગી છે. ધાવવું છે, મા, તું મને વઠ મા. મને ભૂખ લાગી છે.” છોકરો તોતડા બોલ બોલતોબોલતો માની પીઠ પર ધમાચકડી મચાવી રહ્યો.

“ભૂખું તે તું કેટલાક જલમની લઈને આવ્યો છો, ભા! હું નાગડા?” બાઈ છોકરાની સામે જોયા વગર જ બોલતી હતી.

“આગલા જલમનો કોક અપવાસી જોગી હશે, હોં મા!” લૂગડાં મસળતી બાઈએ કહ્યું.

“હા, એટલે તો એનું નામ નાગડો પાડયું છે ના!”

“ભૂખ, ભૂખ, મા, ભૂખ!” બાળકને આ બે બાઈઓની વાતોમાં રસ નહોતો. એનું પેટ પોતાની પ્રશંસાથી ભરાતું નહોતું. એણે તો માની પીઠ જાલી ધજાધજાવવા માંડી. બાઈના હાથ છીપર પર ટકી શક્યા નહિ.

“પણ સાંજ પડે છે, નાગડા! મારે હજી ગાંસડી લૂગડાં બાકી છે. જો આંહીં માણસુંને સીમમાંથી વળવાની વેળા થાતી આવે છે. છોડ, માડી, હમણાં ધોતીધોતી કેમ કરી તને ધવરાવું!”

“ધોતીધોતી - ને, બસ, ધોતી ધોતી - મા, ધોતીધોતી ધવલાવ -” છોકરો બાંધબાંધાં કરી રહ્યો.

“ઠિક, આ લે.” એમ કહીને માતાએ પોતાનું ઢીલું સ્તન ઊંચું લઈને પોતાના ખભા તરફ લંબાવ્યું. “લે બેટા! તું તારું કામ કર, ને હું મારું કામ કરું.”

ખભા પર મોં ઢળીને છોકરો પીઠ પાછળ ઉભોઉભો ધાવજા ધાવવા લાગ્યો, ને વગર અંતરાયે મા ધોતી રહી. છીપર પર કાપ્યું મસળતા એના જૂલતા દેહ પર બાળક પણ જૂલી રહ્યો. પછી તો બેમાંથી એકેયને ઉતાવળ ન રહી. મા ધોવામાં મશગૂલ હતી. બાળક હીચોળ્યા ખાતોખાતો ધાવતો હતો ને ઝોલાં પણ ખાતો હતો.

“આ તો ભારી કરામત, મા!” આધીડ બાઈને માન-શબ્દે સંબોધતી એ બીજી સ્ત્રી એની નોકરિયાત લાગતી હતી.

“માનું ધાવજા બીજા શા ખપનું છે, બાઈ? ભલેને ધાવતો મેં તો આને ઘડૂલે ઘડૂલે ઘટકાવવા દીવેલ છે, એની કાંઈ છાશ થોડી ફેરવવાની છે? હોય તેટલું હસ્તીને પાઈ દઈએ. સાચો ધાવનારો હશે તો આગળ ઉપર લેખે લગાડશે. પૂરો ધરવ નહિ પામ્યો હોય તો આગળ જતાં એબ લગાડશે. ગાય-ભેંસનાં દૂધ-ગોરસ સાચો મામલો મચે ત્યારે થોડાં જ ઊગી સરવાનાં છે? તે ટાકો તો જવાબ દેશે માનું ધાવજા. મરને ધાવી લેતો. તે ઘડીએ તો ધવરશવનારીના રંગ રે'શે ને!”

નદીનો આરો પોતે અબોલ છે, પણ મૂંગાં નદી-જળ માનવીઓને બોલતાં કરે છે. સંસારના લાજમલાજાએ. સીવી લીધેલી નારીની જબાન પરથી નદીનો કાંઠો ટેભા તોડે છે. બાળકની માતા અંતરના અતિલ ઊડાણમાંથી બોલતી હતી. પાછી વળીને ઘેર પહોંચશે ત્યારે વાચાને જાણો તાણાં વસાઈ જવાનાં છે, એવી બીકે એણો અંતરના આગળા છૂટા મેલ્યા.

વાદી જેમ મોરલીને જાતી અવનવા સૂર ઘૂંટતો હોય, તેમ પીઠ પર ફેલો બાળક માનું સ્તન બે હાથે પકડી ધાવજા ઘટકાવતો હતો. એના મોંગાંથી ઘૂઘવાટ ઊઠતા હતા. માતાનું સ્તન એના બે હાથમાં મોરલી-ધારનું બન્યું હતું.

મસણીમસણીને નાની સ્ત્રી લૂગંડું ફેકતી હતી. ફેકાંદું લૂગંડું જીલીજીલીને બાળકની જનેતા છીપર પર ચોળતી હતી. કાંડાં સાથે ખણખણાટ કરતો ચૂડો ઊંચે ચડાયા છતાં વારંવાર લસરી નીચે આવતો હતો ને કાંડાં પર નાચતો હતો.

“હુ મા!” નાની સ્ત્રી વાત કઢાવતી હતી: “આ દરબારની રાણીયુનાં ધાવજા કેવાં ધૂળમાં રોળતાં હશે!”

“એના ય દીકરા પીવે છે ને.”

“દીકરા તો પીવે છે, પણ દીકરી પીવા આવે ત્યારે? દૂધમાં જબોળીઝબોળીને જીવતી મારે, પછી એની છતીનાં સરોવર સડીસડીને બેઠાં થતાં હશે ને?”

“અભાગણીયું છે જાડેજાઓની બાયડિયું, બાઈ!” મારે નિશાસ
મૂક્યો; “કુયે અવતાર છૂટશે?”

“હું મા! એક વાત પૂછું? ગઢમાં હજ ચણભણ થાય છે.”

“શું?”

“કે વચેટ સફીઆડી રાહળીની જે દીકરી દૂધપીતી કરવા માટે
તમને સોંપાઈ તેને...”

“શું તેને?”

“તેને તમે દૂધપીતી કરી નથી, ક્યાંય આઘીપાછી કરી નાખી
છે.”

“જાણતાં હશે ગઢનાં માણસ બધું. હું શા સારુ આઘીપાછી કરું?
એનાં સગાં માવતર એનું મોત વાંછે, ને મારે પારકી જાહીને શી બલા
પડી છે કે હું હું જિવાંનું! દૂધના તપેલામાં જબોઝીઝબોળીને મારી છે. એ
દાટી મસાણમાં.”

“મસાણ ખોદાયું તું કહે છે, હાડકાની કરચેય ન જડી.”

“ઉપાડી ગયું હશે ધોરખોદિયું.”

“સૌના મનમાં શંકા રહી ગઈ છે.”

“શંકા ભૂત ને મનછા ડાકડા. મારી જાણે બલારાત. હું તો
દરબારમાં જાતી જ બંધ થઈ ગઈ છું ને.”

“વજીરાત કરવી એટલે જાવું તો જોવે જ ને!”

“વજીરાત તો કરે છે વજીર જે હોય તે. પુરુષ જઈને ધડીના
ગોલાપા મર જીવતાં લગ કરે. બાયડીને કાંઈ કોઈએ ગોલી નથી રાખી.
મારે તો મારા નાગડાને મોટો કરવો છે. દીકરીયુંને ટૂકી કરીકરીને દીકરા
પારકાના ઓરી વેચાતા લઈ ગાદીએ બેસારનારાઓની વાત નોખી છે.
મારે તો કાંઈ રાજવળું નથી. વેચાતો લાવવો નથી. મારાં સાત મૂંઝાં
તેને માથે આ એક આખ્યો છે મા આશાપરાએ, તે ઉછેરવો છે. હાલો,
ઝટ કરો, હવે મોદું થાય છે.”

બન્ને સ્ત્રીઓનાં મોં નઢી તરફ હતાં, પીઠ ગામ તરફ હતી,

નદીકાંઠે અવરજવર ઓછો હતો. બન્ને કપડાં ચોળવા-મસળવામાં તેમજ વાતોમાં મશગૂલ હતી.

એકાએક બન્નેએ હસાહસ અને ખીખીઆટા સાંભળ્યા. પાછળ નજર કરી. દૂર દૂર દસ ઘોડેસવાર ચાલ્યા જતા હતા.

જુથમાંથી આગલા બે જગ થોડા આગળ હતા. તેમાંના એકનો ઘોડો નાચકણી ચાલ કાઢતો, ચારેય દિશામાં ડાબલા અને ગરદન ઉછાળતો હતો, એને કસકસીને જાલતો અસવાર દાંત કાઢતો હતો. બાજુમાં પોતાનો ઘોડો જરાક પાછળ રાખીને ચાલ્યો આવતો સવાર આ સાથીના હાસ્યમાં શામિલ નહોતો થયો. એનું મોં નીચે ફેલું હતું. એણે એકાં બે વાર પાછળ નજર નાખી લીધી હતી.

પાછળ ચાલ્યા આવતા આઠ બીજા ભાલાધારી ઘોડેસવારો પાછળ નજર નહોતા કરતા. તેમણે શરમાઈને મોં બીજી દિશામાં વાળી દીધાં હતાં.

સાંજનો પવન નદીઢળો હતો. દસેય ઘોડેસવારો પવનની ઉપરવાસ હતા. ઘણી વાર બોલનારાઓ ઘણા દૂર હોય તે છતાં શબ્દો સ્પષ્ટ વીજી શક્ય તેવા સંભળાય છે. પવનના પરમાણુઓ કેટલીકવાર અસલ બોલાતા બોલને વધુ બુલંદ બનાવે છે. શબ્દો ઉડતાં પક્ષીનું રૂપ પામે છે. છોકરાને પાછળથી ધવરાવતી ધવરાવતી કપડાં ધોતી અને આ ચાલ્યા જતા ઘોડેસવારોને જોવા થંબેલી એ આધી બાઈના કાન પર જિલભિલ હાસ્ય ખખડાવતા પાંચ જ શબ્દો પહોંચ્યા:

“હું જોરાર કિન્જા ઘરજિ હુંદી?”

“હું જોરારજો કેર!”

“કેર આય હું જોરારજો!”

“મા!” સાથી સ્ત્રીએ કહ્યું: “બાપુસાહેબ તો નહિ? ને હારે છે ઈ તો મારા વજરબાપુ જ.”

બાઈએ ડોકું હલાયું. એણે તો ઘોડેસવારોને ક્યારના ઓળખી લીધા હતા. હવે તો એ શબ્દોને પકડી રહી હતી: ‘જોરારજો! હુ

જોરારજો કેર?"

શબ્દો જાડેજી ભાષાના હતા. કચ્છી બોલીના એ ત્રણ બોલ આ પુત્રની માત્રાના કલેજમાં કટારી પેઠે રમી ગયા. ત્રણ જ પેઢીથી કચ્છની ધરા મેલી દેનારું એ ગામનું રાજકુળ હજુ જાડેજી ભાષા જ બોલતું હતું.

"હિ જોરારજો કેર?" [આ જોરારનો કોણ?]

બાઈ સમજી ચૂકી. જોરાર એટલે એવી બેંસ, કે જેને આજાં વેતર થઈ ગયાં હોય, ને જાજી વાર વિયાવાથી જેનાં આંચળ ઢીલાં કોથળી જેવાં બની ગયાં હોય. આ ગાળ કોઈ પોતાને જ દેતું જાય છે. ગાળ દેનાર આંદીં નજીકમાં થઈને નિહાળ્યો હોવો જોઈએ. નક્કી એણો મારી પીઠ પાછળ ઊભો રહીને ધાવતો બાળક નિહાળ્યો હોવો જોઈએ. આ નદી-કિનારાની ધો-છવાઈ ધરતી પર એના અચ્છાના ડાબલા અવાજ કર્યું વગર પડતા ગયા હોવા જોઈએ. એ મહેણું દરબાર જ દઈ રહ્યા છે. એણો મને 'જોરાર' કહી, એણો મારા છોકરાને 'જોરારનો છોકરો' કહી બદનામ દીધું. એણો મારી કાયા ફેખી, ને મારાં શિશ્ચિલ અંગો દીઠાં. એ હસતો જાય છે, અને મારા ધડ્ઝી, દરબારની વજ્ઞરાત કરતા પુરુષ, એ મૂંગો મૌંચે સંભળતા-સંભળતા કાં ચાલ્યા જાય છે?

એણો દરબારને છાજતો જવાબ કાં ન દીધો? એણો એટલુંય શું ન કહ્યું, કે 'એ જોરારના છોકરાના જપાટા તો, દરબાર, આગળ ઉપર જોઈ લેજો'?

બાઈને પાછળ દોડી જવાનું દિલ થયું, નાગડાને તેડીને ત્યાં પહોંચું, જાડેજા દરબારની સામે ઊભી ઊભી સંભળાવું, કે જોઈ લેજો આ જોરારનાને: નિહાળીનિહાળીને જોઈ લેજો. મારાં લબડતાં થાનને ધાવેલો આ બાળક એક દિવસ આ ગાળ બોલનારના ગળામાં પાછી ગળાવશે. એક દિવસ આ જોરારનો, ઢીલાં થાનનાં ધાવણનો હિસાબ ચૂક્યશે.

પણ એણો પૂરાં લૂગડાં ય પહેર્યા નહોતાં, હજી તો નાહણું ય બાકી હતું, અને એ વિચાર કરતી રહી ત્યાં તો દસેય ઘોડેસવાર નાગની ગામના દરવાજામાં ઢાખલ થઈ ગયા.

ઉંઘી ગયેલા બાળકને કંઠાની ધો-ઇવાઈ ગાદવિયાળી ભોંય પર સુવરાવીને માએ નદીનાં કમ્મરપૂર પાડીમાં નાવણ કર્યું, ત્યારે આથમતો સૂર્ય જાણે એને કહેતો હતો: ‘મા! તું ખરેખર રૂપાળી છે, તારે પેટ અવતાર લેવાનું મન થાય છે. તારું દૂધ પી શકું તો કોઈકોઈ વાર આ સાત ઘોડલાની રાશ ખેંચતાં પંજા કળે છે તે ન કળે!’

એના બરદા પર ભૂતકો ઘસીને બીજી બાઈએ વાંસો ચોળી દીધો. બાઈએ નાહી લીધું એટલે થોડે છેટે વેલદું છોક્યું હતું તેને સાથેની જુવાન સ્ત્રીએ જઈને બણદ જોડ્યા. પડદા પાડીને આધીડ બાઈ દીકરા સહિત અંદર બેઠી. વેલદું નાગની નગરના વજર-વાસમાં ચાલ્યું ગયું.

જેસો વજર

આજે જામનગર અથવા નવાનગર નામે જાણીતું એ તે કાળનું નાગની (અથવા નાગના) બંદર હતું. આપણો ઈ. સ. 1545 લગભગના સમયમાં પ્રવેશ્યા છીએ. નાગની બંદરને તોરણ બાંધી જામનગર નવાનગર નામ પાડ્યાં પંદર-વીસ વર્ષ વીતી ગયાં હશે. એ તોરણ બાંધનાર રાવળ જામ સૌરાષ્ટ્રના જાડેજા કુળનો આધ્યપુરુષ પણ સ્મરણને સૂતો હતો. અને તે દિવસે એના દીકરાનો દીકરો છત્રસાલજ રાજ્ય કરતો હતો.

છત્રસાલ સોરઠવાસીઓની જીભે ન ચડી શકે તેવું મોઢું નામ છે. એનું લોકજાણીતું નામ સતો જામ હતું. અને હમણાં આપણો જે દસ ઘોડેસવારોની સવારી ગામમાં જતી જોઈ તેનો મોવડી ટીખળી પુરુષ સતો જામ પોતે જ હતો. નાગમતીના નદી-ઘાટ પર પાછળ નાખેલ થાનેલે બાળ ધ્વરાવતી નારીનું ટીખળ કરનાર જુવાન રાજા સત્તા જામની અદબ સાચવનાર સાથી ઘોડેસવાર જેસા વજર હતા. વજરના

દાઢીમૂછના વાળમાં ખેતવરણી જેણીએ ઘર નાખ્યું હતું. રાવળ જામની સાથે જેસા વજર પણ કચ્છમાંથી આવ્યા હતા. નદીકાંઠે એણે પોતાની રૂપણી પત્નીને અને કદરૂપા બાળક નાગડાને ઓળખ્યાં હતાં.

દસેય ઘોડેસવાર ગામની બજારમાં દાખલ થયા ત્યારે પાંચસોક પોઠિયાઓની ધક્કબક્ક લાગી હતી. આઈ-દસ કદાવર જુવાનો એની પાછળ લાકડીઓ લઈને હંકતા હતા. જુવાનોને બંબે તલવારો જૂલતી હતી. ગામ-દરવાજાના દરવાનો એની સાથે કશીક રકાજક કરતા હતા. નવા આવનાર જુવાનો કહેતા હતા: “ના, ના, એ તો ગામનું જે નામ લેવાતું હશે એ જ લેવાશે.”

“નવું નામ શીખી લેવું પડશે.” દરવાનો રૂવાબ કરતા હતા.

“આવશે જે દિ’ શીખવનારા તે દિ’ શીખી લેશું. હજુ તો ગુરુ મળ્યા નથી.”

“શી તકરાર મચ્યી છે?” સત્તા જામે દરવાનને પૂછ્યું.

“આ પરગામના આવેતુંઓ, બાપુ, આ ગામને હજુ નાગની નાગની કૂટ્યા કરે છે. અમે એને સમજાવીએ છીએ કે આ ગામનું નામ જામનગર છે, તો એ માનતા નથી.”

“કુમ, ભાઈ?” સત્તો જામ પરદેશીઓ તરફ વળ્યા. “નામ કાંઈ અધ્યરું પડે છે?”

“નામ તો, બાપુ, જોરાવરીથી શીખાતાં નથી. ગામધણીની સુવાસ ફોરશે એટલે આફરડું નવું નામ જીબે ચડશે.”

“આ ગામનાં તોરણ કોણે બાંધ્યાં છે, જુવાનો?”

“નાગ જેઠવે.”

“જેઠવાનો મુલક તો છેટો રહી ગયો, જુવાનો!”

“તો ય સુવાસ હજુ ફીરે છે.”

“હાલો ત્યારે, કોટવાળને કહો આ પરોણાઓને તેલે લઈ જાય.

ત્યા એને નવું નામ શીખવશું.”

“અમે દરબારી પરોણાઓ જ છીએ.”

“ક્યાંથી આવો છો?”

“મર્યાદાનુંઠથી.”

“કોના તરફથી આવો છો?”

ટે-રૂ/મ્રેદા/૧૮૭

૨૫૧૫૯૪

૨૩

“દેશ રાજાએ જામને આ પોઠિયા મોકલ્યા છે.”

“મોકલ્યા ને? રંગ, દેશ રાજા! ન મોકલે એ તે કેમ બને? જુઓ,
જેસા વજર! તમે ના પાડતાતા, પણ મા આશાપુરાનો તાપ દેશાઓથી
ન છિલાયો.”

“મને તો ખાતરી નથી થતી.” જેસા વજરે માથું હલાયું. “એલા
ભાઈઓ! આ પોઠયુંમાં કયો દાષો છે?”

“ધરતીનો દાષો છે.”

“એ તો અમે ય જાડીએ છીએ. આભના દાષા નથી ઉત્તરતા.
પણ કયું અનાજ છે? — ઘઉં, બાજરી, ધૂળ, રાખ...”

જેસા વજરે પોતાની પાસેનો ભાલો મારી એક પોઠચમાં કાણું
પાડ્યું. અંદરથી ઝરતા કણને હાથમાં જીલીને જોયું, ને દરબાર તરફ
કરી કહ્યું: “લ્યો બાપુ, આ દેશાએ મોકલેલ છે.”

“સુખેલ અનાજ? ના, આ તો ધૂડ! દેશાઓની પાસે દાષા મળાય્યા,
દેશાઓએ ધૂડ મોકલી!” સત્તા જામે હાથમાંથી ચયટી નીચે વેરવા માંડી.
ત્યાં તો જેસા વજરે એનો હાથ આત્યો ને કહ્યું: “હાં, હાં, રે'વા ધો,
બાપુ! દેશાએ આપણને ઘેર બેઠે એની ધરતી મોકલી આપે છે. મા
આશાપુરાની મહેર થઈ ગઈ. એલા ભાઈઓ! હાંકો પોઠિયા મા
આશાપરાના થાનકમાં. ત્યાં પથરાવશું, ને આ જુવાનોને પાઘડીઓ
બંધાવશું.”

બજારમાં ઊભેઊભે જામનગરના દોશીડાઓની હાટડીઓમાંથી
પાઘડીઓ કઢાવીને જેસા વજરે સાથે લીધી. નગરનાં તોરણ હજુ
પંદર-વીસ વર્ષોથી જ બાંધ્યા છતાં બહોળા હાટબજારની જમાવટ ત્યાં
થઈ ચૂકી હતી. રાવળ જામ છેક કર્યમાંથી શાહ-સોદાગરો હાટ
કસબી-કારીગરોને તેડતા આવ્યા હતા. ઊભેઊભે રંગરેખેનો હાટ

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ

અથાલય

અમદાવાદ-૧૪

હતાં, ને ત્યાં રંગપટ થતી બાંધણીઓના ઢકાશાહી મલમલના તપાં ફરકતા હતા. તેની ગોદમાં લપેટાતો દરિયાઈ પવન રંગોમાંથી નીકળતી ભાતભાતની સુગંધો સાથે મસ્તી ખેલતો હતો.

સંદ્યાની મશાલ પેટાઈ. કચેરીમાં સત્તા જામે સૌની સલામો લીધી. સલામ કરનારાઓ વીખરાયા. છેલ્લી રજા લેનાર જૈફ વજર જેસાભાઈ હતા.

“કાલની રજા માગું છું, અન્નદાતા!” જેસા વજરનો અવાજ ગંભીર હતો.

“કુમ?”

“ગામતરે જવું છે.”

“હૂકડાં કે દૂર?”

“ના, હૂકડાં જ જવું છે.”

“ભલે, જઈ આવો. પણ હવે મને એક વાત ખટકે છે.”

“શું, અન્નદાતા?”

“હજુ ય લોકો નાગની નાગની કહ્યા કરે છે.”

“અન્નદાતા! જમીન જીત્યે કાંઈ માટી થઈ જવાય છે?”

“ત્યારે?”

“દિલ જીતવાં જ બાકી રહે છે. એ જીતો એટલે નગરનું નામ આપોઆપ બદલાશે.”

“અંહીંની વસ્તી માથાભારી છે.”

“નમાલી બાંધડીને માથે શૂરતન કરનાર ધૂળી બનવું રાવળ જામના પોતરાને ન ગમવું જોઈએ, અન્નદાતા. ને આપણા હાથે હજુ લોહીના ડાઘ છે.”

સત્તા જામનો ચહેરો ચીડિયો બન્યો. તેની પરવા રાખ્યા વગર જ જેસા વજરે યાદ આયું: “દાદાએ આશાપરા દેવીના સોંગંદ લઈને પછી ગોત્રહત્યા કરી છે. પિત્રાઈ હમીરજીને ગોક્ય પર તેડાવી કસુંબાની અંજળિ ભરાવતે-ભરાવતે કાપી નાખ્યા છે. નાગ જેઠવો પણ દાદા રાવળ

જામની દગ્લબાળનો ભોગ બન્યો છે. નગરનું નામ ફરતાં હજુ વાર લાગશે, બાપુને તમે હજુ નાના છો. હું તો ખર્યું પાંદ થઈ જવાનો થોડાં ચોમાસાંમાં. ને હજુ તો ડિલ્વીના સુલતાનોનો દવ ગુજરાતને સીમાડે સળગે છે. સોરઠનો થ વારો આજો દૂર નથી. પાડોશીઓને શત્રુ બનાવીને સાફ કરી નાખ્યે સોરઠની સારાવાટ નથી. એને જૂથમાં બાંધશું તો જ જામનગર જીવશે ને સોહશે.”

“એટલે તો તમારું એમ ધ્યાન પડે છે ને,” સત્તા જામે દોંગી આંખ કરીને વજુના બુઢાપા પર મજકુર કરેકરતે કહ્યું: “કે આપણે જદુવંશી જાડેજાઓએ આ મધરને પેટે જન્મેલા વાંદર-પોતરા જેઠવાને, આ માછલાં મારનારા વાધેરોને ને આ અનાડી કાડીઓને આપણા ભાઈબંધો બનાવવા?”

“વાઢિયારના કોળીઓને અને વાળાકના વટલેલા ખસિયાઓને પણ.” જેસા વજુએ સત્તા જામને અણગમતાં બે નામનો ઉમેરો કર્યો. સત્તા જામનું મોં કડવું તેર બન્યું.

“નહિ, વજુર,” એણો ચોમેરના સીમાડા દેખાડતી આંગળી ફેરવી. “સોરઠ તો કૃષ્ણના કુળની.”

“માંડળિક પણ કૃષ્ણવંશી હતો, ગંગાજળિયો હતો, કૃષ્ણકુળના અભિમાને એને ક્યાં જાતો નાખ્યો, અન્નદાતા! જાણો છો? એણો બીજા બધાથી ઊંચેરો બનવાની કુલ્ય મારી, એટલે અમદાવાદની મસીદમાં એ વટલ્યો, પોકે પોકે રોયો, ને એના મડદા માથે કબર બંધાડી. મુસલમાનોએ બેગઢાના વખતથી જ સોરઠનું કાચું માંસ ચાખ્યું છે, એટલે હોળો આંહીં આવ્યા વગર રહેવાનો નથી.”

“આપણો તો મુઝહુરશા સુલતાનનો જ પક્ષ લેશું, જેસાભાઈ!”

“આપણો સોરઠમાંથી સુલતાનીઅતને કાઢવી છે, કે જડબેસલાખ કરવી છે?”

“આપણો તો જેને ગાડે બેસીએ એનાં ગીત ગવાં.”

“ના, ના, ગીત તો સોરઠ-કરછની એકસંપીનાં ગવાય. હું તો,

અન્નદાતા, એમ ઈચ્છું છું કે આપણે સૌરાષ્ટ્રનાં રાજ્યોમાં એકરસ બની જવું ને ઈસ્લામને અંહીથી હઠાવવો.”

“આપણે સોરઠની એકતા માટે ઠાલા ખુવાર શા સારુ મળવું જોવે, જેસાભાઈ? મારતા મિયાંની તલવારનો મુલક છે. હું તો સુલતાનનો ટેકો લઈને પણ જામની રૈયાસતના ઊંડા પાયા રોપવા માગું છું. તે વગર આપણને પરદેશીઓને આ વસ્તી જંપો બેસવા નહિ આપે. તમે પાછા આવો એટલે આપણે અમદાવાદ જઈ આવીએ.”

“આપણી પાસે નજરાજો મૂકવાનાં નાણાં નથી, અન્નદાતા.”

“તમે ય ભલા આદમી છો, જેસાભાઈ, હું સુલતાનને ઘેરે નાણાં સોંપવા નહિ પણ નાણાંનું ઝાડવું ખંખેરવા જાવાનું કહું છું.”

“શી રીતે?”

“એ અત્યારે નહિ કહું. એક જ મેહમદી રૂપૈધે સુલતાનને રાજુરાજ કરી નાખવાની એક કરામત મારા મનમાં રમે છે. પણ આજથી કોઈને નહિ કહું. તમે ય મારી અક્કલ ઉપર આફરીન બની જશો, જેસાભાઈ! જોઈ રાખજો.”

“મને તો, અન્નદાતા! સોરઠની એકસંપી કરવા સિવાય કોઈ બીજુ કરામતમાં અક્કલ વટાવી નાખવાનું ગમતું નથી.”

“તમારો જમાનો જૂનો થયો ખરો ને!”

“બીજું કાઈં. નહિ, પણ આપણે કચ્છને ચૂંથી નાખ્યું છે, હવે કાઢિયાવાડને ન ચૂંથીએ. પછી તો જેવી ધણીની મરજી.”

એટલું કહીને જેસો વજુર ઊઈચા. સતો જમ એને વળાવવા ઊઈચા. બારણા સુધી ગયા ને પછી હસ્યા: “જેસાભાઈ! મને તો હજુ ય સાંજનું નદીકાંઠાનું રોનક યાદ આવે છે. એ જોરારનો તે કોણ હશે?”

“અન્નદાતા!” જેસાભાઈએ અરજ કરી: “હવે કોઈ વાતે માફ રાખવું છે કે નહિ? મારાં પળિયાં માથે તો એટલી મહેર કરો!”

“શું છે પણ, તમારે ને એને કાઈ...”

“કાઈ તો બીજું શું? મારું પેટ છે.”

“તમારો? જેસાભાઈ! તમારો છોકરો? હે-હે-હે-હે.” જામ સતાનાં પાંસળાં હાસ્યથી ફાટ ફાટ થયાં. “તમારો? હું જેસાભાઈ! તમારો?”

“આખરે તો અમે તમારાં ગોલાં ને તમે અન્નદાતા!”

“અરે, એમ તે કાંઈ હોય, જેસાભાઈ? તમને ફરી પરણાવીએ. વાત શી કરો છો? આમ તે કાંઈ જીવ્યું જાતું હશે?”

“હવે ક્યાં ધોળાંને કલપ લગાવવો, અન્નદાતા! ધણીની મહેર છે તે જિંદગી નીકળી જશે.”

“ભારે કરી...ઈ...ઈ... કરાફાતની કરી આ તો, જેસાભાઈ!” એમ કરીને સતો જામ બેફાટ હસ્તાહસ્તા જેસા વજુરને ખભે ને છાતીએ રોનકી રીતના ધક્કા હેતા રહ્યા.

વજુરની પદવી ભોગવનાર ડાખ્યો ને દૂરંદેશ એ ખવાસ યોદ્ધો, પોતાની સાત પેઢીના ગોલાપણાનું રાંકડું રુધિર જરીકે ધગવા દીધા વગર, ધણીની રોનકી પ્રકૃતિને દરગુજર કરતો ઘેર ચાલ્યો ગયો.

3

બાપે તરછોડેલો

બાળકને આંગળીએ વળગાડીને વજુરાડી જોમાંબાઈ વજુરના ઓરડામાં દાખલ થઈ. અને ઓણે છોકરાને કહ્યું: “જા જોઉ, તારો બાપુને હેત કર.”

જેસા વજુરે ઓરતના હાથે વળગોલા બાળક પર એક તીરછી નજર નાખીને પાછી આંખો પોતાની કમર તરફ ફેરવી લીધી. કમરબંધ ખોલીને ઢોલિયા માથે પડતો મૂક્યો. એમાંથી તમંચો બહાર કાઢ્યો.

“જો નાગ, રમકડું.” જોમાંબાઈ વજુરનું અતડું દિલ કળી ગયા. છતાં કારણ નહોતાં કલ્યી શક્યાં એટલે હજુ ય બેટાને બાપ તરફ

આગળ કરી રહ્યા હતાં.

“એને મારી પાસેથી લઈ જવ.” વજરે પોતાના ખોળા સુધી લળતા આવેલ બાળકને ધીમેથી દૂર તરછોડ્યો.

“કોઈક દિવસ તો બોલાવો છોકરાને! દરબારે શું પેટનાં જડ્યાં સાથે ગેલ કરવાની યે મનાઈ કરી છે?” જોમાંબાઈ મોં હળવું રાખીને હસવા-હસાવવા મથ્યાં.

“છોકરાને શું બોલાવવાં? કયા સવાદે હેત કરવાં?”

“કાં?”

“જડ્યો છે કેવો રૂહો તે તો જુઓ! કે દરબારનો ને ધડીનો જવાંક કાઢશો?”

“કેવો જડ્યો છે? માથું જરાક મોટું છે, નાક થોડુંક બેસી ગયું છે, ને જડબાં જરીક આઘાંપાછાં છે, તે તો મોટપણે ઘાટમાં આવી જશે. નમણાને તો કચ્ચાં લેવા જાવાં! કોઈનાં માગ્યાં થોડાં મળે છે? જેવો છે તેવો એ છે તો આપણાં બેનાં પેટનો ને?”

“જોરારનો તો કેવોક હોય?” વજરે બબડી વાક્ય પૂરું કર્યું.

વજરાણી જોમાંબાઈ પથ્થરમાં કોતરાઈ ગઈ. એની આંખોનાં અમી પડદાની અંદર સમાયાં. વજરે તમંચો સાફ કરવાને બહાને એની સામે જોવું છોડ્યું. ને બાળક નાગડો, બાપથી ધકેલાયેલો તેમજ માના પાલવ સુધી પહોંચી ન શકેલો, આધાર વગરનો ઊભો થઈ રહ્યો.

“ફરીથી કહો તો!” આ વેણનો વક્તા પોતાનો ભરથાર સિવાય ઔરડામાં બીજો કોઈ તો ત્યાં નથી ને, તેની ખાતરી જોમાંબાઈએ શોધી.

“ફરીથી શું કહેવું હતું?” વજરે તમંચાનો ધોડો ઉઘાડ-પાડ ઉઘાડ-પાડ કરતે કરતે કહ્યું: “આમ પોતે જોઈ ગયા, જામના ધોડેસવારોએ રોનક કર્યું...”

“ને તમે સાંભળી જ રહ્યા?”

“ત્યારે શું કંજિયો કરવા બેસું?”

“સતો જામ, બાપ ઊઠીને બોલ્યા?”

“બોલે, રાજા છે, ધણી છે. આપણને પરદેશમાં સાથે લાવેલ છે. પાળક છે આપણા. ને આપણે હોઈએ એવાં કહે એમાં ગુસ્સો શો?”

“જમા જોગી!”

“મારે મેણાં નથી સાંભળવાં. પણ હવેથી એ છોકરાને મારી નજર સામે ન લાવતાં એટલું કહી રાખ્યું છું. મને એ કદીય નથી ગમ્યો, ગમશે પણ નહિ. એ જાણો...”

નાગડાનો હાથ જાલીને હળવેહળવે પગાલે ચાલી જતી માત્રા ભરથારના ‘એ જાણો...’ એટલા શબ્દો સાંભળ્યા પછી એકકાન થઈને ઓરડા બહાર આડશ લઈ ઊભી રહી. ને એણે પૂરું વેજા પકડ્યું: “મારા પેટનો જ નહિ!”

વજુને વાળું કરાતી, હાથ-મોં વિછળાવી, પંખો ઢાળી નીંદર કરાવ્યા પછી માતા બાળકની પથારી પાસે બેસી રહી. રાત જમજમ કરતી હતી, વિચારો વેગે ચડતા હતા, હિન પૂર્વના હિન અને માસ પૂર્વના માસ માતાની યાદદાસ્તમાં ઉઘડ્યે જતા હતા. એ ધણીનો નહિ, તો પછી કોનો? કોની મુખમુદ્રા નાગડાના મોં પર આવેખાડી છે? કહો કહો, હે ભૂતકાળના સ્વામી! મને વાવડ દ્યો.

ત્રણોક વર્ષ પૂર્વની એક સાંજ ઉઘાડ પામે છે. નાગડાની જન્મરાત પહેલાંની જ એ સમી સાંજ. એ સાંજે હું ધણીનાં લૂગડાં ધોવા ગઈ હતી. પાણી ભરતેભરતે સીમાડા ગાજેલા સાંભળ્યા હતા. જોગીની જમાત ધૂન બાંધીને આવતી હતી. એક મંડળી ગગનગુંજિત સ્વરે પૂછતી હતી:

કહાં વસૈ ચંદા, કહાં વસૈ સૂર
કહાં વસૈ નાદ વંદ કા મૂલ
કહાં ચડી હંસા પીવે પાની
લીલટી સકતી ધરી કુણ આની?

બીજુ જમાત તેનો જવાબ વાળતી હતી:

અરથે વસૈ ચંદા, ઉરથે વસે સૂર
હિરદે વસૈ નાદ વંદ કા મૂલ

જીગનિ ચડી હંસા પીવે પાની
ઉલટી સકતી આપ ધરી આની

વધુ ઊંચા શોરથી પ્રશ્ન પુછાતો હતો:

કાયા મધિ કે લખ ચંદા
પહુંપ મધિ કહાં વસૈ ગંધા
દૂધ મધિ કહાં વસૈ ઘીવ
કાયા મધિ કેસે જીવ?

અનહદમાં ઉત્તર અફણતો હતો:

કાયા મધિ દો લખ ચંદા
પહુંપ મધિ ચેતનિ ગંધા
દૂધ મધિ નિરંતર વસૈ ઘીવ
કાયા મધિ સકલ બ્યાપી જીવ.

ગોરખ-મછિંદરનો એ જીત-બાંધ્યો જ્ઞાનાલાપ રટતા જતા એ
લંગોટીભર નાગડા જોગાઓના કાન ફાટેલા હતા. કાનમાં કોઈને લોઢાની
વાળી તો કોઈને સોનાની, કોઈને લીંબડાની સણીઓ તો કોઈને
મોરપિચ્છની સણી લળકતી હતી. જોગાઓનાં રૂપ કરૂપ હતાં. જમાત
દ્વારકાને જાત્રામાર્ગ હતી. મારી સુરતા જોગાના વરહા જૂથ પર લાગી
રહી હતી. હું વિચારે ચડી હતી: ક્યાં હશે આની જનેતાઓ? કયે હૈયે
રજા આપી હશે? કઈ નાદાનીએ રેઢા મેલ્યા હશે! આ ધરતી-ઘૂમતાને
ઘર નથી, દિશાઓ વિના વસ્તર નથી, ભરમ વિના શાકગાર નથી, વિચાર
વિચાર ને વિચાર વિના કોઈ આનંદ નથી, જ્ઞાન વિના રસ નથી.

એ કદરૂપા રૂપોમાં રમતું મન સૂતું તે પછી અધરાતે નાગડો
અવતર્યો, મા કે બાપ બેમાંથી એકેયનો આકાર એના મોઢા પર કેમ
આલેખાયો નથી તેનો મર્મ માલૂમ પડ્યો. વાત કોઈ માનવાનું નથી.
તલવારનો ખેલાડી વજીર વિચારનાં રહસ્યો નહિ વેધી શકે. ને નાગડો
મારો, સગા બાપથી પણ હડ્ધૂત, બીજા કોની પાસે સંઘરાશો! એક
દિવસ એ જમાત પાછી આવી, આ બાળકને પોતાનો વરતીને ઉપાડી

તો નહિ જાય?

માતાને હૈયે ઓચિંતી ફાળ પડી. એણે એક સોનાનું ચગઢું ઘડાવ્યું.
અંદર કોતરાવ્યા આટલા જ બોલા: 'નવાનગરનો નાગડો વજર'. માદળિયું
કરીને નાગડાની ડોકમાં રોખ્યું.

4

ખૂદાતી ગુજરાત

ત્રણ ગાઉના વિસ્તારમાં પથરાયેલું એ સુલતાની આહુખાના: એને ખૂણો
ખૂણો અક્કેક ઠમારત: દીવાલો અને છતો ઉપર સુવર્ણનો ઢોળ: દરવાજે
દરવાજે હુકાનોની લાંબી હાર: હુકાનેહુકાને ખુરશનુમા પીડાં અને મધુર
સુવાસી મેવા વેચતી - બસ? નહિ, નહિ, વિલાસનાં સમગ્ર સાધનો પૂરાં
પાડતી - સુંદર છોકરીઓ: વહેતા જરા ને લીલા કુજાર બગીચા: ઝડોનાં
થડ મખમલે ને કિનખાબે મફેલાં; ઝડોની ડાળીઓ અતલસે ને કિનખાબે
લપેટેલી.

મહેમદાવાદના એ 'મૃગ-મેદાન'માં ગુજરાતનો મુસ्लિમ સુલતાન
લેટઠો હતો. પરી જેવી પ્રિયતમાઓ સાથે ઉપભોગ કરતો, ઠદને દિવસે
હાથીઓ તેમ જ અશ્યોને સોનાં ને જવાહિરોથી શાણગારતો.

એ જ આરામધારમાં, આજે એ અહૃતીસ વર્ષના સુલતાનનું
લોહીનીતરસું મુર્દુ દફનની રાહ જોતું હતું. એ જ ચમનમાં ગુજરાતના
અમીરો, એક સુલતાન મરે તો બીજા છોકરાને ગમે ત્યાંથી પકડી
પાડનારા સુલતાન-સર્જકો, મોજચી બેઠા હતા. દસ વર્ષના જે રાજબાળને
પકડીને તખ્ત પર બેસારી દીવિલો તેની રંડીબાજી અને ડુળાહળ સ્વરચ્છંદો
ભરી જિંદગીનો યોગ્ય અંજામ અપયો હતો. ખુદ તેના સાકીએ જ તેને
સદાને માટે સુવારી હેનારો ઘાલો પાયો હતો.

“છે કોઈ આ મૂઽએલા સુલતાનનો બેટો?” મુખ્ય અમીર સૈયદ મુખારકે પૂછ્યું.

“પૂછો આ ઈતમાદખાનને. સુલતાનના જનાનખાનાનો પહેલા દરજાનો માહેતગાર તો એ નસીબવંત જ છે ને, હજરત!” એક અમીરે વંગ કર્યો.

“કોઈ છોકરો નથી.” સુલતાનના રાણીવાસના કીડા ઈતમાદખાન નામના અમીરે માહિતી આપી.

“સુલતાનની કોઈ રાણીને પેટે ગર્ભ છે?” સૈયદ મુખારકે વગર હસ્યે, એક ધર્મપુરુષને છાજતી, મોત વેળાની ગંભીરતાથી જવાબ વાય્યો.

અમીરોએ એકબીજાની સામે જોયું. ફરી પાછો એક અમીરે મર્મ ફેંક્યો.

“એની માહિતી તો ઈતમાદખાન સિવાય બીજા કોને હોય, હજરત?”

“હા જ તો. એને જ સુલતાન હાથ પકડી જનાનામાં લઈ જતા.” બીજાએ કહ્યું.

“ને રાણીઓને એને હાથે જ શાણગાર કરાવતા.” ત્રીજાએ પૂરું કર્યું. ઈતમાદખાન અકળાઈને બોલ્યો: “મારી કુમબખ્તી પર શા માટે હાંસી લગાવો છો? મારી મજા તો મારું એકલું દ્વિલ જાણો છે.”

“ને હું પણ જાણું છું, અમીરભાઈઓ!” સૈયદ મુખારકે ગંભીર સ્વરે સમજ પાડી: “આ ઈતમાદખાનની હાલતનો ખ્યાલ તો કરો! નાલાયક સુલતાન એને હાથ પકડીને જોરાવરીથી ખેંચી જતો. સામસામી બે ઓરતોની પણ આંખ મળતી જોતાં કતલ કરી નાખનારો એ સુલતાન આ ઈતમાદને શું ન કરત! પણ હું જાણું છું. થરથરતો ઈતમાદ ઘેરથી લોખંડનો લંગપોટ પહેરીને જતો, એની ચાવી ઘેર રાખતો, ત્રણ-ચાર પહોરની ભેગી થયેલી હાજતને પણ એ બિચારો ઘેર આવીને છોડવા પામતો. બોલો, ઈતમાદખાન! કોઈ પણ રાણીને હમેલ છે ખરો? તો તેના જન્મ સુધી આપકો રાજ ચલાવશું.”

“કોઈ પણ ઓરતને હમેલ નથી.”

“ખાસ્સી વાત. હવે સુલતાનના સગામાંથી વારસદારની તલાશ કરો. છે કોઈ?”

“છે એક છોકરો.”

“છોકરો હોય તો બહુ સારી વાત, ક્યાં રહે છે?”

“અમદાવાદમાં.”

“શું કરે છે?”

“કબૂતરો પાળે છે.”

“સરસ. લઈ આવો આંહી. તાજ પહેરાવી દઈએ.”

“કોણ જાય?”

“રઝી-ઉલ-મુલક! તમે જાવ, તાજના એ જવાહિર અને શહેનશાહી મુગટના એ અલંકારને આંહીં જલદી લઈ આવો.”

અમદાવાદના એક લાચામાં, એક વાણિયાની દુકાને બારેક વર્ષનો એક છોકરો ઊભોઊભો રગરગતો હતો: “શોઠ, થોડીક તો બાજરી આપો. પંખી પર દયા કરો. અમારે માટે નથી જોતી, અમારાં કબૂતરો ભૂખ્યાં છે. એની દયાને ખાતર જેરાત કરો.”

દાઢાનો વેપારી એ છોકરાના મેલા સંદરાની જણી ગયેલી ખોઈમાં કબૂતરની ચાંદ્ય ફગાવે છે. બાજરીની ખોઈ વાળીને બાળક ઊભો છે. તે વખતે જ એક ઘોડવેલ ત્યાં આવીને થંબે છે. અમીર એ બાળકને નામઠામ પૂછી ખાતરી કરે છે, ઉઠાવીને ઘોડવેલમાં બેસારે છે, ઘોડવેલ પાછી ફરીને દેગે ચડે છે.

“ક્યાં લઈ જાય છે? ઓ, આ મારા ખાનને, તું કોણ, ક્યાં લઈ જાય છે? ઊભો રહે, કોઈ અટકાવો. કોઈ મારા બર્ચાને બર્ચાવો.”

એવા ધાપોકાર કરતી એક બુદ્ધીને ઘોડવેલનો સારથિ જવાબ વાળે છે: “એને હું એવી જગ્યાએ લઈ જાઉં છું જ્યાં કાલે સવારે લોકોનાં ટોળેટોળાં ખોઈ ધરીને એની પાસેથી ભીજ માગતાં એને દરવાજે ઊભાં રહેશે, ને જ્યાં ગુજરાતના ચમરબંધીઓ એની પાસે દાખલ થવાની રજા માગતા ટળવળતા હશે.”

બાળકને મહેમદાવાદ લાવ્યા. અમીરોએ ઊઠીને અદબ કરી.

“મંજૂર છે, મંજૂર કરીએ છીએ.” એવી તમામ ઉમરાખોની પરવાનગીનો સુલતાન-તાજ એના મસ્તક પર મુકાયો.

“રાજ તારું છે, પણ ખજાનો અમારો છે,” એવી એની સામે જહેરાત થઈ ચૂકી. અને એ જ હિવસે મૂખેલા સુલતાનના રક્તભીના રંગમહેલની તમામ ઈસ્કામતો, હાથી, ઘોડા, જવાહિરો અને તંકા નામના જે લાખો સુલતાની સિક્કા હતા તેની અમીરોએ પોતાની વચ્ચે વહેંચણી કરી.

“ખબરદાર, પ્રત્યેક અમીર પહોંચી જાવ પોતપોતાની રિયાસતમાં. લશકરને સજ્જ રાખો. દિલ્હીના શાહની ગુજરાત પર ટાંપ છે. સલ્તનતના બીજા દાલાદારો પણ આસમાં-જમ્બી એક કરતા આવશે. પણ ગુજરાત આપણી છે, અમીરોની છે, લઈ જાઓ આ નાણું, ને રુકાવટ કરો દુષ્મનોની. યાદ રાખજો, સંતુષ્ટ ફોજ જ આપણો બચાવ છે.”

એમ કહેનાર મુખ્ય અમીર સૈયદ મુખારકે પોતાના હિસ્સાની જવાહિર-પેટીઓ તેમ જ તંકા-પેટીઓ ત્યાં ને ત્યાં કુંભાડી લઈ તોડી.

“અરે નામવર!” ખજાનચીએ ખબર દીધા: “હજુ એ પેટીઓનો ખજાનો આપને ગણી કરીને સુપરદ કર્યો નથી. કાલે જ અમારો ઉપરી આવીને આપને કબજો દેશો..”

“હિકર ન કરો. આવતીકાલની મને ખબર નથી. કાલ પર મુલતાવી રાખનારો હું બેવકૂફ નથી. આજ અને કાલની વચ્ચે આખી રાત પડેલી છે. આ બુઢુઢો મુખારક રાતમાં જ જો મોતનો માર્ગ પકડે, તો આ જવાહિર કોણ વહેંચશે?”

પેટીઓ તોડાવી અને સૈયદ મુખારકે ખજાનો ત્યાં ને ત્યાં પોતાનાં માણસોને વહેંચી નાખ્યો. પોતે નમાજમાં બેઠા.

નવાનગર પર જામ સત્તાની જે શાસનવેળા, તે જ વેળા ગુજરાતના આ અમીર-શાસનની. સુલતાન, તો હરકોઈ રાજવંશમાંથી ઊંચકી લીધીલો નાનો છોકરો: અને સુલતાનિયત, તો પઢાણી હબસી અથવા સૈયદ ફોજોના ધરવેલા સૈનિકોનું પીઠબળ ટકાવી રાખનાર અમીરોની.

એ નવા બાળ-સુલતાનને પણ અમીરોએ શરાબ અને સુંદરીઓ સોંઘાં, ગુલશનો અને ગુલાબી છોકરાઓ ભળાવ્યા, એના રંગરાગ અને નાચગાનના ખરચા પેટે નોખાં ગામો કાઢી આપ્યાં, ને પછી અમીરોએ ગુજરાતના દુકડા પાડીને ગુજરાત પોતપોતાને હસ્તક કરી.

“ઈતમાદખાન! તમને કહી, આલાવાડ, પેટલાંદ, નડિયાં, રાધનપુર, આણહીલવાડ, ગોધરા અને સોરઠ પ્રાંત. તમે સુલતાનના મંત્રી, તમે અમાત્ય. તમારા અનુચ્ચરો તમે નક્કી કરી લ્યો.”

ઈતમાદખાન સોરઠ તાતારખાન ઘોરીને સોંઘં. બીજાઓને બીજી રિયાસતો વહેંચી દીધી.

“ને હઝરત સૈયદ, આપને માટે?”

“પાટણ, ખંભાત, ધોળકા, ઘોઘા, ધંધુકા, ચાંપાનેર, ઠાસરા, બડોદા વગેરે અરધું ગુજરાત.”

સૌ પોતપોતાનો ભાગ લઈ હરખાતા ચાલ્યા ગયા, અને સુલતાનિયતના કડકા બોલ્યા. ફરી પાછા અમીરોના ઔંતરકલહ, સામસામાં સૈન્ય-મંડાળ, ભૂંડે હવાલે મોતના અંજામ, છોકરા સુલતાનને વશ રાખવાની સામસામી પ્રપંચબાળ, અને જુવાનીમાં આવતાં વીજુરેલ સુલતાનનું ફરી પાછું અમાત્ય ઈતમાદખાનની જ તલવારને ઝટકે ધડથી જુદું માથું. ફરી પાછી સુલતાનની શોધાશોધ ચાલી.

“નહેનૂ!”

“જનાબ!”

“આંહી આવ.”

બાર વર્ષનો એક બાળક ધૂજતોધૂજતો ઈતમાદખાનની પાસે આવી,
અદબ કરી ઉભો થઈ રહ્યો.

“કુચાં હતો!”

“ભાગોળે રમતો હતો..”

“શું છુપાવ્યું છે એ?”

બાર વર્ષના છોકરાએ પોતાની ઈજારમાં કશુક સંતાડચું હતું. એ
જવાબ ન આપી શક્યો.

“શું છે? બોલ કાઢી નાખ, જે હોય તે.”

“કંઈ નથી..”

“અરણ, કપડાં ઉતાર. આ નવા પોશાક ધારણ કરી લે. દેખ
આ ખુશબોભયાં ઝરિયાની કપડાં: આ ઝરીભરી ટોપી, આ કિનખાલી
સુરવાલ, ગમશો ને તને?”

બાળ નહનૂને ગમ પડી નહ્યે. એ તો પોતાની મેલી, ફાટેલી ઈજારને
જ સંકોડતો ઉભો રહ્યો.

“નિકાલ એ બિખારીનો વેશ. પહેરી લે આ નવો પોશાક, નહનૂ!
હું તને સુલતાન બનાવીશ..”

“મારે નથી બનવું, મારે નથી પહેરવો નવો પોશાક..”

“ઈધર આ..” ઈતમાદખાને હુક્કો પીતાંપીતાં ત્રાડ પાડી. નહનૂને
પોતાની પાસે ખેંચી લઈ એની ઈજાર ત્યાં ને ત્યાં ચીરી નાખી. ટપ
દઈને એના બે પગ વચ્ચે દબાવેલી ચીજ નીચે પડી. પડેલી ચીજ રાતની
રોશનીમાં ચમકી ઉઠી. ઈતમાદખાને ઉઠાવીને જોયું.

“આ શું? અસ્તરો? બેવકૂફ! કાટી બેસીશ!”

“જનાબ,” નહનૂ દયામળો મોંએ બોલ્યો: “મને એ અસ્તરો પાછો
આપો. મારું તમામ લઈ લો. મને વીસ ચાબુક ફટકાવો, પડો મને એ
અસ્તરો પાછો આપો..”

“હ-હ-હ,” એ નાચીજ હથિયારને હાથમાં રમાડતો ઉમરાવ
ઈતમાદ હસ્યો. “તકદીરમાં જેને સુલતાનિયતની સમશેર લખી છે, તેને

આવાં નાપાક ઓજારો ફેરવવાનું દિલ થાય છે. અરણા, રાખ, જા ને
પહેરી લે આ નવા લેબાસ."

બાળક નહેનું આગના ભડકા જેવાં વસ્ત્રાભૂષણો પહેરતે પહેરતે
જાણો કે દાહ અનુભવ્યો. પોશાક પૂરો પહેરીને એ ઊભો રહ્યો ત્યારે
ઈતમાદે દાઢી પર હાથ દઈને હર્ષનો લલકાર કર્યો: "ઈન્શાલ્હા! દેખો
તો ખરા. રંડીનો બચ્ચો, પણ કેવો રૂપાળો! દેખ છોકરા, મિરાત (ર્પણ)માં
નજર કર. તું તારા તકદીરને ન ભૂલ, બદબખ્ત! ગામની ભાગોળે તું
સરાણિયાની છોકરીઓ સાથે મિઠીમાં રગદોળાવા જન્યો છે શું? ચાલ,
તને સુલતાન બનાવું."

એમ કહી, બાળકનો હાથ પકડી, અમદાવાદના માતબર ઉમરાવ
ઈતમાદખાને ભદ્રના સુલતાની રાજમહાલની દિશાએ ઘોડવેલને હંકારી.
રસ્તામાં એણે ડોળા ફાટીને શિખામણ દીધી: "અબરદાર નહેનું કહીશ
ના કોઈને કે તું સરાણિયાની છોકરીઓ જોડે ખેલતો હતો."

"નહિ બોલું, જનાબ!"

"કાલથી ત્યાં ખેલવા જતો નહિ."

છોકરાની મોટી આંખો એની મુંગી મુખમુદ્રા પર બે સોપારીઓ
ચોડી હોય તેવી, બીડેલ પોપચે જ સિથર બની રહી. ઊંચું એણે જોયું
નહિ.

"જતો ના, બેવકૂફ."

"પણ જનાબ! કલ તો એની શાદી છે. માટલાં ફૂટવાનાં છે. મને
જોવા આવવા ઈજન છે."

"ચુપ કર, કંગાલ! તું સુલતાન બનવા જાય છે, સરાણિયો બનવા
નહિ."

ત્યાં તો ભદ્રના ઝકજમાળ ઝરુખાને ઉંબરે બગીના બંકા ઘોડા
ઉભા રહ્યા. બારણું ખોલી અમીર ઈતમાદખાન નીચે ઊભો રહ્યો. ઊભીને
એણે બાળક નહેનું સામે જૂકી જૂકીને, કમર કાટખૂણો કરીને "જહાંપના
મેરે! ખાવંદ મેરે! ગુજરાત કે માલક! ખમા તુમકો!" એવા શબ્દે કુરનસો

કરીને કહ્યું: “આઈયે, ઉત્તરીયે, આપકે પેરોંકો ચૂમ લેને કે લિયે સુલતાન-મલક કા હરએક પથર ભી તડપ રહા હૈ.”

બાળ નહનૂ આ નાટકથી હેબતાયો, યંત્રવત્ત બન્યો, હેઠે ઉત્તર્યો અને ઈતમાદનો દોર્યો એ જે ઘડી ભદ્રના દીવાનમાં દાખલ થયો તે ઘડીએ પચીસેક ઈતમાદો - અર્થાત્ ઈતમાદ સરીખા પચીસ ઉમરાવો - કોઈની રાહ જોતા બેઠા હતા.

દીવાનના દ્વાર પર ઊભા રહીને ઈતમાદખાને એ પચીસેકને કહ્યું:
“ઉમરાવ દોસ્તો, અછબ કરો આપજા સુલતાનની.”

“ઈતમાદખાન,” સૈયદ મુખારકે કહ્યું: “પિછાન આપો.”

“સુલતાન મેહમૂદશાહના આ શાહજાદા છે.”

“થોડી વાર એ જનાબને બાજુના દીવાનમાં બેસાડશો, ખાંસાહેબ? આપજો એમની તપ્તનશીનીની તૈયારી કરી લઈએ.” એ બોલનાર સૈયદ મુખારક હતા. ઈતમાદખાને નહનૂને બીજા ઝંડમાં મૂક્યો. પછી એ અમીરો પાસે આવ્યો.

અમીરોમાં હસાહસ ઉઠી. “આફરીન. આફરીન, ખાંસાહેબ! આખરે પત્તો લગાવીને લાવ્યા ખરા!” એક અમીરે પેટ પકડ્યું.

“તે હિવસ તો, ખાંસાહેબ,” સૈયદ મુખારકે યાદ દીધું: “આપે જ જાહેર કર્યું હતું ને કે સુલતાન મહેમૂદના આપના અંશોઅંશ જાણાનખાનમાં કોઈ કરતાં કોઈને ગર્ભ જ નથી.”

“તો આ ક્યાંથી ફૂટી નીકળ્યા શાહજાદા!” બીજાએ અંખનો સુરમો લૂછતે લૂછતે હાસ્ય કર્યું.

“ખામોશ, ઉમરાવ સાહેબો!” ઈતમાદખાને ખુલાસો આય્યો.
“એની મા સુલતાનની રીતસર શાદી કરેલી બેગમ નહોતી.”

“ત્યારે?”

“એક છોકરી હતી. એને સુલતાનથી જ ગર્ભ રહ્યો હતો. એનો ગર્ભપાત કરવા માટે મને સૌંપવામાં આવી હતી એ છોકરી. એનો ગર્ભ પાડી નાખવા મેં બહુબહુ ઈલાજ કરેલા. ગરમ તેજબ જેવી દવાઓ મેં

એના મોંમાં ડાચું જાલીજાલીને રેડાવી હતી. એને કેટલી તકલીફ પડેલી તે મને યાદ છે. એ અભાગણી છોકરીએ ચીસો પાડી હતી. એનું બદન નિચ્યોવાઈ જતું હતું. એના ડોળા શાટી રહેતા હતા. પણ પૂરા પાંચ મહિનાનું એ ઓધાન પડજું નહિ. હું તોબાહ પુકારી ગયો. એને મેં જવવા દીધી. પૂરે મહિને જ બેટો જન્યો તેને મેં પાળી ચુપચાપ મોટો કર્યો છે.

એ પોતે જ આ નહનૂં ઉગ્રમાં ઉગ મસાલાઓ સામે પણ જોણે માત્રાના પેટમાં ટક્કર ઝિલી, એ જ આ જોદ્વાર આપણા સુલતાન. એની મા તો પોતાનાં પાપની પુકારો પાડવા જહન્નમમાં ગઈ છે.”

“આસ્સી વાત, ખાંસાહેબ! શપથ કરો છો?”

“લાવો કુરાને શરીફ.”

કુરાને શરીફ હાજર થયું. ઈતમાદખાને એના પર પંજો મૂકીને સાચી હકીકતના સોંગંદ લીધા.

“મંજૂર! બસ, મંજૂર!” સર્વ ઉમરાયોએ સુલતાનની ઓલાદનો એકાદ જીવતો માંસ-લોચો મળી જવાના હર્ષમાં મંજૂરી જહેર કરી.

“તેરી લાવો સુલતાનને, તખ્ત તૈયાર છે.”

બાળક નહનૂં બાજુના જ ખંડમાં બેસારેલો હતો. બારણું ઉઘાડું હતું. ગાઢી પર બેઠેલા બાળકે ઈતમાદખાનની વાત સાંભળી હતી. અરધી સમજ્યો હતો, અરધી નહોતો સમજ્યો. સમજ્યો હતો આટલું જ ફક્ત, કે પોતાને જન્મ આપનારી કોઈ એક છોકરીને ઈતમાદખાને તેજાબ પિવરાવેલા, ને એ માતાએ મૃત્યુ-વેદનાની ચીસો પાડેલી, વેદનાના પછાડા મારેલા, આંખોના ડોળા ઊંચા ચડાવેલા. એ બયાન ઈતમાદખાન કરતો હતો એને એ બયાનની વચ્ચેવચ્ચે અન્ય અમીરો મશકરીના બોલ બોલતા હતા, હસતા હતા, મુસ્કરતા હતા.

બાર વર્ષનો બાળક પોતાના દિલને પૂછતો હતો કે આ લોકો હસે છે શા માટે? મારી જન્મદાત્રી આટલું દુઃખ પામેલી, તે શું હસવા જેવું દુઃખ હશે? કોઈ માણસ તરર્કિયાં મારે તો આપણે હસીએ કે નહિ?

હા જ તો. મુરધીને હલાલ કરે છે તે વેળા એના પછાડા જોઈને હું

નહોતો હસતો વળી? ફેફગરોળીની પૂછડી કાચા પછી એને ઉડઉડ થતી જોઈ મને કેવી મજા પડે છે! મારી માઝે પડા એવી જ રીતે આ સૌને હસાવ્યા હશે. મા તરફડી હશે, રડી હશે, સૌને મજા પડી હશે.

એ વિચારદોર સમેટીને નહનૂ ખડો થયો. પચીસ અમીરોની જૂકતી કુરનસોની કેરીએ કેરીએ એ રત્નજહિત તખ્ત પર બેઠો. ને એના મુખારક નામની ઘોષણા થઈ: “નિગાહ રખો... સુલતાન નહનૂ મુઝફ્ફર ત્રીજા.”

નગપરે દાંડી પડી. છત્ર ને ચંદ્રવા ચક્કા. પડા શરૂઆતમાં રાત્રિઓમાં કંકરિયાની પાળે અને નરોડાનાં સરાણિયાના પડાવોમાં ભમતો નાનો નહનૂ મશરૂના પલંગો પર નિદ્રા ન પામી શક્યો. જબકીઝબકીને એ જાગી ઉઠ્ઠો, કે હાય, કશુંક સુંવાળુંસુંવાળું સાપ જેવું મારી હેઠળ સળવળ સળવળ કરી રહ્યું છે, અથવા સેંકડો જિસકોલીઓ મારા શરીર હેઠળ ચગદાઈ રહી છે.

વળતા દિવસે એણે પોતાના મહેલ ફરતા ચોકીપહેરા નિહાળ્યા. આખો દિવસ લોકોની, અમીરોની, મહાજનોની, શેઠ-સોદાગરોની, તેમ જ લશકરોની સલામો જીલતાં જીલતાં એ થાકી લોથ થઈ ગયો એવા નણેક દિવસ ગયા. પાણીમાં દૂબનારો બહાર નીકળવા ટળવળો એમ એ ટળવળ્યો. પડા એ બહાર જવા નીકળે કે તત્કાલ એની સાથે ટોળું ચાલતું થાય. એણે આકંદ કરીને કહ્યું: “શા માટે મને સત્તવો છો? મને મારી મુનસઈ મુજબ કેમ ફરવા દેતા નથી?”

ચોથે દિવસે સાંજે એણે પોતાની પાસેના નાના નોકરનાં કપડાં માગી લઈ, પહેરી, ભજની બહાર પલાયન કર્યું. સીધેસીધો નરોડા તરફ નાઠો. એક ખૂંઝો સરાણ ચાલતી હતી, તણાખા ઝરતા હતા, જીવાન સરાણિયો તલવારનાં તેજ તપાસતો તપાસતો ચક્કર ફરતા પથ્થર પર ઘસતો હતો, એના શિર પર મધરાશિયાનો ફેટો હતો ને ફેટા સાથે લીલી તૂઠી મૂકેલું છોગું હતું. એના જૂલતા કેદિયાની બાંધોના છેડાની ફાડચો હાથમાં પોંચા પર ઉડઉડ થતી હતી.

સામે બેસીને ચૌદ વર્ધની એક તાજ પરણોલી લાગતી કન્યા

સરાણના પટા ખેંચતી હતી. નહનૂરે જોતાંની વાર જ એ પુકારી ઉડી:

“ભાઈ, તું આવ્યો? તું તે કિયાં ખોવાઈ જિયો’તો?”

“ભેણ! તે પરણી લીધું?”

“હા, તું તો ન આવ્યો ને!”

“હું તો સુલતાન બન્યો સુલતાન!”

“ને અમારાં તો માટલાં બરોબર ફૂટ્યાં.”

“કેમ કરીને?”

“તું જોવા આવ્યો ને ને? ખરું, માલા! કેવાં માટલાં ફૂટ્યાં? ઓછા સરાણિયાની પંદર છોકરિયું પરણી, પણ આવાં રૂડાં માટલાં કોઈ કરતાં કોઈનાં માવતરનાં ફૂટ્યાં નથી. અમે તો ન્યાલ થઈ ગયાં, ન્યાલ!”

સરાણ-પણ્ણો ખેંચતીખેંચતી આખી કાયાનું કલેવર હીઠોળે ડેલાવી રહેલ કન્યાના મોં પર સુખની ને સૌભાગ્યની લહેરો રમવા લાગી. બેઠી હતી તેની આસપાસ ચાલીસેક હોથનો ઘેરાવો રચીને એનો ભાતીગળ ઘાઘરો પથરાયો હતો. એના બાજુબંધોમાંથી પીળાં ફૂમતાં જૂલતાં હતાં. માનવ-લોકનું એ જાણો પાંખ-દુપણ જુલાવતું પતંજિયું હતું.

“હું ભેણ! વાત તો કહે, કેવી રીતે હંડલાં ફૂટ્યાં?”

“જો,” કન્યાએ સમજ પાડી: “આ બેઠો છે ને રઢિયાળો મારી સામે, એની માએ પોતાને પેટે હંડલું બાંધ્યું)ને મારા બાપે એને પેટે હંડલું બાંધ્યું. બેય જણાં સામસામાં દોટ દઈને ભુટકાણાં. બેય હંડલાના ભૂકેભૂકા થઈ ગયા. અમારી દેવી પરસન થઈ ગઈ. બેડો પાર થઈ ગયો. હવે અમે સુખી થાશું, કેમ, ને માલા?”

માલો નામે સરાણિયો જુવાન તો શાંત ઘેઘૂર અંખડીએ બેઠો હતો. હંડલાં ફૂટ્યાં તેનું શુકન તેને માટે બસ હતું. હંડલાના ફૂટવામાં જ તેમના સુખસૌભાગ્યની તસલ્લી હતી. પ્રારબ્ધે પોતે જ હંડલામાં હુંકરો આપ્યો હતો. પરસ્પર કલેશ કે દુઃખ પમાડવાનો આ યુગલને હવે હક્ક જ નહોતો રહ્યો. તકદીરને ખોટું પાડવું નથી; હંડલાનું ફૂટવું એ તકદીરની વાણી હતી: આપણો વિવાહ આપણો એ વાણીને લાયક

બનાવી બતાવવો જ રહ્યો: આ હતી સરાણિયાંની જીવન-ક્ષિલસૂઝી.

“નહનૂ! વીરા!” છોકરીએ કહ્યું: “હવે અમે કાલ તો હાલી નીકળશું.”

“કૃયાં?”

“જ્યાં રોટલા રળાય ત્યાં.”

“આંહીં કેમ ન રહો?”

“એક ને એક ઢકાડો રોટલા મીઠા લાગો નહિ અમને.”

“હું ય સુલતાન થયો છું, એટદે ડેકાડોઢકાડો આથડીશ.”

“હા રે હા, નહનૂ સુલતાન!” છોકરી ખડ્ખડાટ હસીહરી પતિની સામે જોઈ ઈશારા કરે છે, કે નિહાળો આ મુસલમાનના નમાયા-નભાપા છોકરાની ગમ્મત.

“હું ભોંડા! તું કૃયાં જવાની?”

“સોરઠ દીમની..”

“હું સોરઠનો પણ સુલતાન છું: તને ગોતવા ફોજ લઈને આવીશ..”

“હા રે હા, સુલતાન!”

“ભોંડા, તારું સંભારણું મેં બરાબર સાચણું છે. મારી પાસેથી લઈ લેતા હતા. મેં ન આણ્યું.” નહનૂએ અસ્તરો બતાવ્યો.

“આપીશ મા હો, ભાઈ! તારો છેલ્ખી વેળનો ઉગાર એ સજાયો જ છે. લાવ તો! એને નવોનકોર કરી દઈએ..”

નહનૂએ પોતાની ઈજારમાંથી જ્યારે એ અસ્તરો બહાર કાઢ્યો ત્યારે વરવહુ બેઉએ મોં મલકાવ્યાં. છોકરીએ ધણીની સામે હાથ લંબાવીને કહ્યું: “આ લે તો, સટ કર્ય તો. પાંચ તણખા ખેરી દે. લે હું બેક પટા ખેંચું.”

સજાતો અસ્તરો ચીસો પાડતા ભડકા કાઢતો હતો.

“જોઈ એને ભડકે ભાત્ય પડે છે ઈ?” છોકરીએ ધણીને પૂછ્યું.

“તું જાણી શક્ય?”

“તથેં ને? મારો દાદો હતો, ઈડો આ ઓજાર સજ્યુંઠું. સજ્યા

બાળક નહ્નુ

ભેણું જ ઈજો સંભળાવી દીધું'તું કે આ ઓજારમાં જીવતું મોત છે, પણ ઈજાતનો ઉગાર છે. મારી મા મને કહે કે એને નાખી દે, રંડ, નાખી દે, ઈ કાળકમું ઓજાર છે, ઈ અપશુકનિયાળ હથિયાર કહેવાય. પણ મેં સંતાડી રાખેલું, તે આ છોકરો રમવા આવતો ઈને આપી દીધું.”

“કેમ ઈને આપ્યું?”

“ઈ કહે કે મને આમાં માણસોની કાપાકાપી કળાય છે. મારે દાઢે કચું'તું કે જેને આમાં ધીંગાશું કળાય તેને આપી દેજો. હું જ આનો ધાડું. કોઈ બીજું રાખશો ને. વે જોઉ, પિયાલા જેવો સજી દે એને. ઈને મેં મારો ભાઈ કર્યો છે.”

એમ કહીને કન્યાએ જૂલતે હાથ-કૂમતે સરાણની દોરી ફરીવાર ઘુમાવી. અને જુવાન સરાણિયો એ લોહ-તણખાની કૂલજરીમાં નાહતો ભાંજાતો ફરી વાર સજાયાના ચકચકાટ કાઢવા મંડયો. જાંખા દિવેલ-દીવડે એ ત્રણીય ચહેરા સજાયા પર એકધ્યાન બન્યા. વચ્ચેવચ્ચે કન્યા એના વર સામેથી ભાઈ સામે ને ભાઈ સામેથી વર સામે, જાણો કોઈ શાળવી વેજુ વણતો હોય તેમ પોતાની નજર-કોકડીના વાળાતાળા નાખી રહી.

એકાએક તડબાટી બોલી. ઘોડવેલનાં પૈડાં ધણોજયાં. પચીસ સવારોએ પોતાના પહાડી અશ્યોની લગામો કસ્કરી અને આગલો ઘોડેસવાર હાક પાડતો ગયો કે “સુલતાન નહ્નુ! સુલતાન નહ્નુ! દેખા હું કોઈને સુલતાન નહ્નુ કો!”

બાળ નહ્નુને ફણ પડી. એ હેબતાઈને પોતાની ‘બહેન’ની બાજુએ લપાયો. એની પીઠ બજાર તરફ હતી. સજાતા અસ્તરાનાં કૂલજરોએ ત્રણોયને ઢંકી દીધાં હતાં. ઘોડવેલ પસાર થઈ ગઈ. ઘોડાની પડધી શમી ગઈ.

“વે, આ તો મારો ભાઈ સાચો પડગ્યો. આ તો તારા જ નામના સાચ પડતા’તા એલા. તેં હોંકારો ય ન આપ્યો! ગાડીમાં ચડી બેસવું'તું ન!”

સરાણિયણ કન્યાને મનથી હજુ અંચું બધી હાંસી જ હતી. પણ

નહનૂ હંફળોફંફળો બની ગયો.

“ભેણ, મને જલદી અસ્તરો આપી છે. મને ચાબુકો ફટકાવશે.
મને રજા છે, ભેણ!”

“કોણ ચાબુકો ફટકાવશે?”

“અમીર ઈતમાદખાં.”

“છોકરો ગાંડો થઈ ગયો છે. કોક પોતાનો નામેરી રજા બન્યો
એટલે આ ભરાંત ઉપરી લાગે છે.”

“બસ, ભેણ. જલદી આપ.”

અસ્તરો લઈને ઈજારમાં છુપાવી એણો ઓટલેથી ઉત્તરીને દોડતી
પકડી. ને પાછળથી એ સરાણિયણના છેલ્લા બોલ સાંભળ્યા: “સજાયો
જીવની ઘોરે જાળવી રાખજે. ને હવે તો સોરઠમાં મળશું.”

દૂર થંભી જઈ બહેનને બેઉ હાથે સલામો કરી, બાળક નહનૂ
અમદાવાદ શહેરની આડી-અવળી ગલીફૂર્ચીઓ ચીરતો દોટમદોટ ભદ્રના
રાજ્યાલયમાં પેસી ગયો. ભાગોળો ને તળાવ-પાળો ખૂંદતી ઘોડવેલ પણ
સાથોસાથ આવી પહોંચી. અંદરથી ઈતમાદખાં ઉત્તર્યા. એના હાથમાં
ચાબુક હતો. ચાબુકની લાંબી દોરીની શેડ્ય સાપની પૂંછડી પેઠ એની
પાછળ ઘસડાતી આવી ને પછી બહાર ઉભેલા પહેરગળોએ, મહેલના
ખોજાઓએ, દાસદાસીઓએ, ચાબુકના ફટકારા અને બાળકની
રૂધાઈરૂધાઈ નીગળતી ચીસો સાંભળી.

“અદલ આવી જ પુકારો,” ઈતમાદખાન સુલતાનને મારતોમારતો
હસતો હતો: “બરાબર આ જ ચીસો તારી અમ્માએ પાડી હતી,
બદબખ્ત! અદલ એ જ સૂર, એ જ અવાજ તારી માનો હતો, કમનસીબ!
હા-હા-હા-હા—” ઈતમાદખાં દાંત કાઢતો હતો. એનું હસવું ને બાળકનું
રુદન, બેઉની ત્યાં મહેલના ઘુમ્મટમાં સ્વર-ગુંથણી થઈ રહી.

‘કહોને મા!’

સુલતાન નહનૂ મુજફ્ફરશાહની આવી સુરક્ષા કરી રહેલો અમાત્ય હિતમાદખાન જ્યારે બીજા વજ્ઞારોને આરામ આપતો હતો ત્યારે નવાનગર, જામનગર, ઉઝ્જ્વળાની બંદરમાં વજ્ઞર-બેટો નાગડો સમજજી ઉમ્મરમાં પ્રવેશતો હતો. જીવનમાં સૌ પહેલી સમજજી એના અંતર પર એ પડી હતી કે બાપુ નામનું ઘરનું માનવી પોતાને ચાહતું, બોલાવતું કે તેડતું નથી. બીજી સમજજી એ પડી હતી કે મા નામનું ઘરનું માણસ ઓછાબોલું ને એકાંતપ્રેમી બન્યું છે. ને ત્રીજી સમજજી એને માનવીની ભાષા માંહેલા એક વિચિત્ર શબ્દની પડી. ‘મા’ અને ‘બાપુ’ એ બે શબ્દો ભણેલો બાળક પાદરે રમતા છોકરાઓની ગુસપુસ વાતમાંથી ત્રીજો બોલ પકડતો: ‘જોરારનો’. આ શબ્દ છૂટથી બોલાતો નહોતો, ચોરીધૂપીથી બોલાતો હતો. મને દેખીને જ કેમ આ ઉચ્ચાર નીકળી રહેલ છે? મારે ને આ શબ્દને શો સંબંધ છે? આશાપરા માત્રાના મંદિર-ઓટે નવર્કુકરી રમતા બુદ્ધા જાડેજાઓ પણ મને જોયા પછી પોતાની કુંકરીઓની ચાલ ચલાવતા ચલાવતા કાં કહે છે કે ‘હત જોરારના’, ‘માર એ જોરારની કંકરીને’, ‘મેલું નહિ જોરારનાને’, ‘કોણ બોલાવે ઈ જોરારનાને’.

બાળ નાગડાને ધીરેધીરે એમ લાગવા માંડયું કે ‘જોરારનો’ શબ્દને ને પોતાને કશ્યોક ગુપ્ત રહસ્યમય સંબંધ છે. પણ ખુલાસો પૂછવાની હિંમત એને હૈયે હાલતી નહોતી. કોને પૂછે? બાપુ તો પાસે ય અપવા દેતા નથી. પૂછું છું તેના પૂરા ધીરા પ્રત્યુત્તરો તો એક મા જ આપે છે. માને પૂછું? પૂછવા જેવી વાત હશે? “મા,” એક દિવસ પંડ્યાની ધૂરી નિશાળેથી પાછો આવીને એ માના ખોળામાં ધીરે રહી બેઠી ને પૂછવા લાગ્યો: “હું મા! જોરારનો એટલે શું?”

ચાર વર્ષો એ શબ્દ બોલાવાને વીતી ગયાં હતાં, પણ માના કલેજામાં એનું જાડવું ઊંધું હતું. મા જાણતી હતી કે ‘જોરારનો’ શબ્દ

નાગનીમાં પ્રચલિત પણ થઈ ચૂક્યો છે. રાજ જેવા રાજાના મોંમાંથી પડેલો જે બોલ, તે દિવસની સંધ્યા-સવારીના અસવારોએ ચલણી કર્યો હતો, પોલાંગોલીઓએ પરસ્પર વિનોદમાં વાપર્યો હતો, ફૂલ વેચતી માલણને હાટે લટકતા પીંજરામાંથી પોપટ પણ ટૈકો કરતા હતા એ જ શબ્દનો: ‘ઝોરારનો’.

“તારે રોટલો ખાવો છે, નાગડા?” માઝે વાતને રોળીટોળી નાખવા ખાવાનો વિષય કાઢ્યો.

“મા, રોટલો નથી ભાવતો.”

“જે ભાવે તે મગાવી આપું.”

“કાંઈ ભાવતું નથી.”

“કેમ?”

“મને કહોને, માડી, ઝોરારનો કોને કહેતાં હશે?”

“તને કેટલા કક્કા આવડચા?” માઝે આડી વાત નાખી.

“મને કાંઈ આવડતું નથી. હું ધૂળમાં અકારો ઘૂંઠવા બેસું છું કે તરત ‘ઝોરારનો’ સાંભરે છે, મા! મને સમજાવો તો ખરાં.”

આડીઅવળી વાતો નાખીને, અથવા કામનું કાંઈક બહાનું કાઢીને મા નાગડા પાસેથી સરી ગઈ. પોતાને મુખેથી ખુલાસો કરતાં પહેલાં એની જીભનાં રુધિરમાંસ ચુંથાઉં ચુંથાઉં થવા લાગ્યાં. વાત શું આટલી હદે પહોંચી ગઈ હતી? છોકરાને મોઢામોઢ મા સામી ગાળ દેવાનું શહેરમાં શરૂ થઈ ચૂક્યું હતું? એનું રોમરોમ ખદખદી ઉક્ખું.

“માડી, કહોને મને!”

“આજ નહિ, ભાઈ.”

“ત્યારે કે દિ’?”

“મૂછદીએ વળ ઘાલશો તે દિ’!”

શૂરવીરતાનો કોઈ મંત્ર હશે શું આ એક જ શબ્દમાં? મૂછે પોતે વળ ઘાલશે છેક તે દિવસે જે વાત જનની સમજાવવાની છે, તે વાતનું જાણું નાગડાના બાળ-હૈયામાં ટપકતું થયું. ને તે દિવસથી એણો પ્રભાતે

માતાની આરચીમાં, પિતાની તલવારના ચકચકિત પાનામાં અને માની કીકીઓમાં પોતાના મુખનું પ્રતિબિમ્બ નીરખ્યા કર્યું: મૂછળીએ વળ ક્યારે નીકળશે?

તે પછી નાગડો પોતાનું કુરૂપ છુપાવીને લગભગ બિનસોબતી જ જીવન જીવતો. મા ને દીકરો બે જ મિત્રો હતાં. મિત્રો વચ્ચે મૌનનો સેતુ હતો. પહોરના બપોર સુધી ભેગાં બેઠાં રહે તો ય એકેય બોલ ન બોલે. શબ્દની વાણી સમાતી ગઈ. શબ્દોનું સ્થાન સાનોએ, ઠશારતોએ લીધું. ઠશારતોની ભાષા ગેબમાં રમનારી. અજાણ્યાંઓને એ ડરકામણી છે. પરિચિતોને એ તોછણી છે. વાપરનારને પોતાને ય એ એકલતાના ઊંડા અતિલ તળમાં લઈ જનારી છે. જગત એનાથી વેગળું બને છે. ગગન એનો શ્રોતા બને છે. ધરતીનો એ હદપારી છે.

નાગડો વાચાહીન બન્યો, તેની સીધી અસર તેના પોતાના જ કાન પર પડી. સાંભળવાની ક્ષુધા મરી ગઈ. સાધારણ શબ્દો સ્વરોથી વંચિત બનેલા કાન ફાગણ-ચૈત્રના પવન-ફણીધરોના સુસવાટાની, આખાઠ-શ્રાવણના ગગન-કડકાકાઓની, ને નાગમતી નદીમાં ઘૂઘવતાં ઘોડા-પૂરની રાહ જોતા. પણ રોજિંદો નાદ તો એને સાંદ્રકણના સો સો ઠકરદુવારોની ઝાલરોના ઝંકારનો જ ખેંચી રહ્યો. ફાળ ખાતી માતાની ચોકીમાંથી સરી જઈને નાગડો નદીતીરના આધેરા શિવાલયમાં નાસી જતો અને એક ખૂણે ઉભો રહીને ઝાલર બજાવતો. એક દિવસ અની નાસભાગનો ગાળો લંબાયો. માએ ફાળ ખાધી. પણ પાછો જડતાં ફિકર ટળી. બીજે દિવસ નાગડો વધુ ગેરહાજર રહ્યો. પણ પાછો મળતાં માને ટેવ પડી ગઈ. પછી એક દિવસ એનું પલાયન કાયમી બન્યું. વજર પિતાને હૈયે છુટકારો વસ્યો, ને માએ પણ રોજની મેંણીઆત હાલતને હળવી થયેલી નિહાળી એકાદ વર્ષ આંખોનાં આંસુ સમાવ્યાં.

અજો જામ

જીમનગરની આખી વસ્તીમાંથી એક જ માનવી એ ખોવાયેલ બાળક નાગડાની માનસિક ખોળ કરતું હતું. એ પણ એક બાળક જ હતું. સત્તા જામનો સાતેક વર્ષનો દીકરો અજો જામ નાગડા વજીરની જાલર વગાડતી મૂંગી પ્રતિમાનો પ્રેમી હતો. નાગડો અને અજો શિવાલયમાં થોડી એકાંત મેળવી દેતા. અજો શિવાલયના ઘંટને અંબી શકતો નહિ, નાગડો પોતાના શરીરની ઘોડી કરતો તેના પર ચઢીને અજો મહાદેવનો ટોકરો રણજણાવતો હતો. નાગડો ને અજો આશાપરાના દેવળની પાછલી કેરે કલાકો સુધી વગરબોલ્યા બેસી રહેતા, એકબીજાના પંજા મેળવીને જાણો ભાવિનાં અબોલ આત્મબંધનો બાંધતા. બે બાળકોના એ મુંગા કોલની, મા આશાપરાની અંખોની કોરીઓ સાક્ષી બની હતી.

એક દિવસ બાપુ સત્તા જામે આ બે બાળકોનો મેળાપ જોઈને નફરત બતાવી હતી. અજાનો કાન જેંચીને બાપે સૂચના કરી હતી કે ‘એ જોરારનાની સોબતે બાયલો બનીશ બાયલો! તારા બાપનું રાજ્યાદ બાયલાથી નહિ સચ્યવાય. ખબરદાર જો ફરીથી એની ભેજો રમતો-ભમતો દેખ્યો છે તો’.

નાગડાને ખબર નહોતી પડી કે વળતા દિવસથી બેરુ ડેમ આવતો બંધ થઈ ગયો. નાગડાએ રોજેરોજ વાટ જોઈ હતી, બોકડાગાડીમાં અજાને બેસાડીને પાસવાનો નીકળતા ત્યારે નાગડો અંબાની ઓચે ઊભો રહેતો, અજાને ધરાઈધરાઈને જોઈ દેતો પણ બોલાવી શકતો નહિ. ભાઈબંધીની મેખો વર્તમાનમાંથી ઉખડી જઈને જાણો કોઈ આવેઆવેના ભવિષ્યકણના મેદાન પર ખોડતી હતી. બેરુની બોકડાગાડી નજીકનજીક આવતી ત્યારે નાગડો મારગકંઠના ઝાડ ઉપર જિસકોલાંની ઝડપથી ચડી જતો, ને અંબાનો ઝીણો મરવો, લીંબોળી, પેપો અથવા અંબલીનો કાતરો અજાના ખોળામાં ટપ દઈને પડતાં મૂકતો. અજો ઊંચે જોતો

ત્યારે બે આંસુભરી આંખો એની નજરે આવતી.

એવો ભાઈબંધ ગાયબ બન્યા પછી અજાને થતું કે આ બોકડાગાડી હાંકતોહાંકતો એકલ પંડે આખા સંસારમાં ભ્રમણ કરું, ભાઈબંધની ભાળ વાઉ, બેથ જજા બોકડાગાડીમાં બેસીને દિલહીના પાદશાહ પાસે પહોંચશું, ચાકરી માગશું, સાવજ મારીને શૈરબહાદરો બનશું, પાદશાહ અમને શિરોહિની સમશોરોએ સોહતા કમરબંધો બંધાવશે.

દિલહીના પાદશાહ પાસે પહોંચવાની બાળકુંવર અજાની ધૂન હમણાં હમણાં વધુ તીવ્ર બની હતી. તેનાં બે કારણો હતાં. બાપુ સત્તો જામ અમદાવાદના સુલતાનના ભક્ત બન્યા હતા. બાપુ તાજ જ અમદાવાદ જઈ આવ્યા. બાપુ આવ્યા ત્યારે વસ્તીએ એમનું ધામધૂમથી સ્વાગત કર્યું. એ સ્વાગતમાં બાળક અજાનો જીવ નહોતો ઠર્યો. કોણ જાણે કેમ પણ બાપુ પ્રત્યે એને ઘિક્કાર પેદા થયો હતો. બાપુ સુલતાનને રીજવીને શું લઈ આવ્યા હતા? જામશાહી સિક્કો પાડવાની સંનંદ લાવ્યા હતા. પણ બાપુ એ સંનંદ નામોશી વહોરીને લાવ્યા હતા ને! કરેરી ભરાઈ ત્યારે બાપુનાં બબે મોઢે વખાજા થતાં હતાં: ઓહો, શી ચાતુરી વાપરીને બાપુએ ગુજરાતના સુલતાનને રીજવ્યો હતો! કાંઈ જ નજરાણો નહોતો લઈ ગયા. એક ખૂમચા ઉપર રૂમાલ ઢાંકિને સુલતાન મુજફ્ફિરશાહના તખ્ત સામે બાપુએ બેટ કરી. કમરના મકોડા ભાંગીને બાપુએ સુલતાન સામે કાચા નમાવી. સુલતાને પૂછ્યું, “કચા લાયે હો, સત્તા જામ!” બાપુએ રૂમાલ ઉઘાડીને ખૂમચો ઓલ્યો. ખાલી ખૂમચામાં ફક્ત બે સિક્કા પડ્યા હતા. એક હતો મોટો સિક્કો: એનું નામ ‘અહમદી’ રૂપિયો: ને બાજુમાં હતું એક નાનકડું રૂપાનાણું.

સુલતાન મુજફ્ફિર પૂછ્યું: “દીસકા માયના કચા હૈ, સત્તા જામ!”

ત્યારે બાપુએ જવાબ દીધો: “ખુદાવંદ સુલતાન, આ આપનો સુલતાની રૂપિયો ને આ મારી જામની પાવલી: હું એ મારી પાવલીને સુલતાનના સિક્કા સાથે પરણાવું છું. જે રીતે અમારા વડવા જાદેજાઓ

પોતાની દીકરીઓને પાદશાહી સાથે પરણાવી પોતાની આબરુ વધારતા,
તે રિતે “આ મારી કુંવરી સુલતાનના સિક્કાને પરણાવીને હું આજથી
મારી આબરુ વધારું છું.”

“અચ્છા! અચ્છા! શાબાસ, સત્તા જામ! તુમારી કુંવરી કી હમેરા
રૂપિયા કે સાથ શાદી કરતે હો? બહોત ખુશ. બડી ખુશી કે સાથ તુમ
તુમારી યે છોટી ચોઆની કા ચલણ ચલાઓ. ઈસ્કા નામ હમેશા કે
લિયે ‘કુંવરી’ હી રખના. હમારા સિક્કા, તુમારી કુંવરી. દીનોં કી શાદી:
વાહવા જી વાહ! તુમારી ઈજજત બઢ ગઈ.” એમ બોલીને સુલતાને
બાપુને સનંદ આપી – જામનગરની ટકશાળ ખોલીને ‘કુંવરી’નું ચલણ
ચલાવવાની.

બાપુએ ન સ્થિંહ માર્યો, ન વાઘ માર્યો, ન બિલાડું ય માર્યું, ન
કોઈ તલવારની પટાબાળ રમીને સુલતાન રીજબ્યો. રીજબ્યો પોતાની
‘કુંવરી’ પાવલીને સુલતાનના રૂપિયા સાથે પરણાવીને! ફિટકાર હોજે
બાપુની એ કરામતને. ફિટકાર હોજે એ રાજપૂતીની હીણપતને.

બાળ અજાનો આત્મા કળકળાટ કરતો ગુમરાઈ રહ્યો. જામનગરની
નવી ટકશાળમાંથી નીકળેલી એ ‘કુંવરી’ના રૂપલા સિક્કાને સ્પર્શ કરતાં
પણ બાળ અજો અજિનસ્પર્શથી દાઝતો હોય તેવી વેદના અનુભવવા
લાગ્યો. બાપુના એ વિજયોત્સવમાંથી બાળ અજો બહાવરો બની દૂર
ભાગ્યો. એણો મોં છુપાવ્યું. એને પોતાના ગુમ થાયેલા બેરુની લીંબોળીઓ
ને પેપડીઓ, મરવા ને કાતરા વધુ જોરથી યાદ આવ્યો.

એ કરતાં તો દિલહીનો પાદશાહ વધુ સેવંવાલાયક એણે સાંભળ્યો.
રાજા રાયસંગની વાત એણે સાંભળી હતી. હજુ તો ચાર-પાંચ જ વર્ષ
થયાં હતાં એ વાતને. હળવદનો રાજરાણો રાયસંગજી આલો ધોળવાળા
કાકા જામ જસાજીનો જુવાન ભાણોજ હતો. મોસાળ આવ્યો હતો. એક
દિન ધોળને પાદર નગારાંના ધોંસા થયા. મામા જસા જામે હાક મારી
કે “હાં, ખબરદાર, છે કોઈ કે? તપાસ કરો, ધોળને પાદર નગારાં
વગાડનારો કોણ એ મોતને નોતરી રહ્યો છે!”

માણસોએ આવીને ખબર દીધા કે, “એ તો, બાપુ, દલ્લીના બાવાની જમાત હીંગળાજની જાતાએ જાય છે. તેમનાં નગારાં વગડતાં હતાં.”

કાકા જામ જસાજીએ હસીને કંબું કે “તો ભલે વગડતા, બાવાઓ નગારાં બજાવે તેનો કાઈ વાંધો નહિ. એ તો ભીખનાં નગારાં કહેવાય. એ બચાડાઓ ભલે બજાવતાં.” ત્યારે ભાણોજ જાલા રાયસંગે પૂછ્યું,
“હું મામા? બીજો કોઈ નગારાં બજાવે તો?”

“મારા ધોળને પાદર?”

“હા..”

“તો તો નગારાં ફોડી જ નાખીએં ના, બાપ!”

ભાણોજે કંબું: “તો તો, મામા, ફોડવા તૈયાર રે’જો. હું આવું છું નગારાં બજાવવાં.”

“આવજો, ભાણા!”

રાયસંગ રાણો હળવદ પાછો ગયો. ફોજ લીધી. ધોળને પાદર આવ્યો. નગારાં પર ડાંડી રડી. મામા-ભાણોજની ફોજો આફળી. ભાણોજે મામા જસા જામને ઠાર માર્યો, મરતે મરતે આ વેરનો હિસાબ લેવા મામાએ પોતાના પિત્રાઈ કર્યાના રાવને સંદેશો મોકલ્યો. ચારણને સંદેશો કર્યાના રાવ સાહેબજી જાટેજા સોરઠમાં ઉત્તર્યા; રાયસંગ અને સાહેબજી આફળતા-આફળતા મેદાને સૂતા, સાહેબજી રામશરણ થયા, રાયસંગજીના જઘ્યી દેહમાં જીવ બાકી હતો. ધોર અંધારા એ રણમેદાનને માથે એકાએક એ જ રાતે મશાલોનાં અજવાણાં પથરાયાં. ‘આદેશ! આદેશ!’નાં સ્તોત્રો એ હત્યાકાંડના હાહકાર-સ્વરો પર છંટાયાં. સમજીએ, શિયાળવાં અને ગીધડાંનાં જૂથ ભાગવા લાગ્યાં. એ હતી જોગી મકનભારથીની જમાત, હીંગળાજ પરસીને છ મહિને પાછી જતી હતી. તેણે જોદ્વાઓનાં શાબો વચ્ચે ઘૂમીઘૂમી ગોત આદરી, કોઈ જીવતો? કોઈ કરતાં કોઈનું કલેજું ધબડે છે હજુ? અને હાથ આવ્યો – પૂરો પંચહથ્યો રાજરાણો રાયસંગજી: જીવ હજુ નાડ્યે હતો. જોગીએ એના

કદાવર દેહને ઓળીમાં નાખીને કાંધે ઉડાવ્યો. દિલ્હી લઈ ગયા. જીવી ગયેલો રાજરાજો અકબરને દરબાર આદર પામ્યો. અજાગ્રૂહ પાદશાહ-જોડ્હા 'એક્કા'નું માથું એ સોરઠિયા જાલા રાયસંગળું મૂઢી મારીને ઘીના કુડલામાં દાટો બેસારી દે એમ બેસારી દીધું. વીરતાને વંદનાર શાહ અકબરે રાજરાજા રાયસંગને લશકરમાં દરજજો દીધો. રાયસંગ હળવદ પાછા આવેલ છે. મોટો થાઉં, એની પાસે જાઉં, એની સિફારસ મેળવીને દિલ્હી પહોંચું, બેળો મારો ભાઈબંધ નાગડો હોય તો રંગ રહી જાય.

સૌરાષ્ટ્રના સમકાળીન ઠતિહાસમાંથી એવા અભિલાષોની ઊર્મિએ થનગનતો બાળો જામ અજોજી વધુ ને વધુ એકલવિહારી બનતો ગયો. બાપુની હીજી કરામતોથી એ આઘો ભાગ્યો.

સાત વર્ષનો બાળક એ વધુ દયાજનક દશ્ય હતું, કેમકે ઉદ્ભબતા વિચારો અને ઊભરાતી લાગણીઓ ઉચ્ચારવાની વાજી એની પાસે નહોતી. અને 'જોરારના' નાગડાને માટે જૂરતું હદ્ય નાગની ગામમાં કોઈની દિલસોજી મેળવી શકતું નહોતું.

આશાપરાને દેરે કોઈકોઈ વાર નાગડાની મા વજ્ઞર-પત્ની અને બાળકુંવર અજોજી ભેગાં થઈ જતાં. "દાંટ વગાડવો છે, બાપા?" એમ પૂછીને અજાજીને એ પારકી મા તેડી ઊંચા કરતી. અજાજીને ત્યારે ભાઈબંધ વિશેષ યાદ આવતો, કેમકે ભાઈબંધ ઘોડી થતો ને તે ઊપર ઊભા રહી ટેકરો બજાવવાનું હવે નહોતું મળતું.

પછી વજ્ઞર-પત્ની મા આશાપરાના બળતા દીવાની સામે છાનીમાની ઊભી રહીને હાથ જોડી રાખતી, આંખો ચોડી રાખતી, પોપચાં બીડી જતી, ન એ બીડેલાં પોપચાંની ચિરાડમાંથી જ્યારે શકરને શિરે ગળતી જળધારીના જેવાં આંસુનાં બિન્દુઓ ટપકતાં ત્યારે બાળક અજોજી એ માતાની પાસે છેક અડકિને ઊભો રહી એના મોં સામે તાકી રહેતો. બેમાંથી એકે ય પોતાના હૈયાની વાત પૂછી શકતું નહિએ.

8
સોરઠનો કોલ

“અમ્મા મારી! ઓ અમ્મા! તું યે શું મારી માફક ચીસો પાડતી હતી?
બરાબર શું આવી જ પુકારો ને આવી જ વેદનાઓ, હે અમ્મા?”

“ખમ્મા! ખમ્મા! ખમ્મા!” કિલ્લાના ઘુમટમાંથી નહનૂ મુજફ્ફરના
એ બોલની સામે માતૃ-હદ્યનો જાણો પડધો પડધો.

પોતાનાં અંગો પર ચાબુડીના ફટકા પડવાને ચારેક વર્ષો વર્ષોં
હતાં, છતાં નહનૂની યાદદાર્સ્તમાંથી એ રાતની વાત નહોતી ભૂસ્પાતી.
“નાદાન, હવે કેવો સીધો થઈ ગયો છે!” અમીર ઈતમાદ એની પીઠ
થાબડતો થાબડતો શાબદાશી આપતો હતો. ગુજરાતની પ્રજાની ઝૂકિઝૂકીને
સલામો શી રીતે લેવી તે અમીરે બાળ સુલતાનને શીખવ્યું હતું. હસતું
મોં રાખવાની તાલીમ નહનૂએ અમીર આગળથી પૂરેપૂરી મેળવી લીધી
હતી. તે પહેલાં એને બીજા ઘણા તમાચા અને ડારા ખમવા પડેતા.
જાહેરમાં સુલતાનના દીદાર થત્તા ત્યારે ખાંસાહેબ સાથે જ રહેતા.
ખાનગીમાં મુલાકાતો ગોઠવાતી ત્યારે પણ ખાંસાહેબની હાજરી રહેતી.
‘મારો બાળો સુલતાન’ એ શબ્દો ખાંસાહેબના ગળગળા કંઢે જ્યારે
બોલાત્તા ત્યારે સાંભળનારાઓ ખાંસાહેબની વફાદારી પર આફરીન
પુકારતા. ઈતમાદખાન જે કાંઈ કરતા, ખાતા, પીતા, શાસોચ્છ્વાસ લેતા,
તે બધું જ બાળા સુલતાનને ખાતર હતું. ‘એ ઉમ્મરલાયક થઈ જાયને,
તો શુક્ર ખુદાના. હું તો એના હાથમાં ગુજરાતની લગામ સોંપીને એક
તસ્બી લઈ મારા મુકામ પર બેસી જઈશ. મને ધાસ્તી તો લાગે છે
દિલ્હીના પ્રબલ બનતા જતા મુગલશાહ અકબરની. માટે જ હું મારા
બાળ સુલતાનની પહેરેગીરી કરતો ખડો છું.’ ઈતમાદના આવા ઉદ્ગારો
સંભળાતા. શ્યામ અને સહેદ વાળોના મિશ્રાણથી કાબરી બનેલી દાઢીના
કેશ પસવારતો એ સુલતાન-રક્ષક ચાર વર્ષોમાં તો બીજા તમામ અમીરોને
અળગા કરી નાખી, બાળ સુલતાનનો સંપૂર્ણ કબજો કરી ચૂક્યો.

ખાનગીમાં એ સુલતાનને 'કમબખ્ત' કહી સંબોધતો, જાહેરમાં કહેતો 'જહાંપનાહ, ગરીબનવાજ, ખુદાવંદ'.

પાંચમા વર્ષના એક વહેલા પરોઢિયે નહનૂ મુજફ્ફર ગહરી નીંડમાં હતો. ઠતમાદખાને બાજુના બંડમાં આખી રાત જાગરણ માંડવું હતું. એ ચુપકીદી ભયાનક હતી. કેમ કે માણસો શબ્દ બોલવાને બદલે ઠશારતોથી અને ગુસપુસ અવાજથી વાર્તાલાપ કરતાં હતાં. બુલંદ ગુસ્સાની ત્રાડો કે યુદ્ધના રક્તપિપાસુ લલકારો કરતાં ય એક વાળી વધુ ભયાનક છે. જીવલેણ જનાવરોની ભૂખી ત્રાડો એની પાસે ફિક્કી પડે છે: એ વાળી છે માનવીની ઠશારતોની બનેલી.

મશાલો આવતી ને જતી હતી. અશરજીઓના થેલાઓ બહાર નીકળતા હતા. ઠતમાદખાં પોશાક પહેરીને તે પર અસ્ત્રશસ્ત્રો સજતો હતો.

સજી રહ્યો. બાળ સુલતાનના બંડમાં આવ્યો. સખ્ત હાથની ભીસ દઈને એને ઢંઢોળ્યો. "અમા!" બોલતો નહનૂ મુજફ્ફર જબકી ઊઠ્યો. ઠતમાદે એના મોં સામે ચુપકીદીની નાક-ઠશારત કરી અરધા પોશાકભેર જ બહાર ઉઠાવ્યો. ઘોડા તૈયાર હતા. એક ઘોડા પર સુલતાનને ચડાવી, પોતે પણ ઘોડેસવાર થયો. બહાર નીકળતાં તો પચીસેક ફોજ સવારો એને વીંટળાઈ વળ્યા. ઘોડા મારી મૂક્યા. આખી વાટમાં ઠતમાદ નહનૂને કશી બાતમી આપી નહિ. એટલું જ કહ્યું: "તારો જાન જોખમમાં છે. જીવનું હોય તો જલદી ઘોડો હંકાર."

ઘણો દૂર નીકળી ગયા પછી જ એને એનાં કુપડાં પહેરાવ્યાં. એના ગજવામાં અશરજીઓ ભરી દીધી.

માર્ગ બાતમીદારો મળતા જતા હતા. કાસદો સાંઢ્યો જોકારીને ઠેકઠેકાડો ઊભા હતા. સમાચારો બંડના હતા. બીજા અમીરોએ બંડ જગાવીજગાવી ફોજો હંકારી હતી. ભદ્ર ઘેરાઈ ગયું હતું.

"ભલેને ચૂંથતા માળાને!" ઠતમાદ દાઢી પર હાથ પસવાયો:
"બુલબુલ તો મારી પાસે જ છે ને!"

મજલ કાપતાં કાપતાં કપડવંજ આવ્યું. ત્યાં બે દિવસનો આશરો લીધો. બંડખોરોનાં લશકરોએ કપડવંજની ધરતીને પણ છુઝાટી આપી. વૃદ્ધ ઈતમાદે બાળ સુલતાનને ઘોડે નાખી ત્યાંથી પણ ઉઠાવ્યો. ‘જલદી હંક, જલદી ઘોડો હંક! તારો જાન જોખમમાં છે’, એવો ડર બતાવતો ઈતમાદખાં અની પાછળ હતો. રાત પરી ગઈ હતી. બાળકનો જવ એ પહાડી ઘોડા પર ઢેરતો નહોતો. મજલ કપાતી નહોતી. પંખીનો પીજરાધર વળુર ઈતમાદ બિજાતો હતો. ખીજનો પારો આખરી અંક સુધી ઊંચે ચુંચી ગયો.

“હેઠ નામદ! હેઠ વ્યબિચારિણીના ફરજંદ!” એવા શબ્દો ઈતમાદના હોઠમાંથી સર્યા.

એ શબ્દોએ બાળકની સળવળતી મર્દાઈને આગ ચાંપી. બાળક પોતાના અથને એડી મારી. અથ ઉપડયો. લગામે નાના પંજામાં ઝીક ન જાલી, બાળ સુલતાને ઘોડાની ગઈન પર ઢેહ ઢાળી દઈ બાથ લીધી. એને લઈને ઘોડો ઉપડયો. ઘોડાએ સીધા માર્ગો મૂકીને સીમના નદીઓ અને નાળાંના, બેખડો અને ખાડાના આડમાર્ગ પકડ્યા. ઈતમાદ અને એના ફૈલ સવારો સમજે – ન સમજે ત્યાં તો ઘોડાએ નાળાં રૂપી, નદી વટાની, ઝાંખરાં પર છલંગો મારી બાળ-અસવારને રાતના અંધકારમાં ગાયેલ કરી દીધો.

ઘોડો દોટમદોટ જાય છે. પગલું ચૂકતો નથી. ઠોકર ખાતો નથી. પોતે એકાકી બન્યો છે. પાંજરું તૂરી ગયું છે, ચિડિયાંનો ચોકીદાર પાછળ રહી ગયો છે. બાળકને ભાન થયું, મુક્કિતનું ભાન થયું. અનંત આકાશની આસમાની હેઠળ, અહોહો! શું આટલી બધી સ્વતંત્રતા પથરાયેલી છે? પૃથ્વી શું આટલી બધી પહોળી છે? રંગમાં શું આવો વેગધારી રેવત છે? અંધકાર શું અભેદ્ય અને બિહામણો નથી? યૌવન શું જાગવાની જ રાહ જોતું હોય છે? જાગ્યા પછી શું એને ડર નથી? રુકાવટ નથી?

બાળક એકલો રંગમાં આવી ગયો. એના બીકુણ કલેજામાં આજાઈના ફુવારા ઉછાયા. એનો ઢેહ ઘોડા પર ટહ્યાર બન્યો. ભય

ગયો, આત્મશ્રદ્ધા આવી. કેદ તૂટી, પાંખો ફૂટી. મનુષ્યોનો સંગ મટ્યો, અનંત સિતારા અને નિઃસીમ પૃથ્વીનાં મેદાનો સંગાથી બન્યાં. દોડચો જા, રેવત, દોટમદોટ લઈ જા મને, મરજી હોય ત્યાં લઈ જા. તેડી જા મને મારી અમ્માની પાસે. અમ્મા મરી ગઈ છે. મૃત્યુ અમ્માની ગોટ છે. માને પડાએ પોઢાડનારું મોત મંગળ છે. એ મોતથી બીતો બંધ થનાર યુવાન જિંદગીને ચાહવા લાગ્યો. પળેપળ એને જીવવા જેવી લાગી. હવાની હરએક લહરી એને માતાના પયપાન જેવી મીठી લાગી. એ એક જ રાત્રિએ કિશોરાવસ્થાની કુઝેથી તસ્તસ્તા જોબનને જન્મ આપ્યો.

પ્રભાતની લાલી પથરાઈ, ને સોરઠ-ગુજરાતની ભિલન-ભૌમ કંકુવરણી બની. સીમનાં સરોવરડાંનાં હૈયાં ઉપર બાળ-સૂર્યનાં કિરણોના ગલ પડ્યા, ને બાળ નહીનું વીરત્વનું પ્રતિબિમ્બ અંકાયું. ઘોડો ચાલતો ગયો, તેમતેમ ધરતી રંગો બદલતી ગઈ. માર્ગ માણસો મળતાં તેને કહેતો કે ‘જૂનાગઢના સૂભાનો માણસ છું. ટપાલ લઈ જઉં છું’. બીજાને બનાવતો કે ‘બાજુમાં જ સુલતાની ફોજ પડી છે, તેનો ઘોડો સાચવનાર છું’.

વીરમગામની શયામરંગી, વઢિયારની ભૂખરી, પાંચાળની કંકુવરણી, મરછુકંઠાની કંકરિયાળી, એવી વિધવિધરંગી ધરાને વીધતો, જેડૂતોના રોટલા ખાતો, મૈયારીની છાશ પીતો, સોરછિયાળી માતાઓનાં અણાઓળખ્યાં વાત્સલ્યે છલકતી નયનમત્તમાં નાહતો એ મુસ્લિમ બાળક, આંખરે બે જ દિવસની મજલ વટાવીને હાલારના એક ગામડાને પાદર આવી ઊભો.

“ગામનું નામ ?”

“ઝેરડી.”

“ગામધણી ?”

“લોમો ખુમાણ.”

“એની પાસે મને તેડી જાશો ?”

“આ ઊભા ભેંસુંનાં ખાડુ પાસે.”

હમણાં જ જાણે જરીક વધુ ઉંચો થશે તો આભને અડકી જશે એવો એક કદાવર આદમી, કરચળીનાણ કેડિયા પર કનેરીબંધ પહેડીની ભેટ લપેટીને ભેંસોના ધડા વર્ચે એક નાથેલા પાડાની ડોક ખજવાળતો ખડી હતો. એની બગલમાં એણે તલવાર દાબી હતી. એની કમ્મરમાં કટારી પડી હતી. એના માથા પર ઊંચું મોળિયું હતું. વયમાં તો જુવાની વળોટીને પ્રોફાવસ્થાના પંથ કાપતો ભાસ્યો. આવા ગજાદાર માણસો તો પઢાણો પણ હોય છે, પણ આવી સીધી, સોટા સમી દેહ-કાઈ તો સૌરાષ્ટ્રના કાઠીઓ સિવાય કોઈની નહોતી સાંભળી સુલતાન મુઝફુરે. ધીરેધીરે ક્યાંક દીઠેલો પણ લાગતો ગયો.

ઘોડેથી ઉત્તરીને જુવાન એક વડને છાંયે ઊભો રહ્યો. ખાડુ વર્ચે ઊભેલા દરબાર લોમા ખુમાણે અજાહુયા અસવારને તીરછી નજેર નિહાયો. લોમા ખુમાણની જોવાની એ સ્વાભાવિક છયા હતી. સન્મુખ નજર નોંધીને એ ભાગ્યે જ કોઈના સામું જોતા. ફાટ્યા તેણા જેટલું જોઈ શકે છે તેના કરતાં તીરછી આંખો ઘણું વધુ, ને ઘણા વિશેષ ઊંડાણો જોતી હોય છે. સામા તેણા તો જેટલું જુએ છે તેના વડે છલોછલ ભરાઈ જાય છે. ત્રાંસી દણ્ણ બારીક વિગતોનું વાંચન કરી શકે છે, કલેજાં ઉકેલે છે, માણસના ભીતરનો ભાગ માપી શકે છે. આટલું કર્યા છતાં પાછી એ પોતાની જાતને તો સામા જોનારથી સાવ સલામત રાખી શકે છે.

“અબરદાર જો કોઈએ ખેરડીની સીમમાંથી દૂધાણાં ઢોરને ઓછાં થાવા દીધાં છે તો!” લોમો ખુમાણ ગામલોકોને ઠપકો દેતો હતો: “દૂધ ન વરતાં હોય તો ઘોડાને ધરી ધો, પાઇં ભેંસ્યુને પાઈ ધો, પણ કમત્રી કરશો નહિ. કાઈની ધરતીને ધમરોળવા નથી દેવી. જુવાનોનાં ડિલ એકલા રોટલાથી નહિ તૈયાર થાય. દૂધ પાવ, ગોરસ ખવરાવો, માખણાના પિંડા ને પિંડા જમાડી ધો. જમાનો કાળજાળ હાલ્યો આવે છે. હાલારમાં રહેવું કઠણ થઈ જશે – જો માયકંગલા જુવાનો ખડક્યા કરશું તો..”

“કોઈક જુવાન અસવાર આવ્યો છે.” માણસે આવીને કહ્યું.

“મળાય છે. ધીરા રો!”

“અમીરાતવાળો આદમી લાગે છે.”

‘‘મેં જોઈ લીધું છે, બા! અથરાઈ શીદ કરો છો?’’

લોમા ખુમાડા કશી જ ઉત્તાવળ કર્યા વગર એકસરખે ગંભીર પગલે વડલા તળે આવ્યા. કૃયાંથી આવો છો, કોણ છો, ગામતનું કેમ આટલી નાની ઉમરે આદર્યું છે, એવો એક પણ સવાલ પૂછ્યા વગર લોમા ખુમાડો સાદા રામરામ કરીને આ જીવાનની મુસ્લિમ પદ્ધતિની અદબ કરવાની છિટા જોઈ લીધી – બેશક ત્રાંસી નજરે. પછી એણો જીવાનની આખી કાયા પર નજર ફેરવી. એના કબજા નીચે બેઉ બાજુ તસ્તસતંત્રં ભરેલાં ગજવાંમાંથી નાનાં ગોળાકાર ચંગાં છલોછલ લાગ્યાં. કાઈની ત્રાંસી નજરે એ ગજવાંનો તાગ લઈ લીધો.

પરોણાને ઘેર લઈ જઈને પોતે પોતાને હાથે જ ઘોડો ઘોડારમાં બાંધી, પછાડી પગમાં નાખી, પોતે જ ઘાસની બથ ભરીને નીરી. પોતે જ તંગ ઢીલો કરીને માણસોને આડાઅવળા કામે મોકલી આપ્યા. ને એણો પોતાના રાણીવાસમાં એક અંટો માર્યો. બાઈ સાથે કશીક વાતો કરીને એ પાછા મહેમાન પાસે આવ્યા, ત્યારે મહેમાને પોતાનાં ગજવાં એક રૂમાલમાં ખાલી કર્યા હતાં. સોનેરી સિક્કાઓની ને જવાહિરની ઢગલી થઈ હતી.

“આમ કેમ? શા માટે બહાર કાઢો છો?” લોમા ખુમાડો પૂછ્યું.

“તમારા કબજામાં સોંપવું છે.”

“પણ, બાપ, આટલું મોટું જોખમ?”

“હવે જોખમ કેવું? જોખમ તો ઉતારી નાખું છું.”

“કેમ?”

“સોરઠમાં આવ્યો છું એટલે સલામત છું. સોરઠનાં લોક ઠમાનને ખાતર મરે છે.”

“આટલી નાની અવસ્થામાં શી રીતે જાણું?”

“તમારા ચારણોની વાતો સાંભળી છે, લોમા ખુમાડા! એ જોખમ

તમે જ સાચવી વ્યો.” બાળકે કહ્યું.

“પણ... બાપા... મારું મોત...”

“નહિ, નહિ, સોરઠના ઈમાન પર મને ઈતબાર છે.”

“આંહીં ઓરડામાં આવશો?”

જુવાન સુલતાન બેધડક લોમા ખુમાણના ગઢના એક એકાંત ખૂણામાં ચાલ્યો. એણે સોરઠની ઈમાનદારીની વાતો ચારણો પાસેથી સાંભળી હતી.

ઓરડામાં એક ઓરત ઊભી હતી, એણે “આવ્યા, ભાઈ! આવો, મારા વીર!” એ શબ્દે સંબોધીને અતિથિનાં દુખણાં લીધાં, ટાચકા ઝોડ્યા.

“તમે મને પિછાનતાં નહિ હો.” બાળકે આ કદાવર કાઠિયાડીના ખુલ્લા વેશવાળા આગમનથી અને આટલા વહાલભર્યા મિલનથી તાજજુલી બતાવી.

“ઓળખાણ તો આંખ્યુની છે ને, ભાઈ! મીટેમીટ મળે એટલે હાઉં, ઓળખાણની ખાયું ઊખળી પડે, મારા બાપ!”

યુવાનને કાને પડતી એ વાળી પૂર્વે અણસાંભળી હતી. એ વાણીમાં દંડ હતું, આસ્થા હતી, મજક હતી, મીઠાશ હતી – કેટલું હંતું!

“આ સગી બહેનનું જ ઘર સમજી લેજો, ભ્રાઈ, બે માતર રાખશો નહિ.” એટલું કહીને કાઠિયાડી પોતાના ધરતીજૂલતા મલીરને એમ ને એમ ધુળાંયું થવા દેતી ગંભીર પગલે ચાલી ગઈ.

“અમદાવાદથી પધારો છો ને?” લોમા ખુમાણે મરકમરક મોં રાખીને કહ્યું.

“તમે કેમ કરતાં જાડ્યું?”

લોમો ખુમાણ ખડો થયો. એણે જૂકીને પાદશાહીની અદાથી સલામ ભરી. એ પ્રકારની અદબમાં સોરઠના રાજાઓના હાથ ગુજરાતના સુલતાન સિવાય કોઈને નમતા નથી એવું મુજફ્ફદ્દરે સાંભળ્યું હતું. મુજફ્ફદ્દરે સલામ જીલી. પણ પૂછ્યું: “તમે મને ઓળખો છો?”

“બરાબર.”

“મળ્યા છો?”

“રૂબરૂ તો મળવા મને કોઈએ દીધો નહોતો. પણ કચેરીમાં ધારીધારીને નિહાળ્યા હતા.”

“ક્યારે આવેલા?”

“બે વરસ પર.”

“શોની કચેરી હતી?”

“જામનગરના જામ સત્તાજનો નજરાણો લેવાની.”

“સત્તાજ! નજરાણો!”

“આપના સુલતાની રૂપિયા સાથે જમે એની ‘કુવરી’ પરણાવી તે દિવસે.”

“કુવરી! હા, હા, કુવરી, હવે યાદ આવ્યું.” બે વર્ષ પૂર્વના બાળ મુજફ્ફરને એ કચેરીની આ એક જ વિગત યાદ રહી હતી, કેમ કે એમાં બાળકને રમૂજ પડી હતી. સત્તા જમે સુલતાની રૂપિયાની સાથે ખૂમચામાં મૂકેલો ‘કોરી’ નામનો નાનો રૂપા-સિક્કો મુજફ્ફરની સ્મૃતિમાં રમી રહ્યો.

“આપે એને ટંકશાળનો હક્ક નવાજેશ કરેલો.” લોમા ખુમાડો યાદ કીધું.

“સાચે જ? ઓહો, ત્યારે તો એ મને... હાં, એ અંહીંથી કેટલા દૂર છે?”

“દૂકડા જ છે.”

“એ પણ ત્યારે તો, મને મદદ કરશો. સોરઠનાં માણસો અહેસાન ભૂલતાં નથી એવું મેં ચારણોની પાસેથી સાંભળ્યું છે.”

“બધાં જ રૂડાં વાનાં થઈ રહેશે, સુલતાન ધણી! આ સોરઠ તો આપની જ છે. આપ તો અમારાં હાડ-ચામડીના ધણી છો.”

“કોઈ વિશ્વાસઘાત તો નહિ કરે ને?”

“વિશ્વાસઘાત! સોરઠની ધરાનો કોઈ જજ્યો કરે? તો તો ધરતી રસાતાળ જાય, ધણી!”

“તમે ખબર જાણ્યા છે અમદાવાદના મામલાના?”

“બધું જ જાણતો બેઠો છું. મારા અસવારો દનરોજ વાવડ લઈને આવે છે. આપ હાથમાંથી વછૂટી ગયા પછી ઈતમાદખાં બાપો લપાઈ બેઠા છે, ને અમદાવાદની ગાઢી માથે ચંગીઝખાં ચડચા છે.”

“ચંગીઝખાં?”

“હા, સુલતાન.”

“ચંગીઝખાં ગુલામ!”

“હા, ને એ ઈતમાદખાંને લલચાવે છે, કે પાછા જૂની જીવા પર આવીને સત્તા સંભાળી લ્યો.”

“ઈતમાદખાં શું જવાબ વાળે છે?”

“એ તો આપને જ ગોતે ને?”

“લોમા ખુમાણ,” સુલતાનનું મોં ગરીબકું બન્યું: “મને પાછો સોંપી તો નહિ હિયો ને?”

“સોરઠમાં આવ્યા એટલે માના પેટમાં બેઠા હો એવું જ જાણજો, ધણી! કોઈ ન સોંપો.”

“ને મારે તો ગુજરાતનું રાજ્ય પણ નથી જોતું, લોમા ખુમાણ. મારે કિતાબો ભણવી છે, ઘોડેસવારી કરવી છે, તમારા ચારણોને મોંયેથી ઈમાનદારીના અદ્ભુત કિસ્સાઓ સાંભળવા છે.”

“એ બધું ય ઠીક, પણ રાજપાટ શા માટે પાછું નથી જોતું? તમે હક્કદાર છો, સાચા સુલતાન છો.”

“ના રેના, કાકીરાજ, હું તો બનાવટી સુલતાન હતો.”

“આજ સુધી બનાવટી હતા, તો અમે સાચા બનાવશું. અમે સોરઠિયાઓ આપની ભેરે છીએ.”

“સત્તા જમ પણ?”

“અફ્ર. સમજાવવો રહે છે એક ફક્ત આપના જૂનાગઢ-સૂબા અમીનખાન ઘોરીને.”

“હા, હા, અમીનખાન. અમીનખાનને મારા ઉપર ભારી ઘાર છે. અમીનખાનની પાસે હું જલદી પહોંચી જાઉં.”

“કોઈ ફિકર કરો મા, ખુદાવંદ! અમે સોરઠના પોતરા આપને માટે શરીરની ચામડી ઉતારી દેશું. આપ નિરાંતે રહો. હું તેલ જોઉં, તેલની ધાર જોઉં, કોઈ ક્યાંય ફસાવી ન વૈ, એવી ચાલબાળ ચાલવી જોવે. આપ સુખે સૂઝો. મારા કાઠીઓ આપને માટે માથાં દેશે. આપ સુલતાન છો એ તો ઠિક, પણ આપ અમારા શરણાગત છો. શરણાગતિ સમે બીજો કોઈ ધરમ સોરઠના પોતરાઓએ જાડ્યો નથી.”

“ને પાછાં, ઓહોહો! મને અજાણાને એક સોરઠિયાણી બહેન મળ્યાં. હવે મને શેની બીક હોય?”

અને આઈ દિવસ પછીની એ સોરઠી રત પોતાના શરણાગતને ખોળામાં ઘસઘસાટ પોઢાઈ દઈ, બેઠીબેઠી અનંત ઝાકળ-બિન્હુઓનાં આંસુડાં પાડતી હતી.

9

અવિષ્ય-વાણી

“સજાવવાં સે કોઈને છરી કટારી, અરે સજાવશો કે કોઈ દોધારી ચોધારી...ઈ...ઈ?”

મધ્યાહ્નન પછીના ઢળતા બપોરે શેરીએ શેરીએ થઈને ચાલ્યા જતા આવા સાદ સાંભળવા મીઠા લાગે છે. વેરે અવાજે નર બોલે ને પાછી નારી એ નરનું પૂરું થતું વેણ ઝીંકો સાંદે ફરીથી ઊથલાવે ત્યારે હવામાં જાણો સૂરની લેરિયા – ભાત્ય પડી જાય છે.

નાગની ઉર્ફ નવાનગર બંદરના સોણેસોળ દરવાજા આવા સરાણિયા-સાદે ગુંજુ ઉઠચા. એક બુઢુઠો ને બે જુવાનડાં, ત્રણ સરાણિયાનું ઝીણું ઝૂમણું દરવાણીઓની નજરે પડ્યું. પીપરને છાંયે જુવાન આદમીને ખલેથી વહુએ પથ્થરની સરાણા ઉતારી ખાડાં ખોદીને પગાં ખોડી દીધાં.

તેના ઉપર સરાણનું પૈડું બેસાર્યું. જુવાન પુરુષનાં ઓળેલાં ઓડિયાં ઉપર ફેટાનું છોગલું નાચવા લાગ્યું, ને વહુના બાજુબંધોએ પણ સરાણનું ચક્કર ખેંચવા સાથે કૂમતાં હીંચોળ્યાં. બુદ્ધાં સજાવવાનાં હથિયાર એકડાં કરવા શેરીઓમાં આંટા દેવા લાગ્યો.

જેસા વજુરની તેલી નજીકમાં હતી.

“કોઈ સજાવો છો, બા, સમશેરું છરીઓ...” બુદ્ધાના એ સાદે એક મેડિની બારી ઊઘડાવી.

“જે આશાપરા! બા, જે આશાપરા! નરવ્યાં છો ને, બા?” બુદ્ધાએ એ બારીમાંથી ડીકાતી પ્રૌઢા સ્ત્રીને બે હાથ જોડી પ્રણામ કર્યા.

“કોણ, રતનું સરાણિયો?” જોમબાઈએ ઓળખ્યો.

“ભલો ઓળખ્યો મને, બા. સોળ વરસે જોયા બેળો જ ઓળખી લીધ્યો!”

“જેયે તો નહિ, ભાઈ, પણ સાદ સાંભળ્યે પારખ્યો તુંને.”

“ખમા! સાદનું તો હવે, બા, અવસ્થાના પ્રમાણમાં કાંઈ નક્કી કહેવાય છે થોડું!”

“ન કહેવાય શું? સાદ તો એવો ને એવો સરવો સાચવ્યો છે તે તો, મારી રતનું. કેમ, બધાં નરવ્યાં છે ને?”

“નજરે જ જોવોને, મારી! ઓ જો સરાણ તાણે પીપરને છાંયડે.”

રતનું સરાણિયે અંગળી ચીંધીને દીકરી દેખાડી.

“આવડી મોટી થઈ ગઈ!”

“અરે મારી, પરણાવી સોત ને!”

નીચે ઊભેલો સરાણિયો અને ઊંચે ઊભેલી વજુર-પત્ની વતો કરે છે, ત્યાં તો સરાણ તાણતી કન્યાનું મધુકંઈલું ગણું ટપક્યું:

કાટેલી તેગને રે

ભરોસે હું તો ભવ હારી

હું તો ભવ હારી.

રતનું સરાણિયે હોઠ મલકાવીને જોમબાઈને કહ્યું: “જોયું, મા?

એનું ગળું સાંભળ્યું?"

"નામ શું રાખ્યું છે?"

"નાગબાઈ. સદાનું સંભારણું."

"માદળિયું સાચવીને રાખ્યું છે ને?"

"એની ડોકમાં જ છે."

"ધૂપ?"

"એકોય દિ ભૂલ્યો નથી હું, મા! તમારે નજરે કરવા જ તેડી લાવેલ છું. નીકર અમદાવાદમાં તો પૂરતી કમાણી હતી."

"અંહીં લઈ આવીશ ને?"

"શા માટે નહિ લાવું? આ તો મારા મનમાં કે માને ગમશે કે નહિ ગમે?"

"બીકાળું તો બહુ છે, ભાઈ, પણ મને જોવાની ઝાડી દિયી જંખના હતી. એટલે હું જોઈ લઈ પછી તું એને અંહીં રહેવા દઈશ મા, હોં ભાઈ! મારા માથે હજી વે'મનું ચક્કર ફરે છે."

દરબારની વચેટ રાણીની જન્મેલી દીકરીને તત્કાળ 'દૂધપીતી' કરવા માટે, એટલે કે દૂધમાં જબોળી જબોળી મારી નાખવા માટે, આ વજ્ઞર-પત્નીને સોંપાઈ હતી, પણ એણે છોકરીને મારી નહોતી એવો વહેમ એના પર ભમતો હતો તે વાચકને પહેલા પ્રકરણથી યાદ હશે.

"અરે રામ રામ કરો, મા.. કપાઈ જાઉં તો ય કહું થોડો કે? ને હવે તો પૂછો જ કોણ? કોને પડી છે? રાજના કરતાં અંહીં આપણો આશરે સુખી છે. ઓછામાં પૂરું વળી મા આશાપરાની પણ માનેતી બની છે, થઈ થાવી કહી આપે છે, હોં બા! અને હેં મા, ભાઈ કૃંણ છે?"

"ભાઈને તો હું હારી બેઠી છું."

"શું કહો છો? ભગવાને..."

"ના.. ભગવાને તો નથી તેડાવી લીધો, પણ માણસુંએ ચોરી લીધો છે. આજકાલ કરતાં દસ-બાર વરસ વીતી ગયાં છે. આજ તો અઢાર વરસનો હોત."

સરાંઝિયાએ પોતાની સ્મૃતિઓના લાંબાલાંબા પંથ પર દિલ દોડાવ્યું ને પછી કહ્યું: “મા! અંધ્યુંને તો સદાનો દોષ છે. પણ મારો રુદ્ધો સાક્ષી પૂરે છે કે ભાઈને રામ-રખવાળાં હોવાં જોઈએ.”

“ક્યાંય દીઠો?”

“કેટલાં વરસના થથા હોય?”

“સતર-અઠાર.”

“મનને વહેમ છે કે અમદાવાદમાં નાગડાઓની જમાતને અખાડે એક એવડો જ, અને એવો જ કોઈ મેં દીઠો છે.”

“શું કરતો’તો?”

“તલવાર-પટે ખેલતા.”

“સાચેસાચ?” માતાનાં થાનમાં થરેરાટ જાગ્યો.

“બાવાઓ એક પંદર-સોળ વરસના છોકરાને સમશેરબાજ શીખવતા હતા. બેખ નહીંતો પહેરાવ્યો. સંસારી વેશમાં જ જોયો છે મેં બાળકાને. ધોતિયાનો કછોટો ભીડેલો. છાતીનો ભાગ ઉઘાડો હતો. ભરપૂર ભુજાઓ: બેવડમથો: શું તલવાર સમજતો’તો, શું પટા ખેલતો’તો! અમદાવાદ ગાંધું બનતું. મારું તો મન જ જોયે ધરતું નહોતું. ને બાવાઓ એને હાથે હારતાં હારતાં ય પડકારા દેતા’તા, શાબાશ સોરછિયા! રંગ તેરી જનેતા કા ધાવણને, સોરછિયા! પણ, કોણ જાણે શાથી, જનેતાના ધાવણના ધન્યવાદ ઉઠતા કે જુવાન ધંભી જતો ને ચકળવકળ, ચકળવકળ, ચારેય કોર જોતો હાથ જોડીને પગે લાગતો.”

“એને તેં બોલાવી જોયો’તો?”

“મારી પાસે એક વાર એ પોતાની તલવાર ને કટારી સજાવવા લાવ્યો’તો. મેં ઘણું ઘણું પૂછ્યું, પણ બોલે જ નહિં, કે પોતે કોણ છે.”

“તેં એના હાથ જોયા હતા? એક હાથની ટચલીને છહી નાની અંગળી લાગેલી હતી?”

“અંગળી? ના, અંગળી તો નહિં, પણ કાંઈક છેદેલું લાગતું હતું.”

“ડાબી ભુજા માથે લાખું હતું?”

“હતું, હતું, મા..”

“ઈ જ! ઈ જ ત્યારે તો એ ભાઈ, તારે પરો પરું છું. કોઈને વાત કહેતો નહિએ.”

“આમ જોઈએ તો લાગે બોતડ અને બહેરા જેવો. પૂછીએ એ સાંભળે નહિએ, બોલાવ્યો બોલે નહિએ, ‘હાં? હાં? હાં? કયા?’ એવું પૂછ્યા કરે. ‘સોરઠ મેં જાના? હાં હાં? નાગની મેં જાના?’ એવું બોલ્યા કરે. ત્યારથી જ, મા, મને વે'મ પડી ગયેલો. ને મેં બે વરસના દીકેલા ને, એ જ તોપ્તિંગ મોટું માણું, ને એ જ જરીક વહું રૂપ...”

વાર્તાલાપમાં ભંગ પાડતી એક ચીસ સંભળાઈ. ગીત ગાનારીના ગળાની જ એ ચીસ હતી. બેબાકળો બુઢુંદો સરાણિયો દોટ કાઢતો ગઢની રંગે પહોંચ્યો ત્યારે દીકરી મૂર્છાવશ બનીને પડી હતી, બાજુમાં સજેલી સમશોરો પડી હતી, જાડેજા જોદ્વાઓનું કુંડાળું થઈ ગયું હતું, ને બેબાન છોકરી બોલતી હતી: “રણથળ! રણથળ! રણથળ! ભાઈનું રણથળ! ભાઈનો વિશ્વાસધાત!”

એને ખોળામાં લઈ, એની આંખો પર ને માથા પર પાણી છાંટતો બુઢુંદો બેસી ગયો. જાડેજા જોદ્વાઓ ઝબકેલા ઊભા હતા, જુવાન સરાણિયો માલિયો પોતાની વહુનાં કપડાં સંકોરતો હતો.

બાઈ ધીમેધીમે શુદ્ધિમાં આવી. ઓણે એક વાર પોકારી પોકારીને રુદ્ધન આદર્યું રોઈ કરીને, આંસુ ખંખાળીને એ બેઠી થઈ, ત્યારે બાપે પૂછ્યું: “શું થયું છે તને, બેટા?”

“આ બધીયુંય તરવારુંમાં મને એક મોટું રણથળ દેખાયું. મેં મારા ભાઈને મરતો જોયો.”

“અરે ગાંડી, તારે ભાઈ જ કયાં છે?”

“ન હોય તો મરતો કયાંથી જોઉં? મારો ભાઈ, જોબનજોદ ને મીઠણબંધો, અધૂરે ચોરી-ફરી રણથળમાં પડેલો મેં જોયો. હજાણું લાખુંની મેં કતલ દીઠી, આ જાડેજાઓને મેં પડતા જોયા. રણથળ! રણથળ!

બેંકાર કાળું રણથળ!"

"હે હવે રાખી જા, બાઈ, ગાંડી થા મા ગાંડી!" એમ કહેતો બુદ્ધાં શસ્ત્રો સજાવવા ઉભેલા સિપાહીઓને સમજાવવા લાગ્યો: "બેંક સાગર-ઘેલડી છે આ મારી છોકરી. કોણ જોણે ક્યાંથી એને આ વેન થઈ ગયું છે. જે જે હથિયાર સજે તેનાં પાનાંમાં જોયા જ કરે છે. મોરુકી વાતું સાંભળી છે ખરીને, એટલે રણથળની ને હત્યાની ને આપધાતોની વાતું કર્યા કરે છે. તમે કાંઈ મનમાં આણશો નહિ, બાપા!"

જોડિયા દરવાજા તરફથી એ જ વખતે પાંચ ઘોડેસવારોની મારતેઘોડે સવારી ચાલી આવતી હતી. એક અસવાર મોખરે એકલો આવતો હતો. પાંચમાં એ નાનો હતો. અઠારેક વર્ષનો લાગે. મૂછોની પાંદડીઓ હજુ બેસુંબેસું થતી હતી. ટોળું દેખીને એકો લગામ જેંચ્યો. કુંડાળે વળેલા સૈનિકોએ હારબંધ થઈને નીચા જૂદી રામરામ કર્યા. જુવાન અને બુદ્ધાં બેઉ સરાણિયાએ પણ કોઈક અમલદાર આવ્યો સમજી ઉભા થઈ, સૌના કરતાં વિશેષ નીચી કાયાઓ જુકાવી. બાઈ પણ મીટ માંડીને જોઈ રહી, જોતી જોતી એ મ૊ં મલકાવતી હતી.

"એમને જ મેં દીઠા. હં અં! એમને પંડ્યને જ." લેશ પણ દબાયા વગર એ બોલી ઉઠી.

"મુંગી મર." બુદ્ધાં પુત્રીને હબડાવી અને કિશોર ઘોડેસવાર તરફ ફરીને કહ્યું: "ખમા ધણીને. બાળકીનું જરાક ખસી ગયું છે, બાપા!"

કિશોર ઘોડેસવારે બુદ્ધાને કહ્યું કે "ક્રિકર નહિ". ને પછી ઓરતને પૂછ્યું: "મને ક્યાં જોયો તેં, હેં બાઈ?"

"તું ઓળખતી નથી, બાઈ." એક જોદ્ધાએ બાઈને ધીરે અવાજે માહેતી દીધી: "નગરના પાટકુંવર અજાજી જામ છે."

"ખબરદાર કાંઈ હીણું બોલી તો." બાપે છોકરીને ચેતાવી.

"ના, એમ એને ચૂપ ન કરો, બોલવા દિયો. ક્યાં જોયો તેં મને, હેં બાઈ?"

"રણથળમાં, બેંકાર રણથળમાં, ભરજોબન, મીઠળબંધા મારા

વીર...” એમ કહેતી કહેતી એ બાઈએ દૂરથી વારણાં લીધાં. સૌને હસવું આવ્યું: “ગાંડી છે.”

“ચાલશું, બાપા?” ચાર અનુચરોમાંથી એક બુઢાએ બાજુમાં આવીને કિશોર આગેવાનને આ રોનકમાંથી ખેસવવા પ્રયત્ન કર્યો.

“જરા થોભો,” કિશોરે એને જવાબ આપીને બાઈ પ્રત્યે પ્રશ્ન કર્યો: “રણથળમાં કોણ હતા સામા?”

“મુંગલા.”

“અને ભાન વગરની...” એટલું બોલીને બાઈનું મોં દાબવા જતા ડેસાને અટકાવતા કુવર અજો જામ વધારે કુતૂહલવશ બન્યા. પૂછ્યું:

“રણથળમાં હું કેવો લાગ્યો, બોન?”

“બહુ રૂડા લાગ્યા, ભાઈ!”

“મારા જોકીદાર કોણ હતા?”

“જટાળો એક જુવાન. બાવા... બાવા... બાવા...” કહેતી બાઈ ફરીવાર મૂછર્ભાં પડી.

“બીશો મા, બાપા.” બુઢાએ એ ચમકેલા કિશોરને સમજ પાડી: “ઈ છે જ એવી ભમેલ માથાની. અબધારી પાછી ભાનમાં આવી જશે. આપ આપને ઠેકાડો સિધાવો, ધણી! અમે તો હમણાં જ હાલી નીકળશું.”

“ના, ના, હલાય નહિએ.” એમ કહીને કિશોરે પોતાના બુઢાનું અનુચર તરફ ફરીને કહ્યું: “એની બરદાસ્ત કરાવો. જોજો કોઈ રંજાડે નહિએ.” વૃદ્ધાનુચરે ત્યાં ઊભેલા ચોકીદારને ઈશારત કરી દીધી.

પણવારમાં તો પાંચેય ઘોડાં પાટીએ ચક્યાં.

બાઈ ફરીથી ભાનમાં આવી, એટલે બુઢાનું એને કહેતો કહેતો કપાળ કુટવા લાગ્યો: “બાઈ, કરમહીણી, તેં આ શું નખોદ કાઢ્યું અમારું! આ રાજવળામાં રત્ત રાખ્યાં!”

“ને હવે દિ ઉગી રિયો!” એક સૈનિકે ભયમાં વધારો કર્યો.

“કું!”

“મોટા જામબાપુને જાણ થાય એટલી જ વાર છે હવે. જીવતાં જ

ગારદ કરશો. ગાઠમાં ચાડી લેશો ચાડી.”

“કેર કર્યો તે તો, બાઈ, ગજબ ગુજર્યો.” ડોસો સૌને પાઘડી ઉતારીને કરગરવા લાગ્યો: “એ ભાઈ, એ દરબાર, અમને નીકળી જવા હિયો ભલા થઈને. અમે કોઈ હિ આ નગરની દશે નહિ ડોકાઈએ.”

“તમને જાવા છાઈનો એટલે હાઉં, અમને જીવતાં ચણે, કોઈક કરતાં કોઈકને જીવતાં ચાઢ્યા વગર રિયે કંઈ મોટા જામ? ને હું શે સગપણો તમારા સાટે જાન જોખમાવું, ભાઈ?”

એમ બોલતો એ રાજ-ચોકીદાર આ ત્રણોયને લઈ ચાલ્યો. બીજાઓ પણ પોતપોતાનાં સજેલાં હથિયારો ઉપાડી, એનાં ચકચકિત પાનાંઓમાં રણથળને બદલે પોતપોતાનાં લાંબાં ચૌડાં, ગોળ ચોખાંડાં, રૂડાં ને કૂબડાં મોઢાં જોતાંજોતાં ચાલી નીકળ્યા. ગઢની રંગ ખાલી પડી ત્યારે થોડેક છિટે વજુર-મેડીની અધિકારી બારી બિડાઈ ગઈ.

10

મસ્તક

રાજગઢની ખાનગી મેડી ઉપર તે વખતે ત્રણ જણા બેઠા હતા: એક સત્તો જામ, બીજા જેસો વજુર ને ત્રીજા ખેરડી ગામના લોમો ખુમાડા.

“ત્યારે તો મા આશાપરાએ જ મહેર કરીને સુલતાન આપણા હાથમાં સોંઘો કહેવાય.” સત્તા જામને લોમાએ આપેલા નવા સમાચારથી સંતોષની ઊર્મિઓ ઊપડી. લોમા ખુમાડો જામની ઊર્મિઓને વધુ ચાનક ચડાવી: “અને અટાણો તો આકટે મધ, વળી માખિયું વિનાનું, એવો મામલો અમદાવાદમાં મચી ગયો છે. અમીરોની જાદવાસ્થળી ચાલી રહી છે. ઠતમાદખાન તો સુલતાનની જ ગોતમાં રઘવાયો ભમે છે ને લશકરો ભેગાં કરીકરી માર ખાય છે. સૈયદ મુખારકનું તો કાટલું કાઢી

નાખ્યું. એનો દીકરો સૈયદ મીરાન માર્યો ફરે છે. પણ ગાઈએ બેઠેલો ચંગીઝાન લોકુંનો ભારે લાડીલો બની બેઠો છે ને!”

“સાંભળ્યું છે ખરું.” સતો જામ માહિતી હોવાનો ડોળ કરતા હતા.

“એ વાત ખરી. એણો તો આવતાંવેંત જ છાકો બેસાડી દીધો છે. એક તો એક દરબારી મુગલને, કોઈક ગરીબ માણસની છોકરિને ઉપાડી જવાના ગુના બદલ છિદ્યોક ફાંસીના લાકડા માથે લટકાવી દીધો. લશકરમાં ધાક બેસી ગઈ. ને તે પહેલાં ય, કંકરિયાને કાંઠે પહેલો પડાવ કર્યો, પંદર દિવસ ઝોજ પડી રહી, આજુબાજુ લીલાંછમ ખેતરો-વાડીઓ, પણ હુકમ કર્યો કે ખબરદાર જો કોઈનાં ઘોડાંએ ખેડુનું એક લીલું પાંદહુંય બગાડયું છે તો. ઠાર જ મારીશ. પંદર દિવસ ઝોજ પડી રહી, પણ એક ટીડકું ય જાણો ન બેઠું હોય એવી નિરાંત લઈને ખેડૂતોએ નીંદર કરી. આમ લોકોમાં તો થયો છે વાહ વાહ, પણ એટલા જ કારણસર અમીરોમાં કડવો જેર બન્યો છે.”

“કાં?” સતા જામનો સવાલ એની બુદ્ધિનો માપક હતો.

“અમીરોને જોતું’તું ઓડું, ને આ તો નીકળી પડ્યો પાણીદાર, એટલે હવે તો એને લાવનારો શેરખાન જ પસ્તાય છે.”

“આપણો ત્રાગડો સાંધીએ તો?”

“એ જ મારી ગણતરી છે. મેં શેરખાનને સંદેશો મોકલ્યો છે, કે જૂના સુલતાનનું ઠેકાણું મારા જાણવામાં છે, જ્યાં છે ત્યાં એ સહીસલામત છે, તમે નવાને ઠેકાડો કરી નાખો તો પછી હું જૂનાના વાવડ દઉં.”

“તમે ઉતાવળ કરી, લોમાભાઈ!” જામ સતાએ અણગમો છતો કર્યો.

“કાં?”

“આપણા બેયના તરફથી કહેવરાવું’તું.”

“જોજો જામે મારી કિંમત કરી! મેં શું મારા નામથી જ મોટાઈ ખાટી હશો? મેં તો, જાડેજારાજ, તમને જ આગળ ધર્યા છે. નીકર હું

આંહીં આવું શા માટે?”

“ત્યારે તો મારી ભૂલ થઈ.”

“કાઠીઓનો આપને ઈતબાર કાંઈક ઓછો ખરો ને?” લોમા ખુમાડો ઠેકણાસર ઘા કર્યો.

“હવે, ભાઈ! દરગુજર કરો. પણ હવે પૂહેલું કામ આપણો જુનેગઢ જઈ અમીનખાનને હાથ કરવાનું રહે છે.”

“એને ય મેં સંદેશો મોકલ્યો છે – એ ય પાછો આપના સેવક તરીકે, હોં!” ખુમાડો પાણી પહેલાં પાળ બંધી.

“ત્યારે તો આપણું ત્રણનું જૂથ નકી થયું.”

“ગુજરાત આપણી સમજો ને!”

“છોકરો તો નહિ છટકે ને?”

“એ તો સોરઠની ઈમાનદારી ઉપર ઘેલો બન્યો છે. એને તો કાયમ ફૂફડતો રાખવાની ચાવી મારી આગળ છે.”

“શું?”

“ઈતમાદખાનનું નામ. ‘એ આવ્યો ઈતમાદ!’ એટલું કહેતાં તો આપણાત કરવા ઉઠે છે.”

“ત્યારે હવે?”

“હવે બસ, વાટ જ જોઈએ છીએ. નવો સુલતાન ચંગીઝ દાર થયો સાંભળીએ કે ઘોડાં ચાંપીએ.”

“કેમ, જેસા વજર.” જામ સત્તાએ ત્રીજા મૌન ધારણ કરી બેઠેલા એ વૃદ્ધ તરફ અંખો ડેરવીને પૂછ્યાં: “તમે કેમ કાંઈ બોલતા નથી? તમારું શું ધ્યાન પડે છે?”

“આટલું જ,” જેસા વજરે શાંતિથી કહ્યું: “કે આપણી દાનત એ છોકરાને ખાતર છેલ્લામાં છેલ્લી વાત સુધી ખાપી જવાની હોવી જોઈએ. ફક્ત ગુજરાત હાથ કરવાની ગણતરી હશે તો એ છોકરાનું કાંઈક કાસળ નીકળી જશો.”

“જેસાભાઈ તો, જામબાપુ,” લોમા ખુમાડો આંખ ત્રાંસી કરી:

“સદા ટેકની, નીતિની ને વિશ્વાસની જ વાતો કરતા રહ્યા. વાતવાતમાં, બસ, ખપી જવું - ખપી જવું, ખપી જવા સિવાયની રાજનીતિમાં જેસાભાઈની ચાંચ જ બૂડતી નથી.”

“રાજનીતિ!” જેસાભાઈ ખુમાણ સામે હસ્યા.

“હવે, જેસા વજુર,” જીમ સત્તાએ કહ્યું: “એ નેક ટેક ને ઈમાનદારીની વાત અમ રજ્યુંતોને માટે રહેવા દિયોને, બાપા!”

જીમના બોલવાનો વ્યંગ જેસા વજુરને એની હલકી ખવાસ જત સંભારી આપવાનો હતો.

“તો પછી હંઠિ, ધડી!” જેસાભાઈએ શિર નમાલ્યું, “હું તો આપનો ચાકર છું. હુકમ કરો એટલું જ માણું છું.”

“શાબાશ તમને, લોમા ખુમાણ! મારો વજુર તો જોગી છે જોગી.”

“નગરનાં નગરાં ક્ષત્રિવટે અને જોગે કરીને જ સાબૂત છે ને, જાડેજારાજ!” લોમા ખુમાણે ખોબે ને ધોબે જીભની ખાંડ પીરસી. “હવે, એ છોકરાને આંદી લાવું?”

“ના, દાખડો કરશો મા. હું જ આવીને મળી જઈશ. ને બીજી એક વાત કહું. પેટમાં રાખજો. મારી ઉમેદ તો, બધું પાંસણું ઉત્તરે ને, તો એ છોકરાને એક જાડેજી કન્યા જ પરણાવી દેવાની છે. પણ અત્યારે જાડેજા કુળ તો ખાલી છે, સગાંસંબંધીમાંથી ગોત્ર કરાવીશ.”

“તો તો રંગ રહી જાય.” લોમા ખુમાણે જેસા વજુર તરફ આંદે ત્રાંસી કરી.

“વાવડો કઈ દશ્યે વળે છે એ જોયા પછી નક્કી કરશું.”

“આપને તો એ લા'વો લેવાનો કુળધર્મ મોકળો રાખ્યો છે આપના વડવાઓએ. અમારાથી કાઠીઓથી થોડો લાભ લેવાય તેમ છે? આપના પૂર્વજો રાજનીતિના સાચા જાણબેદુ હતા. અમે તો ઢોરાં ચારવામાં જ રહી ગયા.” લોમા ખુમાણે સત્તા જીમને કુલાવી ઠોક કરી મૂક્યા.

“અમારો જાડેજાઓનો પણ કુળધર્મ કડક છે!” સત્તા જમે મૂછ પર હાથ મૂક્યો: “મારી નાખીયેં દીકરીને, પણ અમારાથી ઉત્તરતા

રજપૂતોને દઈયેં નહિ. સુલતાનોને બેશક દઈએ.”

“જોજાનું ખોરડું તો પડતા આભનો થાંભલો જ છે, જામ-આપુ!

અમે તો જોજાથી જ ઊજળા છીએ.”

એમ કહીને પછી લોમા ખુમાણો વિચાર લીધી.

મહેમાનના ગયા પછી પણ જેસા વજ્ઞરનું મૌન હવ્યુંચલ્યું નહિ.

સત્તા જામે કહ્યું: “જેસા વજ્ઞર! આમ કરતાં તો તમને વિચારવાયુ ઊપડી જશે. શું ભાંજઘડ કરી રહ્યા છો મનમાં?”

“નહિ, અન્નદાતા.” જેસા વજ્ઞરે કહ્યું: “બીજું તો કાંઈ નહિ, પણ આપે લોમા ખુમાણની ચાલે ચાલવા જતાં પહેલાં ખૂબ વિચાર કરવા જેવું છે.”

“વાત શું કરો છો, વજ્ઞર?” જામને આ ચેતવણી પોતાની અફ્કલના અપમાન બરાબર લાગી: “હું શું મૂરખ છું, કે કોઈકની મતિએ ચાલું? હું તો લોમા જેવા અઢારને મારી મતિએ ચાલાં, જાડો છો, જેસા વજ્ઞર?”

“અન્નદાતા,” જેસાએ સહેજ સિપત કર્યું: “જાણું છું એટલે જ આપના વિષે આપના અભિપ્રાયથી હું જુદ્દો પડું છું ના?”

“મારા વિષે આખી દુનિયાનો ઊંચો મત, હીણો મત એક તમારો જ. તમને હું કોઈ દિવસ ન સંઠોષી શક્યો. અભાગ્ય છે મારી!” જામ નાના બાળકની પેઠે બળતરા કાઢવા લાગ્યા.

“ખમા કરો, અન્નદાતા. પણ આપનું મન ચોક્કસ નથી રહી શક્તું. તે દિવસે દેદાઓની મોકલી ધૂળ મેં સંઘરાવી લીધી. વળતે હિં હું એને વિશ્વાસ આપીને નગરમાં તેડી લાવ્યો. મારે તો પાડોશીઓને મજબૂત રાખી. નગર ફરતો મિત્રોનો ગઢ બાંધવો હતો. પણ આપે મને ય ખબર પડવા દીધા વગર એ પરોણાઓનો કતલ કરાવી નાખી. એ બળતરા હું ક્યાં સંઘરું? તો ય સંઘરીને બેઠો છું. ઉપર જાતે આપનું દિલ દુભાય છે. ખેર, માફ કરો, ધણી છો.” એવું કહીને જેસા વજ્ઞરે પણ ઘરની વાટ લીધી.

તે પછી જમ પાસે એના કુંવર અજાજાએ આવીને સરાણિયાની છોકરીનો બનેલો મામલો કહી બતાવ્યો.

“ઢોંગબોંગ તો નથી કરતી ને?”

“નહિ રે નહિ, બાપુ, ઢોંગ આવા હોય કઈ? એ જ્યારે બેભાન બને છે ત્યારે આપોઆપ લોબાનનો ધૂપ પ્રગટ્યો લાગે છે. નક્કી એની સરમાં કોઈક દેવતા આવે છે.”

“એઝો શું કશું? કોનું રણથળ રચાશો?”

“મુંગલા મુંગલા કરતી તી એ તો.”

“મુંગલા તે અંહીં કેવા? દલ્લીના મુગલો બાપડા સોરઠમાં કયાંથી આવી શકે?”

“આવે કે ન આવે, બાપુ, પણ આપની તલવાર એને બતાવીએ..”

“ભલે, કરો ત્યાંને રોનક.”

વળતા દિવસે દરબારગઢના ચોકમાં સરાણિયાંઓએ સરાણા માંડી. સરાણાનાં નેતરાં ખેંચાયાં. ખેંચનારીના બાજુબંધોનાં ફૂમકાં ઝૂલ્યાં, ને એઝો ગાણું ઉપાડ્યું:

કાટેલી તેગને રે

ભરોંસે હું તો ભવ હારી

હું તો ભવ હારી.

કુંવર અજાજ પિતાની તલવાર લઈને ઉમળકાબેર દોડતા આવ્યા. બાઈએ કુંવરને જોતાંની વાર સરાણાપટા હેઠા મૂકીને દૂર રહ્યેરહ્યે કુંવરનાં વારણાં લીધાં. પાછી એ રસી તાણવા લાગી. કુંવરે સરાણિયાના હાથમાં એ પહોળા પાનાની લાંબી ને પાતળી સમશોર મૂકી. મ્યાનમાંથી નીકળતી સમશોરે કેટલાય માણસોનાં પ્રતિબિમ્બો રમાડી લીધાં. રત્નજડિત મ્યાનમાંથી બહાર આવતી એ તલવાર ફૂલભર્યા બગ્ગીચામાંથી બહાર આવતી રાજકુંવરી જેવી લાગી.

“બાપુની સમશોર: મોટા જમ બાપુની સમશોર આ તો!” એવું બોલીને કેટલાક માણસોએ તલવારની ઓળખાણ પાડી.

“એમાં તો ભવિષ્ય-વાળીની શી મણા હશે!” સત્તા જામની શૂરવીરતાના પ્રશંસક યોદ્ધાઓ ગુપચુપ આવી ભવિષ્ય-વાળી કરતા ઊભા હતા.

જુવાન સરાણિયાએ સજવા માંડેલી એ તલવારમાંથી તણાખા ન ઉપડ્યા, પણ ઉગ્ર કિંડિયાટા સંભળાયા. આણે સરાણના પથ્થરને કાળી નાગણી રોષે ભરાઈ ડસ્તી હતી.

ધગધગતી એ તલવાર જુવાને પોતાની વહુના હથમાં મૂકી, સ્ત્રી જોવા લાગી, એની આંખો કેવા રંગો, કેવા ભાવો ધારણ કરે છે તે નિહાળવા બધા તલપાપડ ઊભા. ચાસ પણ સંભળતા નહોતા.

“રણથળ; એ-નું એ જ રણથળઃ” બાઈએ બોલવા માંડયું: “અરે ભાગ્યો, રણથળમાંથી ભાગ્યો, શરાણગતને દીધો દગો, દગો, દગો! બેટા કપાણા ને બાપ બુઢફો ભાગ્યો...હો...હો...હો...હો...”

બાઈના મૌંમાંથી અહૃહારય નીકળી પડયું ને બાઈ બેહોશ બની. ઊભેલ માણસોનાં મોં શ્યામ બની ગયાં. કુંવર અજો જામ થીજી રહ્યો.

ધબ, ધબ, ધબ, મેરીનાં પગથિયાં બોલ્યાં. ઊતરનાર આદમી સતો જામ પોતે જ હતા. એક પણ આંખ એમની સામે ઉંચી ન થઈ. ‘તેલ લઈ જવ આ ત્રણેયને.’ જામે ઘેરા રવે હુકમ આપીને પાછાં પગલાં ચીડી પર ભર્યો. તે પછી ત્યાંથી આખો રાજ-સમૂહ ક્યારે વિસર્જન પામી ગયો ને સરાણિયાંને જીવતાં ભોમાં ભંડારી દીધાં કે શું કર્યું તેની ગમ જ ન પડે એવી ત્યાં ચુપકીદી છિવાઈ ગઈ. એ ચુપકીદી જાણે મગર હતી. રાજગઢ જાણે નાનું માછલું હતો.

સૂનકાર રાજગઢને એ જ સ્થાને હલ્યાચલ્યા વગર ખડો રહ્યો હતો એકલો કિશોર કુંવર અજો જામ. કોઈએ એના પગમાં જાણે મેખો જડી દીધી હતી.

“તેલે! તેલે લઈ ગયાં! તેલે!” આટલા જ શબ્દોનો પ્રશ્ન એણે પહેરેગીરોને પૂછ્યો. પહેરેગીરોએ માથાં ધુણાવી હકાર ભજ્યો. ‘તેલો’ શબ્દ જાણે કે બોલવા જેવો જ નહોતો. ‘તેલો’ બોલતાં બીક લાગે, ‘તેલો’

સાંભળતાં રોમેરોમે સ્વેદ વળી જાય. તેલો એક એવું સ્થાન હતું, કે જ્યાં જનારા પરોજાઓ પૃથ્વી પર પાછા નહોતા વળતા.

તેલો એ મોઢું કેદખાનું હતું. ઇન્સાહની અદાલતો બેસવાનો એ હજુ સોરઠી સમય નહોતો. 'તેલો' તો હતું રાજશત્રુઓને દળી નાખવાનું વૈરાલય. સરાંઝિયાની છોકરીએ રાજનો દ્રોહ કર્યો હતો, કેમ કે રાજના નામ પર એક અણશોભતી ભવિષ્ય-વાણીની બદનામી બેસાડી હતી.

11

પરદેશીને તેડું

ઘોડો જે રાતે નહૂને ઉપાડીને સૌરાષ્ટ્ર તરફ પાંખો કરી ગયો તે રાતથી ઇતમાદખાન પણ હાથ ઘસતો બની પવાયન થયો હતો. એની પાસે સુલતાન-પંખીંડું છે એ માન્યતાથી એનો પીછો અન્ય ઉમરાવોએ લીધો હતો. ગુજરાતમાં એને ઉભવાની જીવા રહી નહોતી. એ જીવ લઈને પહાડોમાં શરાણ શોધતો રહ્યો. પાલના પહાડો પર એક દિવસ ઇતમાદે સમાચાર જાણ્યા કે અમદાવાદનું તખ્ત તો એક ગુલામના છોકરાએ રોકી લીધું છે. આ સાંભળીને એકો દાઢી પસવારી. એને સંદેશો મળ્યો કે તખ્ત પર બેસનાર ગુલામ-પુત્ર ચંગિઝે પ્રજામાં નવો છાકો બેસારી દીધો છે. ઝોજના એક મુગલ સિપાહીને, એ સિપાહી કોઈ ગરીબની બેઠીને ઉપાડી લાવેલ તે અપરાધ બદલ, છાડેચોક ફાંસીને લાકડે લટકાવ્યો છે: અને વસ્તીનાં લચી રહેલાં ભરપૂર ખેતરોમાંથી જુવારના એકાદ રાડાને પણ ન અડકવાની એની કરડી આજા લશકર પર ફરી વળી છે. એ ન્યાય આપે છે, અરજો સાંભળે છે, તાબડતોબ રાહત આપે છે, દડ દે છે, રક્ષણ કરે છે. સાંભળીને ઇતમાદ ઠરી ગયો.

એમાં એક દિવસ કાસદ એક સંદેશો લઈને અમદાવાદથી આવ્યો.

સંદેશો અમદાવાદના નવા તખ્તધારી ચંગીજખાન તરફથી હતો કે ‘આનજી, પાછા વળો. આપને માટે આપનો દરજજો, માન ને મરતબો, પોશાક અને પદવી તૈયાર છે’.

સંદેશો લાવનાર અમીરને ઈતમાદે અંખો જીડી કરીને પૂછ્યું:
“હુંમ! મને પાછો તેડાવવામાં શો ઈરાદો છે ચંગીજખાનનો?”

/ “ઈરાદો આ છે: હવે ગુજરાતને સાચા કે ખોટા, લંપટ કે સદાચારી, કોઈ કરતાં કોઈ સુલતાન-બુંદના તખ્તધારીને હાથ સોંપીને આમીરોમાં એકબીજા સામેની ખટપટો ને ઈર્ષારો જલાવવા દેવી નથી. હવે દારૂ અને દુરાચારમાં ડુબાવેલા સુલતાનનો જમાત ખતમ થઈ ગઈ. આવો, ઈતમાદખાન, આવો, સમસ્ત અમીરો, આપજો અમીર મંડળ જ રૈયતની રાય પૂછ્યા પૂછ્યતા અદલ ઈન્સાફવાળો વહીવટ કરીએ. આપજામાં ન કોઈ મોટો, ન કોઈ નાનો, આપજો સર્વ સમાન, પણ એક સમર્થને આપજા અગ્રપદ્ધ સ્થાપીએ, ગુજરાતના ગુલશનને ફરી એકવાર ગુલોથી ભરપૂર, મહેકતું, સુખી સંતોષી બનાવી દઈએ.”

સર્વ વાત સાંભળી લઈને ઈતમાદે દાઢી પર હાથ નાખ્યો. સંદેશો લાવનારને કહ્યું: “હા, ઠીક વાત છે. હું વિચાર કરું છું.”

બીજી તરફથી બીજો એક સંદેશો આવ્યો: “હું આ મુલકમાં આપને મદદ કરવા આવ્યો છું. ચાલો, આપજો એકત્ર બની આ પ્રજાપ્રેમના, ડોળઘાલુ ગુલામ બેટા ચંગીજખાનને ચોણી નાખીએ. આપને આપના અસુલ સ્થાન પર નીમી દઈને અમે તો અમારે ટેશ સિધાવીશું.”

પહેલો અવાજ સ્વદેશીનો, સમોવડિયાનો, સજજનનો હતો. બીજો અવાજ એક પરદેશીનો, બુરહાનપુરના પાદશાહ-બેટા મીરાન મહમદશાહનો હતો.

સ્વદેશી અને પરદેશી, બન્ને અવાજોને ઈતમાદે ઉત્તર આપ્યો કે “હાં, હું તમારી સાથે છું, હા, હું તમારે જ પક્ષે ચાલ્યો આવું છું.”

ચંગીજખાનના સંદેશાને સામે રાખીને ઈતમાદ એકલો એકલો હસી પડ્યો: ‘ગુજરાત, ગુજરાતનું પ્રજાસુખ, ગુજરાતની ગુલશન સમી

ખૂબસૂરતી! હટ! એક સુલતાન-સર્જકને એવી પોચી ભાવનાઓની શી પડી હતી! મારી તો ગણતરી છે, પાછા ગુજરાતની ગાદીના કુલ માલિક બની જવાની.’

પણ એઝો મોહું કર્યું, અતિ મોહું કર્યું. એને તો બેસવું હતું જીતનારના ગાડે. એઝો રાહ જોઈ, બીજાઓનો ઘડોલાડવો થઈ જવાની. પરદેશી બુરહાનપુરી પરાજ્ય પામીને ભૂંડે મોંએ પાછો વળ્યો, કેમ કે સ્વદેશપ્રેમી ગુલામ ચંગીઝના કલેજમાં ગુજરાતને ગુલશન બનાવવાની જે તમના હતી તે તમનાઓ પરદેશી બુરહાનપુરી મહમદશાહને ક્યાં મરણિયો કરી મૂક્યો હતો? સ્વદેશપ્રેમી ચંગીઝ સાંભળી લીધું કે એ પરદેશી લૂટારાના પીઠબળ તરીકેનું કામ પાલ પ્રદેશમાં બેઠે બેઠે ઠતમાદ જ કર્યું હતું.

બુરહાનપુરીને માર મારી પાછો કાઢ્યા બાદ ફરી વાર ચંગીઝ કાસદ મોકલ્યો.

“ઓ ઠતમાદ! હજુ આવો, પાછા આવો, પાલનું તમને પાણી લાગશે. રાજ-બુંદની જીદ છોરી દો, આવો, ગુજરાતને ગુલશન બનાવીએ.” પણ ઠતમાદે તો નિશ્ચય કર્યો: ‘ન જાઉં, ગુજરાત ગુલશન બને તેમાં મારી કઈ મુરાદ ફણે? હું તરણ-ત્રણ સુલતાનોને માથે હાથ મૂકીને ગુજરાતનું તખ્ત સોંપનારો, ન લઉં એ ગુલામ-પુત્રની મહેરબાનીનો દુકડો.’

ઠતમાદ એકલો પડી ગયો. એક પછી એક તમામ અમીરોએ ચંગીઝખાનની તાબેદારી સ્વીકારી.

પણ ચંગીઝખાન સ્વન્દરષ્યા હતો. ગુજરાતના અમીરો ધરતીનાં માનવી હતાં. સ્વન્દરષ્યાની એક જ ભૂલ થઈ ગઈ. પોતાની માતાના જનાનખાનામાં એક ગુલામ હતો. મુસલમાન રાહીવાસના ગુલામો એટલે કાં તો કુદરતી જ નામર્દો, અથવા બનાવી લેવામાં આવેલા નામર્દો. આ નામર્દનું નામ બીજલખાન. ચંગીઝખાનના બાપે એ ગુલામને ભણાવેલો ને ચંગીઝખાને એને અમીરની પદવી આપી, ખંભાત ગામ એનાયત કર્યું.

પણ એ ભૂલ થઈ હતી. ચંગીજખાને ફરીથી વિચાર કર્યો. બંભાત ફરીથી પોતાની માને અર્પણ કર્યું. ચંગીજ સ્વખદષ્ટ મટીને વ્યવહારદક્ષ બન્યો. ચંગીજે ગુલામ અને મા વચ્ચે કિંમતનો તશ્વવત્ત મૂક્યો. એ વ્યવહારદક્ષતાએ ચંગીજના માથાનું મૂલ લીધું. ખસ્સી પ્રાણી વધુ નરમ બને છે, પણ ખસ્સી માનવી બને છે ભાયાનક. નપુંસક બીજલખાને અન્ય બે અમીરોને ઉશકેરી ચંગીજનો શિરચ્છેદ કરાવ્યો.

‘ઈન્શાલ્હાહ!’ પાલના કુંગરોમાં લપાઈ બેઠેલ ઈતમાદખાંએ ફરી એક વાર દાઢી પસવારી અને એણે યુક્તિ વિચારી. મુજફ્ફર ભલે મારા હાથમાં નથી, છતાં અમદાવાદ પહોંચીને દાવ અજમાનું.

‘હું સુલતાન મુજફ્ફરને લઈને આવું છું’ એવો સંદેશો એણે અગાઉથી પહોંચાડ્યો, અને પછી પોતે એક દિવસ અમદાવાદ જઈને ઊભો રહ્યો. અને અમદાવાદ નગરનો જેણો કબજો લીધો હતો તે શેરખાન ઝીલાઈએ ખાંસાહેબનું સ્વાગત કર્યું, પૂછ્યું: “સુલતાન કયાં બિરાજે છે?”

“સલામત છે – મારા નક્કી કરેલા સ્થાનમાં.”

“સાથે પદ્ધારવાના હતા ને?”

“હા, પણ આંહીનો બંદોબસ્ત જોયા પછી જ એમને આંહીં લાવું એવો વિચાર કર્યો – એમની સલામતી મારે વિચારવાની ખરી ને?”

“સાચું છે, જનાબ!” શેરખાનના મોં પર વિનોદ તરવર્યો; “આપે જ એમને સાચવ્યા, નહિતર આજ એનું કોણ હતું? સાંભળ્યું હતું કે સુલતાન સૌરાષ્ટ્રમાં ગયા હતા.”

“હા, પણ કાઠીઓએ એમને મહેમાનીનો કડવો સ્વાદ ચખાડ્યો, તોબાહ પુકારીને પોતે મારી પાસે આવતા રહ્યા.”

વાતો કરતાં કરતાં શેરખાન અને ઈતમાદખાને ભદ્રમાં પ્રવેશ કર્યો. શેરખાને કહ્યું: “અહીં જરા પદ્ધારો, સૌ આપની જ રાહ જુએ છે.”

“ભલે, ચાલો.”

અમદાવાદની આખી બજારને અને ભદ્રને ધજા-પતાકાએ

શાંગારેલાં દેખીને ઈતમાદખાને ગર્વ અનુભવ્યો. એને આ સ્વાગત પોતાનું જ લાગ્યું. મલપતે પગંલે ચાલતાં ચાલતાં ખાંસાહેબ સુલતાન-કચેરી તરફ ચાલ્યા, તો ચોઘડિયાં વાગતાં હતાં, ઉકા-નિશાન ગાજતાં હતાં, છરીઓ પુકારાતી હતી. ‘વાહ! વાહ!’ એવું ડોલતનું દિલ લઈને પોતે કચેરીમાં પગ મૂક્યો; પગ મૂક્તાંની વાર એણે જે દીકું તેનાથી પોતે ચમકીને ઊભો રહી ગયો. પઠાડ શેરખાન આ કોનો રાજદંડ પકડીને ઊભો છે? આ તખ્ત પર કોણ છે? એક જુવાન છે. એની રક્ષા કરતા પચાસ પટાધર કાઠીઓ સફેદ કપડાં સજ્જને કચેરીમાં ઊભા છે.

“ધૂજો ના, ઈતમાદખાન!” શેરખાન ઝીલાદીએ સંભળાવ્યું: “તમારે માટે હજુ પણ આશા છે. અમે તો તમને હાથીને પગે છુંદાવવાના હતા, પણ સુલતાનની દયા અમારી આડે આવી છે. તમારી જૈઝી તમારું જીવતદાન દેવરાવનાર બની છે. બોલો, શાંતિથી તસ્બી ફેરવવી છે?”

ડબ ડબ ડબ, ઈતમાદખાનનાં નેત્રો વહેવા લાગ્યાં. એણે કહ્યું: “મુઝફુરશાહ! મારા સુલતાન! મારા બચ્ચા! મને ખત્મ જ કરો. હું જીવવા માગતો નથી.”

“ઈતમાદખાન!” સુલતાન મુઝફુરદે કહ્યું: “તમને ખત્મ કરવાની મારી હિંમત નથી. તમે મને ઉછેર્યો છો. જાવ, અમદાવાદ જેમ મારું તેમ તમારું પણ ઘર છે. બંદગી કરો. કોઈ તમારું નામ નહિ લ્યે. ને હું તો આ જિંદગી પાસેથી એક જ વાત શીખ્યો છું: ઈતબાર કરવાની વાત. જાઓ.”

ધીરેધીરે ડગલે ઈતમાદખાન પાછો વળ્યો. ધેર ચાલ્યો ગયો.

“કાઠીભાઈઓ!” નવેસર સુલતાન બનેલો મુઝફુર હવે બાળપણાની બેવકૂફ બોલીને વટાવી જઈ ઉહાપણનાં વિદાય-વચનો બોલતો હતો: “કાઠીભાઈઓ! સલામો કહેજો લોમા ખુમાણને, પણ અસીમ ઘારથી ભરેલી મારી અદબ તો દેજો કાઠિયાણી બહેનનાં

કદમ્ભોમાં. એનો બનાવ્યો જ હું આજે સુલતાન બન્નું છું. ને કહેજો એને, કે સલ્તનતના સિંહાસન પરથી ગબડી પડીશ તે દ્વિવંસ પાછો હું કાઢિયાણી બહેનનાં જ કદમ્ભોમાં દડતો દડતો આવી પહોંચીશ.”

“આવજે ભણોં બા! જરૂર આવજે! તુંથી વષેક શું છે, ભણોં બાપ!”

કાઠી સરદારે સરળ જવાબ દીધો.

કાઢિયાણી બહેનને માટે અઢગક પહેરામણી લઈને લોમા ખુમાણના અંગરક્ષકો સૌરાષ્ટ્ર સિધાવ્યા. અને અમદાવાદ શહેરમાં પોતાના ઘરને ઉપલે માળે ઈતમાદે એકલવાસ સ્વીકાર્યો. અમીરો ને સેનાપતિઓ મુલાકાતે આવ્યા. નીચેથી જ ઈતમાદે જવાબ મોકલ્યો: “હમો દુનિયાદારીથી વાનપ્રસ્થ થયા છીએ. હમારા ઘરના ખૂણામાં એકાંતે રહ્યીએ છીએ. તમે જાણો ને દેશ જાણો. સુલતાન જાણો ને ગુજરાત જાણો. આ ખૂણામાં રહેવા દેશો તો ઠીક છે, ન રહેવા દેવા હોય તો હમો જ્યાંથી આવ્યા છીએ ત્યાં ચાલ્યા જશું.”

પણ એ એકાંતવાસી વાનપ્રસ્થ પુરુષ કયા ઈશ્વરને ભજી રહ્યો હતો? કિનાને: સર્વસત્તાધીશીને: ગુજરાતના ગુલશનને નહિ, પણ ગુજરાતના કબજા-ભોગવટાને. એ કોઈક છૂપો કાગળ લખાવતો હતો.

એકાએક એની મેડી પર એ કોણ ચડી આવ્યું? સૈયદ મુખારકના પુત્ર સૈયદ મીરાનને જોઈ ઈતમાદને ધ્રાસકો પડ્યો. એણે લખેલો કાગળ ગોઠણ નીચે દબાવી દીધો. હંફળાફાંફળા બનીને એણે સત્કારના સખુનો કહ્યા: “આઈયે હજરત, આઈયે! સુબાનલ્લાહ! આપ કયાંથી?”

“એક જ વાત કરી લેવા આવ્યો છું, ખાંસા’બ! કુરસદ હોય તો કહું.”

“બેલાશક બોલો.”

“યાદદાસ્ત કેવીક છે?”

“ખુદાની રહમથી સારી છે.”

“સુલતાન મહમૂદ ત્રીજાના વખતમાં વિદેશી શાહ ચડી આવેલો ત્યારે તમારી ને મારા પિતા વગેરે અમીરોની મસલતોમાં શું થયું હતું

તે યાદ છે ?”

“બેશક, મેં કંધું કે આપની ફોજ છોટી છે, પરદેશની ફોજ બુલંદ
છે, ચાલો આપણે દિલ્હીના પાદશાહને અંહીં તેડાવીએ.”

“ત્યારે મારા પિતાએ શું કર્યું હતું, ખબર છે ?”

“શાન્તું સામે જંગમાં ઉત્તરીને ખાપી ગયા હતા.”

“ત્યારે એને કોની સલાહ મળી હતી જાણો છો ?”

“નહિં.”

“તો સાંભળો. એક પરદેશીથી બચવા માટે બીજા પરદેશીને
નોતરી આવવાની તમારી સલાહ સાંભળ્યા પછી મારા પિતા ચુપચાપ
જેની પાસે ગયા હતા તે હતી પોતાની પુત્રવધૂઃ આપની સામે આજે
બેઠેલા મીરાનની જ એ પરણોત્તર યુવાન ઓરત.”

“ઓરત !”

“હા ખાંસાહેબ, એક બુઝર્ઝ વયના રાજનીતિકા સૈયદ તે દિવસ
અન્ય શાણાની નહિં પણ પોતાની પુત્રવધૂની સલાહ પૂછેલી કે “બીબી
બેટા, અમીરો મને આમ કહે છે; મારે શું કરવું, મને માર્ગ બતાવ,
બરચા !”

“ને તમારાં બીબીએ શું કંધું હતું ?”

“કંધું હતું કે હું તો બીજી શી સલાહ આપી શકું ? હદ્યમાં રફ્તરે
છે તે કહી નાખું છું. બાબાજાન, આપની ઉમર કેટલી થઈ ? મારા પિતાએ
કંધું, અહ્વાન વર્ષની : તો બીબીએ કંધું કે હજરત પયગમ્બરના વંશનો
60થી 70 વર્ષ જ ઘણુંખરું જાવે છે. તો પછી બાકી રહેલી કેટલી જિંદગીને
ખાતર આપ અત્યાર લગીની આબરૂ પવનને સોંપીને દિલ્હીના
પાદશાહની પાસ સિધાવો છો ? શું એ કહેશે નહિં કે તમે એક બકાલથી
ડરી અંહીં નાસી આવ્યા ! માટે સૌથી સરસ રસ્તો તો મરવાનો નિશ્ચય
કરી છેલ્લી લડાઈ લડી લેવાનો છે. આ હતી એક ઓરતની સલાહ.
સલાહ જ આપીને એ ઓરત નહોતી બેઠી રહી. એણે સસરાની
સાથોસાથ પોતાના બાર વર્ષના દીકરાને પણ જંગમાં મોકલેલો.

ખાંસાહેબ, આજે હું પણ એ જ સૈયદ ઓરતનો સંદેશો આપને આપવા આવ્યો છું.”

“મને... મને... મને...”

“હા હા, ખામોશ રાખો ખાંસાહેબ, આપને.”

“પણ મે...મે...મે...”

“આપે મુગલોને ગુજરાત ખૂદવા આવવાનું ઈજન આય્યું છે. આપે એમનાં કદમે કદમે અશરકીઓની સરક બાંધી છે. કારણ...”

“કારણ?” ઈતમાદખાં પોતાનાં ચશમાં સોંસરા દણ્ણિ તાકી રહ્યા.

“કારણ, બસ, ફક્ત આટલું જ, કે આજે નહનૂ મજફફર આપની પહેરેગીરીમાં નથી, તો બીજા કોઈ ખાંસાહેબની ચોકિદારીમાં છે.”

“નહિ નહિ - હે-હે-હે હજરત!” બુઢ્હો ઈતમાદખાં હસી કાઢતો હતો.

“ને આ બધું પાછું આપ વાનપ્રસ્થાશ્રમના નામે કરી રહ્યા છો.” સૈયદ મીરાનની વાણીમાંથી યોદ્ધા અને ધર્મવીર, બેઉનું મિશ્ર ગળું ગુજરું હતું.

“આપને કોઈક ભંભેર્યો લાગે છે, હજરત!”

“ખુદાને ભંભેરણીની રીત પસંદ નથી. બીબીને કહેનારો એ એક જ છે. ખુદાને બદનામી ન આપો, ખાંસાહેબ!”

“ને ગુજરાતની બદનામી આ અફધાનો કરી રહ્યા છે તે તો અટકાવો, હજરત!”

“એ અટકાવવાની કોશિશો માટે જ હું જીવું છું. પણ એની અટકાયતનો ઈલાજ પરદેશી મિરજાઓ નથી, બહારવાળાઓ નથી, દિલ્હીનો શહેનશાહ નથી...”

“કોણે કહ્યું પણ?”

“નહિ, હું તો સહજ કહું છું. મારો મનોરથ તો આપણી ને આપણી ભૂમિ આ ગુજરાતની અંદરથી જ સુલેહની અને રાખ્ણની પાક જિદમતની શક્તિઓ ઉત્પન્ન કરવાનો છે. એટલા માટે જ હું ગુજરાતની અમીરાત

વર્ચ્યે એકસંપી શોધું છું. બિચારો શેરખાન ગુજર અમીરોના સંગઠન પછી કેટલા રોજ? ચંદ રોજ! પણ ગુજરાતમાંથી એક શેરખાનને હાંકી કાઢવા હું બીજા પરદેશીને તો નહિ જ બોલતાવું. એ કરતાં તો હું શેરખાનને ગુજરાતી બનાવી લેવા માટે એને પક્ષે ઉભી પ્રાણ આપીશ.” બોલતાં બોલતાં સૈયદ મીરાનની આંખોમાં રોશની ઊઠતી હતી.

“આપને તો મારે મારી યોજના કહેવી હતી, હજરત! આપ ઊલટા જ માર્ગ ચડી ગયા છો.”

“એક પાક ઓરતે બતાવેલો એ માર્ગ છે. બસ, વધુ કાંઈ કહેવું નથી, રજા લઈશ.”

“આદાબ, હજરત!”

સૈયદ મીરાન ગયા, એટલે અધૂરો લખેલો કાગળ વાનપ્રસ્થ ઠતમાદખાંએ પૂરો કરવા લીધો. એ કાગળ દિલ્હીપત અકબરશાહને સંબોધાયેલો હતો. એની છેલ્લી પંક્તિઓ આ હતી: “જો પાદશાહ જલદીથી આવશે તો ગુજરાત પાદશાહને મળશે, નહિતર અફઘાનને હંકાવવા અમદાવાદ શહેર અમે મિરઝાઓને આપીશું.”

સહી, સિક્કો ને સીલ કરીને ઠતમાદ એ કાગળ ડિસા રવાના કર્યો. મુગલ સુલતાન અકબરશાહનો મુકામ ત્યારે ગુજરાતની સરહદ પર જ હતો.

કાગળ મોકલીને પોતે પથારી પર ગયો. જઈને બોલ્યો: “મારું પણ બેવડે દોરે કામ છે! કાં તો મિરઝાઓ આવી પહોંચે છે, ને કાં અકબરશાહ પહોંચે છે.”

“મિરઝાઓને કહેશું, કે મારો અકબરશાહને: અકબરને બિરદાવશું કે માર મિરઝાઓને.”

થોડી વાર એ થોભ્યો. સૈયદ મીરાનની વાણીનો એક બોલ એના મનમાં ગોખાઈ રહ્યો હતો: “ગુજરાતી! આપણો ગુજરાતી! આપણે મુસ્લિમો કે ગુજરાતી? ગુજરાતી જેને થવું હોય તે થાય. હું તો થઈશ મુગલ, તારતાર, મંગોલ, પટાણ - ગુજરાતને કબજે રાખવા જે થવું પડે

તે!” એમ કહીને એણે સામે પડેલા આયનામાં પોતાનું મો બગાડ્યું:
“ગુ-જ-રા-તી!!!”

લોહીનું વીપું પાડ્યા વિના

ધોળકા ગામમાં પ્રભાતે બે લાશો પડી હતી: એક સૈયદ મીરાનની, અને બીજી એના લડાઈ-ધોડા ‘હુલદુલ’ની. બન્નેનું મોત આગલી જ રાતે હતમાટ ગુજરાત પર ઉત્તરેલા બહારના શત્રુઓ મિરજાઓની સાથેના યુદ્ધમાં થયું હતું. સૈયદ પોતાનો બોલ પાણી બતાવ્યો હતો. એના શબ ઉપર મુઝફર નહનૂ અદબ ભીડીને ઝૂક્યો હતો. મુઝફરની કલગીમાં આગલી રાતનો વિજય ફરકતો હતો. પણ આ એક મૃત્યુએ રાતના વિજયને મૌઘો બનાવ્યો હતો.

લાશને દફન કરવામાં આવી. અદાર વર્ષનો સુલતાન એની કબર પર ફાટેહા પડીને વળતી સાંજે જ્યારે ઊભો થતો હતો, ત્યારે એણે ગુસપુસ કશીક તૈયારીએ થતી નિહાળી.

“શેરખાન ફોલાદી!” એણે ચક્રિત બનીને પૂછ્યું: “ક્યાં જાવ છો? કેમ ઘોડે ચડો છો?”

“સુલતાન! રજા લઈએ છીએ. તમારું સ્થાન આંહીં ગુજરાતમાં જ છે.”

“શા માટે રજા લઈ જાવ છો? આપણો તો વિજય થયો છે ને?”

“અકુબરશાહ આવી પહોંચ્યો છે. ગુજરાતી સલ્તનતનું જીવતું મોત આવેલ છે.”

“ક્યાં છે?”

“પાટણ.”

“કોણ લઈ આવ્યું?”

“ઈતમાદખાન. બસ, અલાનેલી સુલતાન, અમારાથી હવે ગુજરાતમાં જીવી શકાશે નહિ.”

“પણ મારાથી?”

“મરી શકાશે.”

એટલું કહીને શેરખાને પઠાડી ફોજ લઈ પલાયન કર્યું. સુલતાન નહનૂં થોડી ઘડી એ દરગાહ પાસે થંભી રહ્યો. બે વર્ષો પરની એક રાત વાદ આવી. તે રાતે ‘નહનૂંને કોઈ છોડવા તૈયાર નહોતું. આજ રાતે નહનૂંને કોઈ સાથે લઈ જવા તૈયાર નથી. એક અમીરે આવીને એને હેબતાવ્યો: “સુલતાન! અંહીં ઊભા છો, પણ આ સૈયદકુળ પર તમારી ધાયા પડે છે. એનું જડમૂળ નીકળી જશે. એને છોડો, ભાગી છૂટો.”

“સાચી વાત. હું હવે જ્યાં ઊભો રહીશ ત્યાં જાડ પણ લીલું નહિ રહે.” નહનૂં મુજફ્ફદે ઘોડો પલાણ્યો. એની સાથે પંદર-પંદર રૂપિયાના પગારદાર રક્ષકો સિવાય કોઈ નહોતું.

“નામદાર!” હવાલદારે ચેતવણી આપી: “આમ, સોરઠ ભજીએ.”

“નહિ, ગુજરાતમાં જ.”

“ઈતમાદખાનાં...”

“ભલે આવે ધગધગતી સાંશસી લઈને.”

યુવાને અમદાવાદમાં પહોંચીને ભદ્રમાં પ્રવેશ કર્યો. અમદાવાદમાં સૂનકાર હતો. એકેએક અમીર, નગરના લખપતિઓ ને કોટ્યાધીશો અમદાવાદ છોડી ગયા હતા. ફોજના સેનાપતિઓ પણ રવાના થયા હતા. સેનાઓ સાથે ચાલી ગઈ હતી.

“કયા માર્ગે ગયાં બધાં?”

“પાટણે માર્ગે. અકુલરશાહને શરણે.”

“મારા આવવાની પણ વાટ ન જોઈ? વાહ તકદીર! દ્વિકર નહિ. ચાલો સિપાહીઓ, ચાલતું છે પાટણે પંથે?”

“મોતના મુખમાં?”

“ગુજરાતી તરીકેનું મૃત્યુ હાંસલ કરવા. ચાલો હવે, ભય નથી ઈતમાદનો, ભય નથી અકબરનો. સામી છાતીએ ચાલો. ચાલો એને એટલું જ કહેવા, કે ગુજરાતને રોળીશ ના, શહેનશાહ, જેને એકને ખતમ કરવા તું આવેલ છે અથવા તને ઈજન થયેલ છે, તે આ રહ્યો. તે તારો હાથમાં સૌંપાય છે; શરણાગત લેમે નહિ, સુલતાન લેમે.” એક જ બોલ, એ જેમજેમ આગળ ચાલ્યો તેમ તેમ એના કંઈમાં ગોઈવાઈ ગયો: “મારી ગુજરાતને છૂંદીશ ના, શહેનશાહ, જેને છૂંદવો છે તે આ રહ્યો.”

“એક પણ લોહીનું ટીપું પાડ્યા વગર...મારી ગુજરાતને એક પણ ચીસ પડાવ્યા વગર... સમાપ્ત થતું હોય તો ભવે થાવ આ મારી ગુજરાતનું સ્વરાજ... મારી અમ્માએ જેવી ચીસો પાડી હતી, એવી ચીસો પડાવશો ના કોઈ ગુજરાતને...”

પોતાના આવા અંતર-સૂરો સાંભળતો નહનૂ આગળ ને આગળ ધોડો ચલાવતો હતો. પાછળ મુંગા ધોડા અંગરક્ષકો હતા. પંથ પાટણનો હતો. પાટણ, ગુજરાતની રાજપૂતીનો દીવો જેમાં ગુલ થયો હતો તે સ્થાન: તે ધર્મસ્થાન, તે પ્રેતસ્થાન, તે કબ્રસ્થાન.

“આ શાની છાયા મારા ઉપર પડી રહી છે?” નહનૂએ ઉંચે જોયું. પોતાના મસ્તક પર એણે આગના ભડકા જેવું છત જોયું. હજુ પણ એક અનુચ્ચર એ છત ધરી રહ્યો હતો. નહનૂએ કહ્યું: “હટાવી લો એ આગને. હવે શા માટે મને ને આસમાનને જુદાઈ પડાવો છો? એ છત મારી શોભાનું છે કે મારી મશકરીનું? હટાવી લો એને. ફગાવી દો આ પૃથ્વીને ખોળો. છત તો ગુજરાતના રક્ષકને શિરે હોય. હું કયાં ગુજરાતને રક્ષી શક્યો છું?”

છત એણે દૂર હટાવી દીધું. સાથે લેવાની પણ ના પાડી. છત ધરતીને ખોળે મુકાવી દીધું.

“અને આ ચંદ્રવો પણ શા માટે? કયા વિજયનું આ નિશાન છે?

હવે મારી હાંસી કરાવો ના.”

ચંદ્રવો પણ એણે ધરતી-ખોળે મુકાવી દીધો.

“બસ, પરવરદિગાર!” એણે શાંતિનો ઉદ્ગાર કર્યો: “હવે હું ફરી એક વાર અદનો નહનૂ થઈ રહ્યો. હવે મનને કેટલી બધી મોકણાશ લાગી રહી છે! રાત્રિના આવા શીતળ પવનને, પૂનમની આવી ચાંદની-ધારાઓને, જેતરોની આવી ખુશબોને ઝંધનાર ચંદવો અને છત્ર ખસી ગયાં.

થાક લાગ્યો છે. નીંદ આવે છે. પલંગોની ચિત્તાઓમાં સુખેથી સૂતો નથી કો' દી. ઘોડાની પીઠ પર અંખો જોલે જાય છે. રસ્તામાં એક જેતરનું ખંપું આવ્યું. ઘઉની શીતરીની બિષાત ચાંદનીમાં ચમકી ઉઠી. નહનૂએ ઘોડાની રકાબ છાંડીને ઘઉની શીતરીને સ્પર્શ કર્યો. સ્પર્શ સુંવાળો લાગ્યો. પોતે શીતરીમાં બેસી ગયો. લેટવા લાગ્યો. નીંદ એના મગજની ચોપાસ ઘુમરાવા લાગી.

એણે આજ્ઞા આપી: “અંગરક્ષકો! આવવા દો જે આવતા હોય તેને, તલવાર કે ખંજર ખેંચશો નહિ. એક પણ લોહીનું ટીપું રેડવું નથી. મને કેદ કરવા આવનારાઓને કહેજો ફક્ત આટલું જ, અરજ એક આટલી જ કરજો, કે મને છેલ્લી વાર પેટ ભરીને આ ગુજરાતની પૃથ્વી પર નીંદ કરી લેવા દે. પછી મને સુખેથી પક્કીને પાદશાહ પાસે લઈ જાય. થોડીક જ વાર એને બેસવા કહેજો: હું જલદી જાગીશ.”

પછી એ જાગ્યો ત્યારે પ્રભાતનું સૂરજ-ફૂલ ઊઘડતું હતું, ને એની આસપાસ લાલ વાવટા ફરકાવતી મુગલ-ઝોજ ઘેરી વળી હતી. તેમના કબજામાં મુજફ્ફરે ફેંકવી દીવિલાં બને રાજચિહ્નો હતાં.

અંગેઅંગનાં પરિશ્રમને નિતારી લ્યે એવી એક નિરાંતની આળસ ખાઈને ‘હાશ’ કહેતો એ ખડો થયો. પેલાં બે રાજચિહ્નો પ્રત્યે એણે હસીને કહ્યું: “તમે ચીંથરાં પણ રાજુપંચમાં ચાડિયાં બની શકો છો ને શું!”

મુગલ-ઝોજની ચોકી વચ્ચે થોડી જ મજલ કાપ્યા પછી એ ઓગાડીસ વર્ષનો યુવાન પાટણના કિલ્લામાં એકત્રીસ વર્ષના તેજસ્વી, હસમુખા, લાલીભર્યા અકબરશાહની સન્મુખ ઊભો રહ્યો.

“આ ગુજરાતનો સુલતાન!” અકબરે અજાયબી બતાવી:
“નૌજવાન! તું તો હજુ કિતાબો પઢવા જેવા છે. તારા હોકની હિના
તો હજુ માત્રાના દૂધ વડે ભીની ભીની ભાસે છે.”

“મારી માતાએ જેવી ચીસો એક વાર પાડી હશે, તેવી ચીસો
ગુજરાતની કોઈ સૈનિક-માતાને ન પાડવી પડે માટે, હે દિલ્હીપતિ! હું
તમને સુપુર્દ્દ થવા આવ્યો છું.”

એમ બોલીને એણો શહેનશાહના દરબારમાં દણિ ફેરવી. ઉભેલા
સર્વ ગુજરાતી અમીરોને એક પછી એક ઓળખ્યા. એક દાઢીમાં હેંકાયેલું
મુખ નીચું ઢયું હતું. કણા સાપની સહેદ કંચળી સોંસરી પાઇદાર
લાલ આંખો ચમકે તેમ એ મોની બે આંખો ચમકતી હતી.

“ઓહોહો! આ તો મારા પાલક-પિતા હતમાદખાન!” નહનૂએ
એ વૃદ્ધને પિછાની લીધો ને પછી નીચે જોયું.

“નૌજવાન!” અકબરે જવાબ દીધો: “મુગલશાહ ગુજરાતને
ગુલશન બનાવશે.”

નહનૂએ દોરીને અકબરના હથ પર બોસો લીધો. અકબરશાહ
બોલ્યા: “પણ એક જ શર્તે, કે તારે મારી સાથે આગા આવવું. જો આ
મારા સાથીદાર રાજા માનસિંહ અને ટોડરમલ: તારા જેવડા જ છે ને
હજુ! એ તને ઈલમ ભડાવશે - વીરતાનો ને રાજવહીવટનો. એ તને
સવારીઓમાં લઈ જશે. અબુલફ્જલ તને ઠિતિહાસ શીખવશે. ફરી એક
દિવસ હું તને ગુજરાતનું ગુલશન સંભાળવા મોકલીશ ત્યારે તારી આ
દશા કોઈ હતમાદ, કોઈ શેરખાં કે કોઈ મિરજા નહિ કરી શકે.”

“અહેસાન અકબરશાહનો.” નહનૂએ નમન કર્યું, અને યમુના
નહીના કિનારા એની આંખો સામે અનંત હરિયાળી પાથરી રહ્યા.

13

શોહાગની રાત

ન્યાગમતી નદીનાં માછલાંને પણ કોણ જાણે કૃયાંથી એ સાન થઈ ચૂકી હતી કે મહિનાના અમુક દિવસે તો ચોક્કસ આ છીપર ફરતા અમુક સુગંધ અને સ્વાદવાળા મેલ ઉત્તરશે. માછલાંને સાંભળવાની શક્તિ હોય છે એમ જાણકારો કહે છે. મહિનાના ચોક્કસ ચાર દિવસે આ છીપર ઉપર અમુક ચોક્કસ કંઠનો અવાજ, ચોક્કસ ચૂંઝીઓનો ખાણાખાટ, અને ચોક્કસ પ્રકારના છબદિબાટ થવા જ જોઈએ, થયા વગર રહે જ નહિ! સત્તર વર્ષોથી તો વણાચૂક્યા એ થાય જ છે. એક પણ દિવસ પડ્યો નથી. માછલાંને અક્કલવિહોઙ્ગાં માનનારાઓને પણ માછલાંની આતી સંશાનો સ્વીકાર કરવો પડે એવો એ તાલ હતો.

માછલાંઓએ મુક્કર માનેલા બપોર ટાણે જ એ ધોનારીના ધીરા પગ નીચે નદીકાંઠાની લીલવડી દ્રો ચંપાઝી. માછલાં સાચાં પડ્યાં. પસીનાની જે ચોક્કસ ગંધ માટે તેમની રાહ હતી તે પૂરી થઈ. ધોનારીની દેહ-ગંધ બદલી નહોતી.

બદલ્યું હતું ફક્ત કાયાનું શિલ્પકમ. સત્તર વર્ષ પૂર્વે પાંત્રીસ વર્ષની ગૌઢા આજે આવરદાના વનમાં આથડતી હતી. બરડા ઉપર ઊડતા છાંટા નિશાળનાં છોકરાંની જેમ બરડાના પાટિયા પરથી લસરી નહોતાં શક્તાં, પણ કરચલીઓની વચ્ચે રોકાઈ જતાં હતાં. કાપડાની કસોના એ બરડા પર પડતા કાપ ઝાંખા દેખાતા હતા, તેમ જ તેનો રંગ પણ ગુલાબી મટીને ગૂઢો બન્યો હતો. કેમ કે વૃદ્ધા હવે ખૂલતા રંગની અતલસોનાં કાપડાં પહેરતી નહોતી. છીપર ઉપર એના હાથ ધીમીધીમી ચાલ્યે કપડાં ચોળતા હતા. એના કંઠમાં કિલકિલાટ ભરી વાતો નહોતી રહી. એની સાથી સ્ત્રી પણ આધીડ વયને ઉંબરે હતી.

“જોયું ને મા, ગામથી આંહીં સુધી આવતાં કેટલાં સળગી ગયાં તડકામાં ને તડકામાં?”

“હોય.” વૃદ્ધાએ ટૂંકો જ જવાબ વાય્યો.

“હવે તો આ કાષટી મૂકો, મા, હવે તો ભલાં થઈને મૂકો.” સ્ત્રીના એ છપકામાં મીઠાશ હતી.

“હવે આખરની વેળા થયે શું મૂકવું, ભૂડી!” વૃદ્ધાએ હાસ્ય કરતેકરતે છીપર ધોઈ નાખી. માછલાંને લોટની ગોળીઓ નાખી.

“હદ છે, બાઈ! બાળકના જેવી જ હઠીલાઈ. કેમ જાણો અમારા હાથ ભાંગી ગયા હોય ને, તે બસ એમ જ કહીને ઊભાં રહે કે ના, તમને ઈ ધોતાં ન આવડે, તમે ઈ વજુરનાં લૂગડાંને અહશો ય મા! વજુરને લૂગડે કોઈએ હાથ દેવો નહિ. ગલઢાં ચિયાં તો ય વજુર! બસ વજુર!”

“હવે બહુ બોલકી થાવી રે'વા દે, ને જટ લૂગડાં ભૂતડામાં ઘસીઘસીને મને દેતી જા. પાછું મોકું થાશે.” વૃદ્ધા છીપર પર બેઠીબેઠી માછલાં રમાડતી ને પોતાની સાથી પર બનાવવી ગુર્સો કરતી હતી.

“ને હવે પાછી,” સાથી સ્ત્રીએ બોલબોલ કરવા માંડયું: “વજુર શાબની ધોણ્યું ય ગાળબ મેલી થઈને ઊતરે છે. ન થાય મેલી? એક મહિનો ય એણો કોરો રે'વા દીધો છે? મહિનો ચિયો ને આ ચડચા ઝોજ લઈને. સિત્તેર વરસનાં ઘડિયાળાં વાગ્યાં તો ય વજુર સાબને ધોડાને ટેકો લઈને થોડું ચડવું પડે છે! કુંગર જેવડા ધોડાના કાઠમાં કેમ જાણો પવનની ફૂકે ચરી જાતા હોય એટલું તો ડિલ કબજે છે; ને નાગનીના જામને કોણ જાણો કેટલી ધરતી કમાવી દેવાનું લેણું ચૂકવવું છે, કે જેણું નથી. પછી તો ધોણ્યુંના ઢગલા જ થાય ને!”

“થાય તો પછી ધોવાં જ પડે ને!” વૃદ્ધાએ લૂગડું ધોતેધોતે કહ્યું.

“શું કામ પોતે ધોઈયેં? અમે માણસ કાંઈ મરી નથી ચિયાં.”

“તમથી ચોખાં ધોવાય નહિ ધોવાય એનાં લૂગડાં. ઠાલી ફૂલ્ય માર માને, બાઈ! પહેરવા ટાણો એનો રૂઢો અંદરથી કેટલો રાજી થાય છે તેની તુંને શું ખબર?”

ખણણા! ખણણા! હાથ પરનાં બલોયાં બોલતાં હતાં. ચોળ! ચોળ!

ચોળ! એવો પુરુષ-કપડાનો ચોળવાનો અવાજ થતો હતો.

જામનગરમાં આવ્યાં ત્યારથી જોમબાઈએ દર મહિનાની બે આઠમે, પૂનમે ને અમાસે ધણીનાં કપડાની ધોઝુય લઈને જાતે ધોવા આવવાનો આ શોખ રાખ્યો હતો, તે પછીની આ આદત બંની, ને આજનું તો ક્રત થઈ પડેલું છે. એને ખબર છે કે પતિનાં મેલાં વસ્ત્રોનો હવે વધુ મોટે ઢગલો થતો હતો, ને પોતાની તકાતનાં તળિયાં દેખાવા લાગ્યાં હતાં. વીસ વર્ષ પહેલાં તો વાટકી જેવડા નવાનગરની વજ્ઞરાત કરતાં આજના, દસેય દિશાઓની પર-સીમોને ગળતા જતા અજગરરૂપ નવાનગરની વજ્ઞરાત વધુ માતબર બની હતી, નોકરોચાકરો અને સાધનસગવડોની ન્યૂનતા નહોટી. છતાં વજ્ઞર-પત્નીનું એ ક્રત કોઈથી ન છોડાવી શકાયું. પતિ પાસે પોતે એક જ વાર જતાંઃ એમને રોજ નવી જોડ કપડાં પહેરાવવા માટે. પતિને ધારીધારીને એ એક જ વાર નીરખતાંઃ વસ્ત્રોની નવી જોડ ચડાવીને એ શરીર હાથમાં ભાલો લેતું ત્યારે. સત્તર વર્ષોના અભોલાની ખાઈ ઉપર અંતરને અવરજવર કરવાના નાનાનાના સેતુઓ સમા આ પ્રસંગો હતા.

ઉપરાંત આખી વસ્તીને અચંબો પમાડનારું આ ક્રત વજ્ઞર-પત્નીને વધુ વહાલું હતું કેમ કે નહીનાં આછલાં સાથે આટલાં વર્ષોનો સેહ બંધાઈ ગયો હતો.

“લોકુંમાં તો તમારી આ રદ્દ પણ સ્વારથમાં જ ખાપી ગઈ છે.”

“તે હું પરમારથ કરું છું એમ ક્યાં લોકુંને કહેવા જાઉં છું?”

“એમ નહિએ.”

“ત્યારે?”

“બોલાય છે, કે જામ બાપુએ તો ધણું ધણું સમજાવ્યા, કે વજ્ઞર, ફરી પરણો, વજ્ઞર, તમને ફરીથી સારું ડેકાણું જોઈને સુખી કરીએઃ પણ માર્યા વજ્ઞર બાપુએ એક જ જવાબ દઈને જામને સમજાવી લીધાતાં, કે બધું જ બીજું મારાથી છૂટી શકે, નહિ છૂટી શકે આ વજ્ઞરણીના હાથનાં ધોયેલાં લૂગડાં પે'રવાનું બંધાડા. જામ બાપુને વજ્ઞર બાપુએ

કહ્યું કે મારી આ સ્ત્રીના તમે એક હજાર દોષ કાઢશો તો હું એક હજાર
ને એક દોષ કાઢવા તૈયાર છું પણ એના જેવાં મારાં લૂગડાં બીજા કયા
હાથ ધોઈ શકવાના છે? મેલ કાઢવાની એ કળા બીજી કઈ
હૃથેળિયુંમાં છે? માટે, બાપુ, માફ કરો, ફરીથી મારી આગણ આવી વાત
કાઢજો મા! આમ વજીર બાપુને ફરી પરણતા રોકવા જ તમે એનાં
લૂગડાં ધૂઅો છો એમ વાતું થાય છે.”

ખાજાણા: ખાજાણા: ખાજાણા: બે મોટાં બલોયાંના ખાજાખાણાટ: ચોળ:
ચોળ: ચોળ: ચોળાતાં કપડાંના સ્વરો: ને માછલાંની રમતિયાળ
ડૂબકીઓ: ‘ડુબક’ સ્વરે કલકલિયા પક્ષીના ઊંઘે માથે નાગમતી નહીમાં
શિકાર-કોશિયા: અને આદેશાદેશી ‘શિયોરામ! શિયોરામ! શિયોરામ!’
ધોખીના ધોષય-પછાડાને મૃંદંગે તાલ રાખતાં એ રામસ્તોત્રો.

“ગામને પણ પારકી વાતું કરવાની ટેવ, ઠેઠ રામસીતાના કાળથી
હાલી આવે છે.” વૃદ્ધાએ સફેદ ભવાંને સંકોરી કટકા કર્યા. “તમે આ
બધી વાતો લાવો છો કયાંથી?”

“યાનભીડીવાળાની હાટડીએથી, ઘાંચીની ઘાંઢીએથી, સંદેહિયાની
કોડીએથી, રંગાટીની ભહીએથી...”

“દે રાખ હવે રાખ, બોલકણી કાબર!”

“આજ શી વાત ફૂટી છે, જાણો છો, મા?”

“નથી જાણતું મારે.”

“જાણવા જેવું છે.”

“ઠુક જે હોય તે ઝટ કાઢી નાખ, માવડી! તું બહાર ને કાઢ ત્યાં
સુધી તારા પેટમાં વાતું અળણિયાંની જેમ સળવળ સળવળ થયા જ
કરશો.”

“વાત થાય છે કે તેલાની તુરંગમાં જામબાપુએ ત્રણ સરાણિયાંને
કેદ પુરાવ્યાં છે. કોઈ કરતાં કોઈ વાતે કાઢતા જ નથી. માંડ ને માંડિ
મારી નાખશો કે કોણ જાણો શી કઠણાઈ કરશો.”

“કોણ-કોણ-કોણ? સરાણિયા? ત્રણ જણાં? ઠ તો કુંવરનાં મેમાન

હતાં ને?"

વૃદ્ધાનાં કાંડાં કપડાં ચોળતાં ચોળતાં એકદમ અટકી પડ્યાં. એણે એ વાતમાં એકાએક તીવ્ર કૈતુક દર્શાવ્યું, એ દેખીને દારી પણ મલકાઈ ગઈ. એણે કહ્યું: "ના, ઈ તો કાંઈ નહિ. ગામગપાટા." એટલું બોલીને દારી વૃદ્ધાને ચીડવવા લાગી.

"વાત પૂરી તો કર."

"ના, ઈ તો કાંઈ ને, ઈ તો મારે લવલવ કરવાની ટેવ છે તે હું અમથીઅમથી લવલવતી'તી."

"એમ કર મા, મારી દીકરી! એમ મને ટગવ મા. વાત કર જોઉ."

"કહેતાં'તાં ને કે નથી સાંભળવી?"

"માફ કર. ભૂલ થઈ."

"તો સાંભળો. હવે ઈ ત્રણોયમાં એક છે જુવાન છોકરી. ઈ છે રંડ કોક ડેણાડકણ, કોક જોગણો કે કાં કોક જાહુગરી. એને તરવારુંમાં કાંક દેખાય છે દેખાય છે એમ ઠોંગ કર્યા. જામ બાપુની તરવાર જોઈને એણે શું કહ્યું? કહ્યું કે આ તરવારનો ધાડી તો અંહીં એક મોટું રણથળ મચવાનું છે, એમાંથી પારોઠ (પીઠ) બતાવીને ભાગી નીકળશે. કુંવર અજા જામની તરવાર જોયા વિના, બીજા સૌની તરવારુંનાં પાનાં ઉકેલીને કહે કે કુંવર રણથળમાં ઉડા દેખાશે. આ બધું ચેટક જામ બાપુને તો ભારે પડી ગયું છે. એને દિવસ ને રાત વહેમ પેઠો છે કે આ છોકરી મુંગલા બાદશાની જાસૂસ હોય તો ના નહિ. આવી લાગે છે અમારી બાપ-બેટાની વચ્ચે બેદ ઊભો કરવા. ને કાં આ છોકરી કોઈક મુસ્લિમાન પીર ઓલિયા કે જનની સાધેલી હોવી જોવે."

"અક્કલ! કાંઈ અક્કલ!" વજુરાણીએ જામ સતાજની બુદ્ધિ વિષેનો પોતાનો નિત્યનો મૂંગો અભિપ્રાય આ વખતે નિશ્ચાસ સાથે વ્યક્ત કર્યો.

"પણી બાપુએ તો પંડિતોને ને શાસ્તર જાણવાવાણાઓને બોલાવ્યા. ભૂવાઓને ને ભૂતની સાધના કરવાવાળાઓને તેડાવ્યા. સૌનો

મત એમ જ પડ્યો કે ઈ બાઈ કોઈક મેલાં મંતરતંતર સાધનારી હોવી જોવે, ને કાં મુંગલા પાદશાની જાસૂસ હોય તો ય ના નહિ.”
“બાપુના પઢાવ્યા પોપટડા જ ને બધા!” વૃદ્ધાએ વચ્ચે ટકોર કરી.

“હવે આનું કરવું શું? બાપુને થઈ પડી ચિંતા. તેલામાં ને તેલામાં ઠેકાજો પાડે તો, છે ને કદાચ મેલી કોઈ જોગણી હોય, તો પાછી કાયમની ચોરે; મુંગલાની જાસૂસ જો હોય, તો એના ગોતની વાતું દલ્લી પોંયે કાંઈક ઉખમાળો જાગે. એટલે પછી નાગનાથના બાવાજીને બોલાવ્યા. બાવાજીએ ભેરવને સાથેલ છે. બાવાએ કષ્યું કે હું એ લડકીના પેટનો સાચો તાગ લઈ શકીશ, મને એ સુપરદ કરો. હું એને મારા થાનક માથે લઈ જઈને પારખું લઈશ.”

“હું! હું! એને સોંપી દીધી?” જોમાંબાઈ ફાટતે ડોળે પૂછતાં થંભી ગયાં.

“સોંપી દીધી, ને નાગનાથના બાવાજી એને લઈને બરડાના કુંગરાઓમાં ચાલ્યા પણ ગયા. આજ દી થઈ ગયા બે.”

કપડાં ચોળાઈ રહ્યાં હતાં. નાહવાની વેળા થઈ ચૂકી.

“લ્યો, મા, વાંસો કરું.” ગોલીએ કર્યું, તેનો કશો પ્રત્યુત્તર વજ્ઞર-પત્નીએ આય્યો નહિ. એનું મન નાહવા-ધોવામાં નહોતું રહ્યું. એનો બરડો ચોળતી ચોળતી ગોલી બોલ્યે જ જતી હતી: “છોકરી જાસૂસ તો શું ધૂળ હોય, મા, હશે તો જાણો કે નક્કી કોક વિદ્યાધરી: કોક મેલી જોગણી: કાંક પૈસા પેદા કરવા આવી હોવી જોવે. રહી તો ચાર જ દાંડા, પણ વેરઘેર ઢોરાને રોગચાળો લાગી પડ્યો. પરમ દી ગઈ તે પછી રોગ હેઠો બેઠો. સારા પરતાપ નાગનાથના બાવાજીના, આસુરી માધાને ગાંઠે બાંધી લીધી. મહીમહીં તો લોક એમ પણ બોલે છે કે હેઠું હારે ઈ બાઈને સંતલસ પણ હશે. ખૂબ ઢોરાં મારીને ચામડાંમાંથી ભાગ મેળવવો હશે.”

જોમાંબાઈએ બોલ્યા વગર ચાલ્યા જ કર્યું.

ઘરમાં આવ્યાં: ઘર ચક્કર ચક્કર ફરતું દેખાયું. દીવાઓ થયા હતા. પણ વસ્તુઓ જાણે દેખાતી નહોતી. પૂછવા આવનારં ચાકરોની વાળીની જાણે કે સમજ જ એકાએક ચાલી ગઈ હતી.

કોને કહું? કોને આ ભેદ બતાવું? વજરને સંભળાવીને શું કરું? એના કાન મારા શબ્દોને માટે ફૂટી ગયા છે, એના કાનમાં કેવળ એકલા ‘નગારે ઘાવ’ અને તોપો બંદૂકોના બાર જ સાંભળવાની શક્તિ રહી છે. એક છોકરીની ચીસ એને અંતરે નહિ પહોંચે. છોકરીને જિવાડનાર, એક-બે વાર ધવરાવી પણ લેનાર દૂધમાતા તરીકેનું મારું હૈયું એના બખ્તરને નહિ ભેદી શકે. પોતાના રાજા-પ્રભુની લાજ ઢાંકવા કદાચ એ તો મને ને એ છોકરીને બેથેને દુનિયાની બહારનો માર્ગ બતાવવા તૈયાર થશે..

હું કોને જઈ કહું? મા આશાપરાને? એ કાંઈક બુદ્ધિ સુઝાડશે. એને દેરે જાઉ. કોઈ દિવસ નહિ ને તે રાત પડતાં માઝો જોડાવ્યા વગર આશાપરાને થાનકે એ ધી, શ્રીફળ અને પૂજાનો થાળ સાથે પગપાળાં ચાલ્યાં. દેરામાં ઊભાંઊભાં એણે આશાપરાની મહેર માર્ગ કરી, પણ અક્કલમાં કશું અજવાણું પડ્યું નહિ.

એટલામાં એણે કોઈ બે જ્ઞાને વાતો કરતા સાંભળ્યા. “કુવરને ને વજરને તો ખરેખરાની અંતરે ગંઠયું છે. અબધી કુવર ગામતરેથી ધેર આવ્યા, અને બાપુને મેલ્ય પડતા ને બારોબાર વજરને મળવા ચાલ્યા ગયા. વજરબાપુ એને ભારી તાલીમ આપી રહ્યા છે. કુવરને હથે આ સોત ગીણ વાર ઝોજ મોકલવાની ને વિષ્ટ કરવાની અજમાયેશ કરી છે ને કુવર વજરબાપુની જ ધારેલી બાજ જતી આવે છે. હડીઆણેથી આવીને કુવર વજરબાપુને મળવા બારોબાર ગયા. કહે કે પે'લાં મારા સદ્ગુરુ, પછી મારા બાપ.”

વજરાણીએ દેરાની પ્રદક્ષિણા કરતેકરતે માતાની અંબલી હેઠ બેઠેલા માણસોના આવા બોલ સાંભળ્યા ને એણે જાહ્યું કે કુવર પોતાને જ ધેર ગયેલ છે. એ ધેર જવા નીકળી તે પૂર્વે માતાની સામે છેલ્લી

વાર જોઈ લીધું. કોણ જાણે કેમ પણ માત્રાની સન્મુખ બળતો છૂટો દીવો એને માત્રાના નાક પર મંડાયેલી તરજની જેવો લાગ્યો. એ તરજની બતાવીને દેવી શું કહેતાં હતાં? ‘કહીશ મા! કહીશ મા! કહીશ મા!’

પોતે ઘેર ગઈ ત્યારે પતિ અને કુવર બેઠ જણ એક જુદી જ મેરી પર અણજાણ રહીને બેઠા હતા એ જાણ્યું. પોતે જલદીજલદી છોકરી સાથે કહેવરાવ્યું: “વજુરાણીમાએ વારણાં કેવરાવ્યાં છે. કુવરબાપુને જરીક જોવાની ઉમેદ થઈ આવી છે.”

“અંહીંથી જતોજતો વજુરાણીમાની આશિષે લેતો જઈશ.” કુવરે કહેવરાવી દીધું.

ત્યાર પછી જોમબાઈનો વિચાર-ધોધ ઉત્તરતો ગયો ને પાણી આછરવા લાગ્યું. આછરેલી બુદ્ધિમાં એણે પોતાના મનસૂભાને મૂકી જોયો: પોતે કુવરને શું કહેવાની હતી? એ સપડાયેલી સરાણિયજણ કન્યા તારી બહેન છે એમ કહેવાથી કુવરનું શું ભલું થશે? એ જઈને હમણાં ને હમણાં બાપને કહેશો. બાપ-બેટાની વરચે કજિયો સળગશે. કજિયાનું મૂળ હું બનીશ. મારા ઉપર ઠતરાજી તો ચાલી જ આવે છે. એમાંથી મોટો હોળો જાગરો. કુવરનું કાળજું રાજપાટમાંથી, સંસારમાંથી, વાતેવાતમાંથી ખડી જરો. આખા રાજકુળને આવી ઉઘાડી બદનામીમાં ઉતારીને અને કુવર અજાનું ચિત્ત એક મરી ચૂકેલ ને કાં મરવાની તૈયારીમાં પડેલ કન્યાને ખાતર ચકડોળે ચડાવીને તું શું કમાઈશ, બુઝી?

રહેવા હે. નથી કહેવું. એ જૂની સમાધ નથી ઉખેળવી. એનાં શબો એમાં જ સૂતાં રહો.

અજો જામ મળવા આવ્યા.

“કાંઈ કામ નો'તું, મારી, સાજાનરવા છો એટલું જ નજરે જોવુ'તું. ખમા આપને, પધારો હવે.” કહેતી વૃદ્ધા ઉભી રહી.

“તમારે જે કહેવાનું છે તે તો હું વગરકહે જ જાણતો બેઠો છું, વજુરાણીમા!” અજાણી કલ્યાણ જુદી જ વાતે વિચરતી થઈ. “હું ક્રોઈને જાણ ન થાય તેવી રીતે મસીદોના ને ફકીરોની જમાતોના વાવડ મેળવતો

રહું છું. તમે તો માનું હૈયું સંઘરીને બેઠાં છો. ન વીસરી શકો, પણ મારા જેવા ત્રાહિતે ય ઝૂરી રહે તેવું જ બન્યું છે. પણ, મા, મારો રૂદો સાક્ષી પૂરે છે, કે ભાઈ પાછો આવશે. એ સરાણિયાની કન્યાએ કહેલી કાળ-વાડી મારા અંતરમાં અક્ષરેઅક્ષર લખાઈ ગઈ છે. ભાઈ આવશે – મને આખરી ટાણું થયે રૂડો દેખાડવા આવશે, કોક જોદ્વાર એક દિવસ આવશે એ વાત નક્કી છે.”

“ના ભાઈ, મારે એ વાત નહોતી કહેવી. મા આશાપરાની દુહાઈ મને..” બુઢીનું મુખ સખ્ત બન્યું. જાણો કે મનમાંથી કશોક ભાર બહાર ધકેલતી હતી.

“હવે તો, મા, થોડીક જ ધીરજની જરૂર છે.”

“ખમા તમને, સીધાવો, બાપા.”

“તમે જાણો મને કાઢી મૂકતાં ન હો, એવું લાગે છે.”

“હા જ તો, બાપા,” વૃદ્ધાએ મહામહેનતે શબ્દો ગોઈવ્યા: “મોલે મા વાટ જોતાં હશે, બાપુ ટળવળતા હશે; જટ પોગો, સાંદું ન દેખાય.”

કુંવરને જાણો કે વૃદ્ધાએ ધકાવીને કાઢ્યો. એ ગયા પછી મોમાંથી હાશકારો હેઠો પડ્યો. જાણો કોઈ ગજબ ગુજરવાનો હતો તેમાંથી બચી જવાયું. હોઠ આવેલા શબ્દોને સરી પડતાં શી વાર લાગત? મા આશાપરાએ જીભને જકડી રાખી.

વિચારતાં વિચારતાં કપાળે કરચલીઓ વળી. યાદ આવ્યું: “આજ જો એ એક જ હોત ને, તો હું એને દોટાવી મૂકત. પણ એ એક નથી, ને મારું જાણો કે કોઈ નથી.”

વજીરની વાળુ-થાળીનો વખત થઈ ગયો. વિચાર-તાંત્રણ વેરાતા રાખીને વૃદ્ધા રસોડે ચાલી ગઈ. રોજનો બંદોબસ્ત સાચવીને વજીરને જમાડી લીધા. જમતાંજમતાં વજીરે કહ્યું: “લૂગડાં તૈયાર છે કે?”

હકારમાં એ વૃદ્ધ માથું હાલ્યું. વગર જરૂરનાં વેજા એ વજીર જોડે નહોતી બોલતી.

“ત્રીજે પહોર મારે ચઢી જવાનું પરિયાણ છે. ઉદાશે?”

“ઉઠવાની જરૂર નથી.”

“કુમ?”

“જાગતી જ રહીશ ને!”

“જાગશો તો હવે શરીર ક્યાંથી ઝીંક જાલશો? એમ કરો. હવે તમે આ કષાઈ છોડો. હું મારી જાતે પહેરી લઈશ.”

“ના, એટલી દયા છે તે તો ન જ ભૂસી નાખતા. કષાઈ મને કાંઈ નથી.”

વજુર પોતાના સૂવાના ઓરડા તરફ ચાલ્યા. પાછી વળતી પત્નીને એણો કહ્યું: “મને ઓઢાડતાં જશો?”

આજ સત્તર વર્ષોથી જે શયનગૃહમાં પગ મૂકવાનો આધિકાર પણ ખૂંચવાઈ ગમ્યો હતો તે એકાએક પાછો મળવાનું કારણ વૃદ્ધા તાગી ન શકી. પાછળપાછળ ચાલી ગઈ. વજુરે પલંગ પર પડ્યેપડ્યે જંજરીની ઘૂંઠો લીધા કરી. વજરાણી ઉભાં થઈ રહ્યાં.

“બેસો, થોડીક વાર લાગશો. હં હં, નીચે નહિ, અંહીં ઢોલિયે જ બેસો.”

જંજરી પીવાઈ રહી ત્યાં સુધી બેમાંથી કોઈ બોલ્યું નહિ. જંજરી એકલી જ બેઉને જાણો કે મનાવતી મનાવતી ટૈકા કરતી હતી. જંજરીના ટૈકાર પૂરા થયા. વજરાણીએ જંજરી દૂર મૂકી. પછી એ જ્યારે સ્વામીને રજાઈ ઓઢાડવા ગઈ ત્યાં સ્વામીએ એને બાથમાં લઈને ખેંચતા ખેંચતાં કહ્યું: “મારે તો આ રજાઈ ઓઢાવી હતી.”

એક જ ક્ષાળ પોતાની જાતને ખેંચાવી દીધા પછી વજરનો હાથ છોડાવીને વૃદ્ધા ચાલી ગઈ, અને બહારથી બારણું બંધ કરતાં પહેલાં એણો ધીરે રવે એટલું જ કહ્યું કે “મને જોરારને...”

અભિમાન તૃપ્ત થયું. જખ પર શાત્તા વળી ગઈ. વિજયનું ભાન થયું. હવે પછીનું પ્રભાત આ સુખને ક્યાંઈક નંદવી નાખશો તો નહિ ને! જીવનની છેલ્લી રત આજે જ ખલ્લાસ થાય તો?

સુખનો એ ભાવ ઉપદેલી વેળ્યના મોજાની માફક એક જ પળમાં

ભાંગી ગયો. એના હૈયા ઉપર એક પડખું ખૂંદી રહી પુત્ર નાગડાની સ્મૃતિ, ને બીજે પડખે ચડી બેઠી સરાણિયણ કન્યા.

ત્રીજા પહોરની જેરિયાત પહેરેગીરે પોકારી લીધી. વજ્ઞરાણીએ વજ્ઞરના સૂવાના ઓરડાનું બારાણું ધકેલ્યું.

“કોણ?”

“લૂગડાં લાવી છું.”

“હા, ભલે.”

એ રોજની કિયા રોજની રીતે જ પતી ગઈ, રાતની વાતનો બેમાંથી એકેય જણો ઉચ્ચાર ન કર્યો. સંપૂર્ણ સજાવટ થઈ ચૂકી તે પછી વજ્ઞરાણીએ ભાલો હાથમાં આયો. બન્નેના વર્તનમાં રાતવાળા બનાવની એકેય અસર વ્યક્ત નહોતી. અવ્યક્ત મંથનોમાંથી તો કોણ ઊગારી શક્યું છે?

વજ્ઞરે ઘર છોક્યું ત્રીજે પહોરે. ચોથા પહોરે વજ્ઞરાણીએ પોતે પણ ઘરને જીવ્યામૂઆના જુહાર કર્યા.

14

યમુનાને કિનારે

યમુનાના કિનારા પર એકાંતે એક પડાવ પડ્યો હતો. પણ લશકરી ઠાઠમાઠ એ પડાવમાંથી ગેરહાજર હતા. છતાં દીદાર કોઈ પલટનની છાવણી જેવો હતો. એક મંદિર હતું. ઊંચા થંભની ટોચે ઝડો ફરકતો હતો. ઝડાનો રંગ ભગવો હતો. પરોઢના શંખનાદ સંભળાયા, ને પોષ મહિનાના પવનફૂફૂડે હમણાં જાણો થીજી જ્શે એવાં યમુના-વહેનની ઊંડી ધારામાં નખશિખ નગન, એવાં આઠસો-હજાર પોલાદી શરીરોએ ‘જ્ય ગુરુ દટાની ત્રાડ દેતે દેતે ઝંપાપાત કર્યો.

બીજો શંખનાદ: ને આઠસો-હજાર શરીરો કિનારા પર એક-કતાર થાય છે, કવાયતી તોરથી શરીરો લુણાય છે, ભેરીનાદ થાય છે, ને ત્યાં પડેલા ભસ્મના ઢગલામાંથી દોથા ભરીભરીને પ્રત્યેક શરીર પોતાને અંગેઅંગે ખાખ લપેટે છે. ઠડીનું નામ કે નિશાન એ શરીરોના એકેય રોમમાં રહેતું નથી. વ્યાયામ આર્યાય છે. લંગોટીધારી કલેવરોની પેશીએ પેશી જાણો કે જુદી પડીને પોતાની હાજરી નોંધાવતી જાય છે. સાચા વટની તલવારો કમાનડુપે વળી શકે છે એમ કહેવાય છે. સાચાં પોલાઈ શરીરો પણ વાળો ત્યાંથી વળી શકે છે.

પ્રભાતની લાલી ઝળહળે છે અને એ લંગોટીભર નગન દેહો પહાડી અંથો પર પરબારી એક જ છલંગે પલાણી બેસે છે. નગારું બજે છે, ને નગન ઘોડેસવારો યુદ્ધના વ્યૂહો રચે છે.

પ્રભાતનાં અજવાળાં એ આઠસો પૈકીના એક યુવાન પર એકાગ્ર બને છે. એની કમ્મર પર લંગોટીને સ્થાને પૂરી ધોતીનો કછોટો ટેખાય છે. બાકીનાં રંગડુપ સૌની સાથે એકસમાન છે. મોહું તો કદરપું છે, પણ કાયા રૂપાળી છે. એ દીક્ષા પાચ્યો નથી જણાતો. અન્ય શૈલ જોગીઓનાં ગળામાં તેમ જ જટાજૂટ ઉપર, કાનમાં તેમ જ બાહુઓ ઉપર જે કેટલાંક ધાર્મિક ચિહ્નો છે તેનાથી આ એક જ યોદ્ધો વંચિત છે. એના ગળામાં રુદ્રાક્ષની માળા નથી, બાહુઓ પર રુદ્રાક્ષ પારાનો બેરખો નથી. ભસ્મ છે પણ ત્રિપુંડ નથી. કાન એના વીધેલા નથી, વાળી કાનમાં જૂલતી નથી.

જોગીઓની એ ફોજ હતી. બાવાઓની પલટનો અકબરશાહના કાળના ઈતિહાસમાં જાણીતી છે. કોઈ કહે છે કે એ હતી અતીતોની પલટન, બીજો કહે છે કે એ હતી કાનફણ ગોરખ-પંથીઓની ફોજ, કોઈ વળી એને નાગડા બાવાઓના સૈન્ય નામે પણ ઓળખાવે છે. સંસારમુક્ત એ મર્દાઈઓ હિન્દના ઈતિહાસ-પાને ઘૂમી ગઈ છે, સમરંગણપેમાં ખપી ગઈ છે. રુદ્રાક્ષના બેરખાઓ પહેરતી એ ભુજાઓને આયુધો અજાણ્યાં નહોતાં, યુદ્ધો અધર્મી નહોતાં. એ પૌરુષ અનોખું હતું, કેમ કે પ્રત વીર

બ્રહ્મચારીઓનું હતું.

કવાપત કસરતોમાં આઠસો જોગીઓની જમાતને ચકિત કરે રેવાં સામર્થ્ય દેખાડીને જ્યારે એ અર્ધસંસારી યુવાન ગુરુદેવની પાસે ચરણરજ લેવા આવતો ત્યારે એની પીઠ પર પંજો મૂકીને ગુરુ એનું મોં તપાસતા, પછી મશકરી કરતા: “અબ તક તો તેરી મૂછદિયુંને વળ નહિ ઘાલ્યા હૈ, હો બચ્યા! અબ તો તેરે યહીં ઠેરનાં હૈ ન!”

યુવાન ગમગીન બની જતો. હજુ ય મૂછોએ વળ નથી ઘાલ્યા. ઘેર જઈ શું કરું! માતા એ વાતનો ભેટ સમજાવશે નહિ. આટઆટલી વ્યાયામ-કળામાં પ્રવીષ બન્યો છતાં મૂછો હજુ કેમ જલદી વળ ઘાલતી નથી?

“લે જા, અબ તો જલદીજલદી તેરી મૂછદિયાં વળ ઘાલેગી, ને નહિ ઘાલેગી તો મેં સું ને, મેં તેરી મૂછદિયાંકુ ચામડી ચીરકે બહાર નિકાલ દૂંગા, માલૂમ સે ને!”

ગુરુદેવ એક આ જુવાનની સાથે બોલતા ત્યારે જ હિન્દી સૌરાષ્ટ્રી ભાષાને એકસાથ કચરીને કુચુબર કરતા. પોતાના વતનની વાળીનો આટલો ભેળસેળિયો ઉચ્ચાર સાંભળવામાં યુવાન પોતાના ઉર-સંતાપનું શમન અનુભવતો. ગુરુદેવનાં ચરણોમાં એ આખો ય દેહ લંબાવીને દંડવત્ક કરતો. એને ફક્ત એક જ ગમ રહેતી, કે ગુરુદેવ ગમે તેમ કરીને પણ હવે તો દુંક મુદૃતમાં જ મારી મૂછડીએ વળ લાવી દેવાના છે.

બાર વર્ષોના પરદા પડી ગયા હતા. તો યે યાદ હતી બે-ત્રણ વાતો: એક તો માતૃભૂમિનો રંગમતી-અપરો, કે જ્યાં પોતે માને ઘાવણે ધરાઈધરાઈ મોટો થયો હતો: બીજું નહોતું વીસરાયું માનું મોં, જેણે પિતાની તોછાઈથી એકલતા શોધી હતી: ને ત્રીજો નહોતો વીસરાતો એક દીસ્ત, જેના પગ હેઠળ પોતે આશાપરાને થાનકે ઘોડી બન્યો હતો. યમુના અદ્વિતીય હતી, પણ માભૂમિ તો ઘારી હતી. જમાતના એકધારા લશકરી જીવનમાં એને જંપ નહોતો, કેમ કે ત્યાં સ્નેહ નહોતો; પિતાનો, પાલકનો, પરગજુઓનો સદ્ગુરૂ હતો. હેતુ વગરનું જીવન હતું. કુમારી

વગરની વીરતા હતી.

વતનના વાતાવરણમાંથી મમતાનાં રજકણો ચાલ્યાં ગયાં હતાં. ત્યારે એ સાત વર્ષના શિશુને નાસી છૂટવાનું મન થયું હતું. સીમોમાં રજણતો હતો. માણસોથી સંતાતો હતો. વળી ક્યાંક 'જોરારનો' શબ્દ કાને પડી જણો એવી ફણ પામીને વૃક્ષો, પાંડડાં ને વહેળાંની સોબત શોધતો હતો. એક દિવસ કૂતરાની ગોદમાં લપાઈને સંધ્યાનાં શિયાળું પવનનાં ખંજરો ખાળતો હતો. અસૂર થઈ ગયું હતું. તે રાતે નાગડાઓની જમાત નીકળી, નિરાધાર જાણી ઉઠાવી ગઈ, તે પછી એણો સાબરમતીનાં, મહીનાં, નર્મદાનાં વગેરે અનેક નદી-તીર નિહાળ્યાં હતાં. બદરીકેદરનાં ને પશુપતિનાથનાં હિમ-શુંગોમાં પણ જમાતે એને ઘુમાવ્યો હતો. છેલ્લી બેટી હતી યમુના નદી. કલ્યાણમાં ન સમાય તેટલું સૌંદર્ય જોઈ રહ્યા પછી વતનના ત્યાગનો ખેદ પાછો વળ્યો હતો. નાગની ગામની પીપળોના પેપા અને આંબલીના કાતરા ફરી વાર એને સાદ પાડી ઊઠ્યા.

"તું ક્રીણ છો? ક્યાં રહેવું તારે?" એવા પ્રશ્નો એને એક વાર એક જ માણસે અમદાવાદમાં પૂછેલા. આગ્રામાં એના વતનની વાળીથી એને સંભોધનાર કોઈ ન સાંપજ્યું.

એક દિવસ યમુનાનો તટ નિર્જન હતો. પોતે એક ભેખડ પર બેઠો બેઠો ગાયત્રી કરતો હતો. સાંજ હતી. કોઈક ગાતું હતું -

કાટેલી તેગને રે

ભરોંસે હું તો ભવ હારી

હું તો ભવ હારી.

શબ્દો ઓળખીતા હતા, કોઈક દિવસ કોઈ એક કંઠમાંથી ગવાતું પોતે એ સાંભળ્યું હતું. પણ આ કંઠ કોઈક જુદો હતો. એક પુરુષ ગાતો હતો. નાનપણમાં લોકપરિચયના અભાવે એના કાનની લઈ લીધેલી શક્તિ આજના ભર્યા સંસારે પાછી આપી હતી તેથી એના કાનમાં સોરઠી શબ્દોનું સંગીત ઉંડે ઉત્થયું. એ સૂરોની દિશામાં પોતે આગળ વધ્યો. ગાનારે ગાન બંધ કર્યું. ગાનારથી થોડે દૂર ચાર બીજા માણસો બેઠેલા.

એણે ગાયકને કાંઈક કહ્યું. ઊઠીને એ ગાયક ચાલતો થયો. પાછળ ચારેય જગ્ઘા ચાલ્યા. અર્ધજોગીવેશધારી નાગડો એ ગાયકની પાછળ ચાલ્યો. ચાર રક્ષકોની સાથે ગાયક ઉપડતે પગલે એક રાજનિવાસના દરવાજામાં પેસી ગયો. તે પછી એનો પત્તો મળ્યો નહિ.

એક દિવસ આગ્રામાં વીરતાના ખેલોની મિજલસ હતી. જુદાજુદા પ્રદેશોમાંથી રમતવીરોને તેડાવ્યા હતા. જોગીઓની ઝોજને પડા પોતાની શૌર્યલીલા બત્તાવવાનું નોતરું હતું. શહેનશાહ અકબરની હાજરીમાં શૂરાતનની હરીફાઈ ઉજવાતી હતી. સૌના સાંભળવામાં આવ્યું હતું કે ગુર્જરદેશના રજ્યોતો વધુમાં વધુ રોમાંચક વીરતાની રમત લઈને આવ્યા છે.

જોધપુરી, બિકાનેરી, જ્યાપુરી ને મહારાષ્ટ્રી બધા દાવ ખેલાતા ગયા તેમતેમ પ્રેક્ષકોની અચરજ વધતી ગઈ, કે ગુર્જરો તે વળી કયા ચિદ્યાતા દાવ દેખાડવાના હશે! આખરે ગુર્જરોનો તમાશો આવ્યો ત્યારે તમાશબીનોનાં મુગ ઊંચાં થયાં. બે ગુર્જર ક્ષત્રિયો ફક્ત કછોટાબર તમાશબીનોના તંબૂમાંથી બહાર નીકળ્યા. તેમનાં શરીરોમાં ખાસ કશી વિશિષ્ટતા નહોતી, કસાયેલા દેહનો દમામ તેમની પાસે નહોતો.

“છે કોઈ ગુર્જર?” બેમાંથી એક જગ્ઘાએ સાદ પાડ્યો.

“મુઝફષ્ટર ગુજરાતી, મુઝફષ્ટર ગુજરાતી.” શહેનશાહે નહનૂને ઈશારત કરી. નહનૂને મુગલ દરબાર મુઝફષ્ટર ગુજરાતી નામે ઓળખતો.

શહેનશાહનો લાડીલો નજરકેદી નહનૂનું પોતાના આસન પરથી ઊભો થઈને તમાશબીનો પાસે આવ્યો.

“આને બરોબર વચ્ચેથી પકડો.” એમ કહીને તેમણે નહનૂના હાથમાં એક બરછી પકડાવી. બરછીની બંને બાજુએ તીક્ષ્ણ અણીઓ હતી.

“કસકસીને પકડો, પંજાને ધૂજવા ન દેશો.”

મુઝફષ્ટર બે પંજા વતી બરછીનો વચ્ચલો ભાગ જાતીને ઊભો રહ્યો. એની બંને બાજુથી અક્કેક ગુર્જર ખુલ્લી છાતીએ ઢોટ કાઢતો

આવ્યો. દેખીને મુઝફફરના હાથ કંપી ઊર્કયા. બરછી એના હાથમાંથી પડી ગઈ. મુઝફફર શરમિંદો બનીને પાછો પોતાને આસને જઈ બેઠો.

“છે કોઈ બીજો ગુજર?” તમાશબીનોની હાક પડી. એ હાકને જવાબ દેવા નાગડાઓની જમાતમાંથી એક આદમી ઊભો થતો થતો બેસી ગયો. અકબરની આંખ એ આદમી તરફ ખેંચાઈ. “ગુજર છો?” શહેનશાહે પૂછ્યું.

“સોરઠિયો હોય તો ચાલશો?” જમાતના આગેવાને સામ્મો સવાલ કર્યો.

“સોરઠિયો પણ ગુજર જ છે.” ગુજરાતી તમાશબીને મંજૂર રાખ્યું.

“મંજૂર.” શહેનશાહે શાબ્દ કહ્યો.

મંજૂરી સાંભળતાંની વારે જ જમાતમાંથી એક કછોટાધારી જુવાન ઊઠી વચ્ચે આવ્યો. એ નવાનગરનો નાગડો હતો. એણે બરછીનો વચ્ચલો ભાગ એક જ પંજામાં ઝકડી લીધો ને પછી એ ઊભો રહ્યો ત્યારે શિરનારી ગુરુદત્તના શિખર-શો ભાસ્યો.

સો-સો કદમને અંતરેથી એ ગુજરો ખુલ્લી છાતીએ દોડયા. રેમણે બરછીની બંને બાજુની અવિચલ અણીઓ સાથે છાતીઓ ભીસી દીધી. બંનેની પીઠ પાછળ અણીઓ તગતગવા લાગ્યો. પાછી બંનેએ ઝેંટ મારી. બરછીની અણીઓ કાદવમાંથી ઊપડે તેમ નિકળી આવી. જખોમાંથી લોહીની ધારો ચાલી. બંને બેભાનોને ત્યાંથી ઊંચંકીને લઈ જવામાં આવ્યા. તમાશાના મેદાન પર સન્નાટ પથરાયો. કોઈની તાળીઓ પાડવાની પણ મગદૂર ન ચાલી. મુગલો સ્તબ્ધ બન્યા.

અકબરશાહનાં નયનો ચોમેર ફરી વળ્યાં. ગુજર રજપૂતોની સરસાઈ કરનારો કોઈ અફઘાન? કોઈ ઈરાની? હબસી? મુગલ?

સર્વનાં નેત્રો નીચે ઢળ્યાં હતાં. એ નેત્રો જ્યારે ઊંચાં થયાં ત્યારે રેમણે ખુદ શહેનશાહને જ ઊભો થઈને તલવાર ખેંચતો જોયો. ખુલ્લી તલવારે એ મેદાનની વચ્ચે જઈ ઊભો રહ્યો, ને બોલ્યો, “હું મારો કોઈ જોડીદાર રાખતો નથી કે જેથી ગુજર રજપૂતોની માફક કસરત કરું.

મારે માટે તો દીવાલ જ બસ થશે.”

એટલું બોલીને એ સામી દીવાલે ધસ્યો. તલવારની મૂઠ દીવાલ સાથે ટેકવીને એણે તલવારની પોંછી પોતાના પેટ પર વચ્ચોવચ લીધી.

‘આહ! આહ! આહ!’ એવી તાજુભીના ઉદ્ગારો તમાશબીનોમાં ઉઠ્યા. એક જ પળ પૂરી થાત, ને તલવાર અકબરના પેટને પાર કરી ગઈ હોત. એક જ જુવાનને અકબરનાં જીવન-મૂલ્યની જાળ હતી. એક જ રાજપૂત એ જિંદગીનો આવો અંજામ ન જોઈ શક્યો. એક જ નરના હદ્યમાં એટલી પ્રીતિ હતી. એણે દોટ દીધી. એણે પહોંચી જઈને જોરથી તલવાર પર મુક્કો લગાવ્યો. તલવાર અકબરના અંગૂઠા પર થોડો કાપ મૂક્કતી દૂર જઈ પડી. એ હતા યુવાન મહારાજ માનસિંહ. પાદશાહે કોપાયમાન બની માનસિંહને ભોંય પર પછાડી દીધો. એક સૈયદે દોડ્યા જઈ પાદશાહને મહારાજ માનસિંહથી લડતા છૂટા પાડ્યા.

તમાશાનો આવો અણધાર્યો અંજામ આવ્યો. પ્રેક્ષકો વિભરાઈ ગયા. અને વિસર્જન ન થતા બે મુગલો મુજફ્ફર તરફ તિરસ્કારની નજર કરીને બોલી ઉઠ્યા: “ગુજરાત પર હક્કમત તો શાહ અકબર જ કરે; એ નામદ શું કરતો’તો, જેના હથમાં બરછી પણ ધૂજે છે!”

“રંગીનો બેટો છે.” બીજાએ છૂંઘુંછૂંપું કહ્યું.

તમામ અંખોમાં જાણે તિરસ્કાર ભર્યો હતો. કોઈએ કહ્યું: “હેઠ ગુજરાતી!” સાંભળીને મુજફ્ફરે શરમ અનુભવી. બધાય ચાલ્યા ગયા પછી એ એકલો ઉભો હતો.

એક માણસનો પડછાયો એના પર પથરાયો. માણસે આવીને કુમાશથી એને ખબે હાથ મૂક્યો. પૂછ્યું, “તમે ગુજરાતી છો?”

મુજફ્ફરે એ સવાલમાં પણ હીણપત સાંભળી. એણે લજવાઈને માથું હલાયું.

“થમુના-તટે તમે ગાતા હતા?”

“તમે કોણ છો? સોરઢિયા છો, ખરું?” મુજફ્ફરે પેલા બરછી પકડી રાખનાર યુવાનને ઓળખ્યો. યુવાને નરમાશથી પૂછ્યું: “મેં તમને

ભોડા પાડ્યા એવું લાગે છે?"

મુજફ્ફદુરને અચંબો લાગ્યો: એક કદરૂપ જોગી જેવો જ્ઞાતો
માણસ આટલી નરમ સુંદર વાળી વાપરી શકે છે!

"ચાલશો યમુના-તટે?" નાગડાએ પૂછ્યું.

"શું કરશું?"

"તમે ગાજો, હું સાંભળીશ."

"મને ગીતો આવડતાં નથી."

"એ એક જ બોલ ગાશો તોપણ હું મારી ધરતીનો સ્પર્શ
અનુભવીશ."

યમુના-તીરે બેઉ જજા બેઠા. મુજફ્ફદુરે સરાણિયણ છોકરીના
ગ્રામગીતની બે-ચાર પંક્તિઓ ગાઈ.

એ વખતે પણ થોડે દૂર ચાર બીજા આદમીઓ બેઠા હતા.

"પૂર્વ મેં આ જ પંક્તિઓ સાંભળી છે. ક્યાં સાંભળી હશે?"

"અમદાવાદમાં રહ્યા હતા?"

"હા, સાબરમતીને તીરે."

"હથિયાર સજાવવા ગયા હતા?"

"યાદ આવ્યું. એક છોકરી સરાણ ખેંચતી ગાતી હતી."

"એ મારી બહેન થાય."

"તમારી બહેન? શા સગપણો?"

નહનૂએ જવાબ ન દીધો. યમુનાતીરે બાદશાહી મહેલોની
બાટીઓના તેજ વરસતાં હતાં. તેને અજવાને નાગડાએ નહનૂના નિરુત્તર
મોં સામે નજર કરી. મોં પર પ્રેમનો ઝલકાટ હતો. ધીરેધીરે બે આંસુઓ
ટપકતાં હતાં. દેવમૂર્તિઓને રોજરોજ નિહાળતા નાગડાએ આ
માનવમૂર્તિના મોં પરની પ્રેમ-ઝલકને પણ છૂપી વંદના દીધી.

"તમે જમાતના જોગી છો?"

"ના, આશ્રિત છું"

"અસલ ક્યાંના?"

“રજાતો.”

“તોપણ, કોઈક ગામ હશે ને?”

“જામનગર - નાગની.”

“સત્તા જામનું જામનગર?”

“એ જુ.”

“મારા તો એ દોસ્ત છે, રાજપૂત વીર છે. સૌરાષ્ટ્રના રાજપૂતો
જબરા ઠમાનદાર હોય છે એમ મેં ચારડોની વાતોમાં સાંભળ્યું છે.”

નાગડો કશ્યું બોલ્યો નહિ.

વધુ વાર્તાલાપ ચાલી ન શક્યો. દૂર બેઠેલા ચાર આદમી પાસે
આવ્યા. તેમણે નહનૂને કંઈક કલ્યું. નહનૂ નાગડાને સલામ પણ કર્યું
વગર એ ચારેયની સાથે ચાલી નીકળ્યો.

કોણ હશે? નાગડાએ વિચાર કર્યો. કોઈ રાજકેદી હશે?

15

જનની જનમભૂમિ

દુનિયાની મહાન કૂચોનો ઠિઠિખાસ લખાશે તે દિવસ સુવર્ણાક્ષરોમાં
અંકિત થનારી સવારી અકબરશાહની હશે. ગુજરાતને લોહીનું એક પણ
બિન્દુ છાંટ્યા વગર આણમાં લેનારો અકબર, ફરી પાછું ગુજરાતના
મીરજા અમીરોએ બંડો સળગાવ્યાનું સાંભળીને પોતાના ‘નૂરેબેઝા’ (ધવલ
પ્રકાશ) અશ્ચ પર પલાણ્યો. એકલો નહિ, સૈન્યના રસાલા સાથે ઉપડ્યો.
રવિવારનો એ દિવસ હતો. આગ્રાથી અમદાવાદનો પાંચસો ગાઉનો પંથ
બરાબર નવ દિવસમાં કાપી નાખ્યો. સોમવારની સંધ્યાએ એણે શત્રુઓને
ચક્રિત કર્યા. જાડી અને જંગલો, બે કાંઠે વહેતી નદીઓ અને ઠેરઠેર
છુપાયેલ બંડખોર સૈન્યોની વરસતી તીર-ધારા એને ન રૂધી શકી. કરી,

વડોદરા, ભરુચ, સર્વત્ર એ વંટોળુપે ઘૂમી વળ્યો, એના ડાબા-જમણા બાહુરૂપ હતા રાજ માનસિંહ અને રાજ ટોડરમલ. સ્વાર્થધોને સાઝ કરવામાં એણો દયા ન જાણી. પશ્ચાત્તાપમાં પ્રમાણિક જણાયા તેમને એણો દિલાવરીથી જીત્યા. ચંગીજિખાંની માએ આવીને પોતાના બેટાનો દગ્લબાળથી જાન લેનારા સીદી અલફખાન સામે ફરિયાદ કરી. અપરાધી પુરવાર થનાર એ હત્યારાને અકબરે હાથીના પગ હેઠળ છૂંદાવ્યો. રાજ ટોડરમલને એણો ગુજરાતના અંધાધૂંધીભર્યા વસ્તુલાત-વહીવટને સ્થાને અદલ ન્યાયનિષ્ઠ જમાબંદી માટે રોકી દીધા.

એ શાંતિ-સ્થાપનાની અકબર-સવારીને સ્વાર્થી મુસ્લિમોએ 'કેહેર બ ગુજરાત આમદ' નામે ઓળખાવી. ટેરકેર નિંદા પહોંચી કે 'ગુજરાતમાં કેર આવ્યો'. અકબર ન આવ્યો પણ કાળો કેર આવ્યો. આગ્રામાં પણ નહનૂને કાને શબ્દો પડ્યા: 'ગુજરાતમાં પાદશાહી કેર' આવતો હતો. હવે એ કેર સૌરાષ્ટ્ર પર ઉત્તરવાનો છે એવી અફવાઓ ચાલી.

નહનૂ મુઝફફરે ફરી એક વાર યમુના-તટ તરફ પગલાં મંડચાં. બે વર્ષની રાજકેદ તો ચાલી ગઈ હતી. દેખરેખ ઢીલી થઈ હતી. ખુદ પાદશાહે જ મુઝફફરના યૌવનનું ધડતર કરવાના અભિલાષ રાખ્યા હતા. અવરજવરની છૂટ વધી હતી. મુઝફફર કોઈ કોઈ વાર એકાકી પણ યમુનાતીરે જઈ બેસતો. અનુચ્ચરો ઉદાર, શિથિલ અને વિશ્વાસુ બન્યા હતા. નાગડાને એ વારંવાર મળતો ને બંસી બજાવી સૂરો સંભળવતો.

ફરી એક વાર એની ને નાગડાની બેટ થઈ.

નાગડો બેઠોબેઠો પોતાની મૂછો પર હાથ ફેરવતો હતો. એનાં આંગળાંમાં વાળની જીણી શેડચ રમતી હતી. યમુનાનાં તીર જાણો એને સાંકડાં પડતાં હતાં, ઉઠીજીઠીને એ આંટા મારતો હતો. પોતાની ભુજાઓ લાંબી કરીકરીને તપાસતો હતો. પોતાની છાતી એ ફુલાવતો અને સંકોડતો હતો. એ મુઝફફરની જ રાહ જોતો હતો. "મુસ્લિમ ભાઈબંધ!" એણો મુઝફફરની સામે હાથ જોડ્યા. "છેલ્લી મુલાકાત કરવા આવ્યો છું."

“કુમ?”

“આવતીકાલે હું સ્વદેશ જાઉ છું. મારી મૂછડીએ વળ ઘાતી લીધા. ગુરુજીએ સૌરાષ્ટ્રની તીર્થયાત્રા પર નીકળવાનો જમાતને હુકમ કર્યો છે. તેમની સાથે કાલે હું માતાના દ્વાર તરફ પ્રયાણ કરી જઈશ.”

“તમારી અમ્મા તમને ઓળખી શકશે? આટલાં બધાં વર્ષે એ તમારા મોંને પારખશે?”

“પણ હું અને કહીશ ને કે, માતા, હું તમારો પુત્ર છું. હું ઘેલોનાદાન પાછો ડાખ્યો થઈને તમારે ખોળે આવું છું.”

“એ જીવે છે?”

“જીવતી જ હશે ને! મારી વાટ જોતી જોતી એ ન જીવે તો બીજું શું કરે?”

“નહિ હોય તો?”

“તો? - તો? - તો? - મને ગુરુદેવે કહ્યું છે કે જનની જન્મભૂમિશ્ર સ્વર્ગાર્દિપ ગરીયસિ - મા અને જન્મભૂમિ, બેઉ સ્વર્ગથી યે મહાન. મારી જન્મભૂમિ તો મને ખોળે લેશે ને? એને કહીશ કે માતા, હું ઘેલો પુત્ર પાછો આવ્યો છું.”

“ઘેલા પુત્રને જન્મભૂમિ પણ સ્વીકારતી હશે?”

“તમે કેમ આવા પ્રશ્નો પૂછો છો?”

“જેને જનની ન હોય તેની જન્મભૂમિ જનની થતી હશે? તેને ગોદમાં લેતી હશે? એકાદ નદી-કિનારો કાઢી દેતી હશે? દસ-બાર જીવાન જોખાઓ મેળવી દેતી હશે? પહાડો ઘૂમવા દેતી હશે? દુર્ભનો સાથે ભેંટભેટા કરવા દેતી હશે?”

“આમ કેમ પૂછો છો? કોઈ યાદ આવે છે?”

“યાદ આવનારી અમ્મા તો મારે નથી..”

“તમારે માતા નથી? મરી ગયાં છે?”

“અને ખબર નથી..”

“માતા યાદ તો આવે છે ને?”

“દીઠી નથી. મોં નથી મળતું પણ માતાને કલ્પી છે મેં. એક ચીસરુપે, વેદનાની રુદ્ધનધારારુપે, અનંત યાતનારુપે.”

“તમે આવોને મારે વતન! ત્યાં મારી માતાને હું યાચના કરીશ કે આ બંધુને પણ બેટો બનાવો, ઘાર કરો. ને મા એટલી બધી પ્રેમાળ છે ને, કે જરૂર જરૂર તમારા પર વહાલ બતાવશો. ચાલો તમે, મારી માનું હદ્ય આપણે બંને સમાઈએ તેટલું બધું પહોણું છે.”

એટલું કહીને એણે ધરતી ફરતા વિશાળ સીમાડા પર હાથ ફેરવ્યો. જાણો માના હૈયાનો વિસ્તાર દેખાડવાનું એ એક જ શક્ય માપ હતું. પછી એણે મુજફ્ફરના ખભા પર મૈત્રી-ઝરતો હાથ મૂક્યો. એનો પંજો મુજફ્ફરના અરધા બરડા પર પથરાઈ રહ્યો.

“મોટામાં મોટું દુઃખ શું હશે, દોસ્ત?” મુજફ્ફરે નાગડાને પૂછ્યું.

“ગુરુદેવ તો કલ્યું છે કે મોટામાં મોટું દુઃખ નામર્દઈ છે.”

“નહિ ભાઈ, એથીએ મોટું દુઃખ તો નામર્દ તરીકેનું મહેણું છે - ગાળ છે. કારણ? કારણ કે એમાં આપણું એકનું જ અપમાન નહિ પણ આપણને જન્મ દેનાર માતાને પણ બ્યાનત સ્ફૂર્યિત છે.”

“એવી ગાળ ખાઈને બેસનાર વધુ ને વધુ નામર્દ બને છે.” નાગડાએ જાણો કે પ્રસ્તાપી કોઈ ચર્ચા ચાલતી હોય તેવી અદાથી વાત આગળ ચલાવી. એને ખબર નહોતી કે આ વાક્ય મુજફ્ફરના અંતર પર જખમૃપ થઈ પડ્યું છે.

“એવી ગાળને ધોઈ નાખવા ખાતર માણસે પોતાની જાન પડા કાઢી દેવી જોઈએ એ તો ખરું, પણ બીજા હજારોની જાન હોમાઈ જતી હોય તો હોમી નાખવી જોઈએ કે નહિ? ગુલશનોનાં વેરાન કરી નાખવાં જોઈએ કે નહિ? દયા, માયા, મતમત, તમામ પ્રકારની કુમારશને સળગાવી દેવી જોઈએ કે નહિ!”

મુજફ્ફર એમ ને એમ આગળ વધતો હતો. એણે નાગડાના જવાબની રાહ જ ન જોઈ. એ જાણો પોતાની જત જોડે જ વાર્તાવાપ કરી રહ્યો.

શંખનાદ થયો. નાગડો સફળો જ ઉઠ્યો. એણે મુજફ્ફરની સામે હાથ જોડ્યા.

“મરે મિત્ર! અબ મરે જાનાં હોગા. સોરઠમાં આવજો, મા તમને બેટા કરી બોલાવશો. એ મારો જેવડા તમામને બેટા કહે છે. આવજો સોરઠમાં – નાગની ગામ, સત્તો જામ રાજા, ને – ને મારો પિતા... એનું નામ તો ગુરુદેવ બતાવી શક્યા નથી. એનું નામ ન દેજો, એને વાત ન કહેજો, પરબારા મા પાસે જ આવજો. આવજો હોં જરૂર! નમસ્કાર, મિત્ર!”

એમ કહીને એ દોટ મારીને જોગીઓની જમાતના પડાવ તરફ ચાલ્યો. ગયો, અને મુજફ્ફર પોતાના ભેજામાં એક જ ધૂન લઈને પથારી તરફ વધ્યો: ‘ગુજરાતમાં પાદશાહી કેર’: ‘કેર બ ગુજરાત આમદ.’ એ ધૂને એના કલેજમાં એક લેરી કીડો મૂક્યો. અને એના મગજમાં એક બીજો મોહક સૂર મહિરનો કેફ ભરવા લાગ્યો: “સોરઠના રાજપૂતો-કાઠીઓ ઈમાનદાર છે. ચારણની વાર્તાઓમાંથી મેં એ સાંભળ્યું છે, સોરઠમાં જઈ પહોંચું.”

વિજયી મસ્તક

પુત્તી સાથેની છીલંલી સોહાગ-રાત્ર પહી લગભગ ત્રણ મહિને જેસા વજીર જૂનાગઢ તરફથી પાછા ફરતા હતા. એની પછવાડે ચાર હજાર નવાનગરી સવારોનું સૈન્ય ચક્કયૂર ચાલતું હતું. સૈન્યની સાથે તોપો, બંદૂકો, નિશાનો, ડંકા, તંબૂઝો ને શમિયાના, ટોપ અને બખ્તરો – અઢળક અસબાબ હતો. ગયા ત્યારે નહોતા લઈ ગયા એવી એ બધી રિયાસત હતી. એ ચીજોનો દેખાવ મુગલાઈ હતો. સાથે એક લડાયક હાથી પજ હતો.

“જેસાભાઈ!” એની બાજુને ચાલતા બે આગેવાન ઘોડેસવારો પૈકીના એક ત્રાંસી અંખો તાણતા અસવારે કહ્યું: “માળો હાથી પણ ઠીક મળી ગયો. મુગલા બધુંય મૂકીને ભાગી ગયા. હાથીને તો મેં આડા પડીને હાથ કરી લીધો હો, જેસાભાઈ! હાથી ઠાવકો છે.”

“નહિ નહિ, લોમા ખુમાણ.” બાજુને ચાલતા ત્રીજા જુવાન અસવારે વાંધો રજૂ કર્યો: “હાથીને તો મેં સૂંઠ આવીને...”

જેસા વજરે એ જુવાનની સામે શાંત દણિ કરી એને વધુ બોલતો અટકાવ્યો.

“કુંવર અજાળ!” લોમા ખુમાણ નામે સંબોધાયેલા એ બીજા આગેવાને ઠંડા શબ્દોમાં કહ્યું: “તમે બીઓ મા. મારે કાંઈ હાથી જોતો નથી.”

“હાથી તો, લોમા ખુમાણ,” જેસા વજરે હસીને જવાબ દીધો: “તમને જ આખ્યો છે.”

“ના, હું ઈ આપેલું દેવા માગતો નથી.”

“ઠીક ભાઈ, તમે જીતેલો છે માટે તમારે રહ્યો!”

“હાંટિ, તો એમ કહો. બાકી મારે કાંઈ જોતો નથી.”

“આપા લોમા ખુમાણ!” જેસા વજરે વાતને જુદો ઝોક આપ્યો: “આપણને તો આજ હજારો હાથી હાથ આવે ને થાય તે કરતાં ય વધુ આનંદ થવો જોઈએ. આપણે આજ સોરઠના ઇતિહાસમાં પહેલી જ વાર દિલ્હીની પાદશાહી ઝોજનાં પીંછાં પાડી નાખ્યાં. સોરઠનો સૂભો અમીનખાન, પોતાને માથે અકબરશાહની ઝોજ આવે ત્યારે, કોઈને નહિ ને જામને ને ખેરડીના ખુમાણને રક્ષા માટે તેડાવે એ જ એક અજબ વાત હતી. ને અકબરશાહનો દૂધભાઈ કણજાળ ભિરજખાન પોતે મુગલાઈ ઝોજ લઈને કોરીનાર સુધી ભાગી નીકળે, ભૂંડે હાલે ઉંકા-નિશાન, હાથી-ઘોડા ને હથિયાર-પડિયાર મૂકી હાથેપગે વહેલું આવે અમદાવાદ એમ ભાગી છુટે, એ બનાવ વિચારવા જેવો છે. હાથી-ઘોડાની લૂંટની વહેંચણ તો વળી શું કરવાની હતી? લડાઈઓ લૂંટને માટે જ

કરાય, એ જમાનામાંથી આપણે કે'દી બહાર નીકળશું?"

સફેદ દાઢીમાંથી ગળાઈને વજર જેસાના શબ્દ પડતા હતા. લોમો ખુમાણ પોતાની નાનપ માટે પસ્તાવો કરતો હતો કે આ બુઢ્હાનં બોધવચન ઉપર છૂપો ખાર કરતો હતો, તે તો ખબર ન પડી, પણ એના મોં પર ઝંખાશ પથરાતી હતી.

પાછળ ઝોજમાંથી હર્ષના કિડીઆટા આવતા હતા.

"જુઓ, લોમાભાઈ! સાંભળો, કુવર!" જેસાએ દેહ મરડીને ઘોડાનાં પાઠિયાં પર હાથ ટેકવી પછવાડે ચાચ્યા આવતા ચાર હજાર જોદ્ધા બતાવ્યા. "જોઈ લ્યો, આ સોરઢિયા સૈનિકોને મળી ગયેલો આત્મવિશ્વાસ. પરદેશીઓના માર ખાઈખાઈને પોતાની જાત માથેથી ભરોસો જ ખોઈ બેઠેલી આ બહાદુર સોરઠને રૂદે રામ જાજો પાછો આવ્યો છે. એ આજ કોના ઉપર વિજય મેળવીને વળેલ છે તેનું એને જબ્બર ભાન થઈ ગયું છે. અમીનભાન ઉપરકોટના દરવાજા બીડીને બેસી રાંગો. આપણને બોલાવીને પછી બારણાં ઉઘાડ્યાં નહિ. આપણને એમ કહેવરાવીને પાછા પાડ્યા કે અમારે ને બાદશાહના સૂલાને વષ્ટિ ચાલે છે, માટે પાછા જાવ. કરમહીણો અમીનો ખંડણી ભરવા તો ઠીક, પણ ઉપરકોટ સોત સોંપી દઈને નીકળી જવા તૈયાર હતો. આપણને તો ભૂમિ માથે ઊભા રે'વું ભારી થઈ પડ્યું. આપણે આપણા નોકને કારણે આંખો મીંચીને મજેવડીના ખુલ્લેખુલ્લા મેદાનમાં પાદશાહી ઝોજ પર ત્રાટક્યા. તે ઘડી સુધી આ સોરઢિયા લડવેયાના મનમાં બીકનાં કેવાં સસલાં ફૂફડતાં હશે, આપા લોમા? બાપડા ચાર જ હજાર -"

"ને અમારા પાંચસો કાઠી." લોમા ખુમાણો એ વાત ગણતરી બહાર રહી જવા દીધી નહિ.

"ખરા ખરા, કાઠી. આપણા સાડા ચાર જ હજાર શત્રુની કંકણી તોપોને ખોટી પાડીને મીરજાખાનનાં લાજ-લૂગડાં ઉતારી આવ્યા. એના પોરસની - એની કુલાતી છતિયુની - જ મને તો હવે મોજ લાગી છે, તે બેગી ચિંતા પણ જાગી છે."

“‘ચિંતા કરવાની તો તમારી પ્રકૃતિ જ પડી છે ખરી ને!’’ લોમા ખુમાડો વડીલપણું બતાવ્યું. “‘અમે કાઠીભાઈઓ તો આજના સૂરજના ઉગવા-આથમવા વચ્ચેની જ વાત વિચારનારા. આવતી કાલની વાત આવતી કાલનો ભાષ ઉગે ત્યારે વિચારીએ. વચ્ચે નાહકની રાત ન બંગાડીએ.’’

કુવર અજો જામ આ બંને પુરુષોની મનોવસ્થાને તોળતો તોળતો ધોડો હંક્યે જતો હતો.

“‘એ પણ બેશક મોજીલી મનોદશા. છે, કાઠીરાજ!’’ વજરે એક નિસાસો નાખીને કહ્યું: “‘પણ સોરઠી જોદ્વાઘોનો આ પાછો વળેલો હદ્ય-રામ જો આપણી જ એકાદ અણાઓવડતને કારણે, આપણા જ નાનકડા સ્વાસ્થયને કારણે, કે આપણા – એટલે કે આગેવાનોના – નજીવા મતભેદને કારણે પાછો ઉડી જવાનું કમનસીબ ટાણું આવશે તો...’’

“‘તો’ ને ‘જો’વાળી વાત રે’વા દિયોને, વજર!’’

“‘આપણે રે’વા દઈએ એથી એ કાંઈ ટણે તેમ છે, કાઠીરાજ? અકબરશાહ પોતાની ઝોજનો બચાડા નાનકડા સોરઠના ચાર હજારને હાથે...’’

“‘સાડા ચાર.’’

“‘હા હા, ભૂલ્યો, સાડા ચાર હજારને હાથે થયેલ બેહાલીભર્યો ફેજ કાંઈ સાંખીને બેઠો રહેશે?’’

“‘નહિ ત્યારે?’’ લોમાએ પોતાની અક્કલને માપે માપણી કરી: “‘પાદશાહ ઓ ભૂલી જાશે ઓ, જેસાભાઈ! હવે હમણાં તો એ કાઠીઓનો કરાળ કાળ સોરઠ સામે જોઈ રિયો!’’

“‘હા-હા-હા-હા!’’ જેસા વજર હસીને જ બંધ રહ્યા. “‘મને તો આ મારા કુવરના ય કાળની ફિકર છે.’’

“‘કડાકૂટ છે બધી એ તો.’’ લોમા ખુમાડો કંટાળો બતાવ્યો. “‘બાકી અમીનખાં તો હવે પાધરોદોર થઈ ગયો. એને જેટલો દબાવી શકાય

તેટલો દબાવતા રહીએ..”

લોમા ખુમાડાના મન પરથી આ બધી વિચારકણીઓ ધૂળમાં દડી ગઈ છે એ તો જેસા વજરે સમજી લીધું હતું. આ પાકે ઘડે કંઠા ચડાવી શકવાની આશા એણો છોડી દીધી. ગામ પછી ગામ આવતાં ગયાં. ગામેગામના લોકો આ અપૂર્વ વિજય કામી આવેલી સોરઠી ફોજનાં સામૈયાં કરતાં ગયાં. ગામડે ગામડેથી નમૂલિયા ને મુછાળા, નાના ને મોટા સેંકડો જુવાનો જૂથ બાંધીને જેસા વજર પાસે નવાનગરની ફોજમાં નોકરી માગતા ઊભા રહ્યા. ગામેગામના લોકોએ આ વિજયવંતી ફોજમાંથી પોતપોતાના ન્યાતીલા કયા કયા જુવાનો હજુ કુવારા છે તેની શોધાશોધ કરવા માંડી. વેવિશાળોની વાટાઘાટ રસ્તામાંથી જ ચાલવા લાગી. ઉમરલાયક દીકરીઓના બાપ આવી આવીને જેસા વજરના અંગરખાના છેડા જાલી વીનવવા લાગ્યા. ને ગામગામની છોકરીઓ ય કયાં કમ હતી! એ પણ પોતપોતાના મનથી વર નક્કી કરતી કરતી ગામ-પાદરમાં નદીનવાણો પર નાતીધોતી કે પાણી ભરતી, છાંઝ વીજાતીં કે ઓરિયામાંથી મારી ખોદતી આ સૈન્યના વિજયોત્સવમાં પોતાના પ્રાણનાં લીલુડાં તોરણો બાંધતી હતી.

“ઓલ્યો, ઓલ્યો, ઓલ્યો શીજિઆટા ઘોબાવાળો તમારો, હોઁ જસુબા!” એક હસતી.

“છે!” એ છોકરી અંગૂઠો બતાવીને કહેતી: “રાજકીબા, ઓલ્યો બાડી અંખવાળો તમારો.”

“અરે મણિબા!” ત્રીજી કહેતી: “ઓલ્યો જેનો કોણીએથી હાથ જ કપાઈ ગયો છે ને, એ તમારે ઠીક પડશો. તમે છો બેક રિસાળવાં. એ અડબોત મારવા આવશે તો હાથ વગરનો ઊભો થઈ રહેશો!”

“પણ એ ડાબેરી હશે તો!” મણિબા પોતાના ભાવિ સંસારનું એક ચિત્ર દોરી નાખતી: “તો એના ડાબા હથની થોંટ વધુ ભારી પડે ને!”

“એ કરતાં ઓલ્યો પગ-કાપલો ઠીક. મારવા ઉઠે હ મોર્ય તો

એની ઘરવાળી રકુચક્કર થઈ જાય!"

"હું... અં, બાપુ!" પાંચમી કહેતી: "લાગ આવે ત્યારે તો પછી એની કાખ-ધોડીએ જ લમઠોરી નાખે ને! એને તો આઠેય પહોર હાજર હથિયાર. એવાને કોણ પરણો?"

"પાણ પોરહ કેવો રિયે? જીવીએ ત્યાં લગી નામના તો ગવાય ન, કે જો, આનો ધણી દલ્લીના પાદશાની ફોજને જીતી આવ્યો'તો!"

"ને એવા જોદ્વારની તો બે લાકડીઓ ય ખાવી મીઠી લાગે, હોં બોન!"

"મારો ભાઈ મોટો થાશે એટલે એને ય વળુંબાપુ પાસે મેલી આવશું એમ મારાં માબાપ વાતો કરતાંતાં. આવી એકાદ શૂરવીરાઈ કરી આવે એટલે કન્યા જડતાં કંઈ વાર લાગે?"

"અરેરે, બોન! મારે તો નાનો કે મોટો એકે ય ભાઈ જ ન મળે ને! કોને મોકલીયે?"

"હું એલી, આપણાને છોકરીઓને ફોજમાં દાખલ ન કરે!"

"આપણો ફોજમાં શું કરી શકીયે?"

"અરે, સાંબેલે સાંબેલે મુંગલાને મારીયે. નીકર પાડીનાં માટલાં માથે લઈને આપણા મરતા જણાને મોંએ પાડી તો ટોઈયે ને!"

"હવે જુદ્ધ થાય તો આપણો માટલાં બરીભરીને રણથળમાં જઈ પોગવું."

"હા, કરો વ્રત."

"કબૂલ છે. વ્રત લઈએ."

નાતી-ધોતી ને પાડી ભરતી ગ્રામ-કન્યાઓ ગામ-પાદરના શિવાલયમાં જઈને આગામી યુદ્ધમાં પાડી પહોંચાડવાની પ્રતિજ્ઞાઓ દેવા લાગી. માતાઓ બાળકોને પીઠ થાબડી મોટાં કરવા લાગી. વાંચિયાં માવતરો જેસા વળુંબા જુવાન જોદ્વાઓને જોયા પછી પોતાના સંસારમાં વિશેષ શૂન્યતા અનુભવી રહ્યાં. ગામેગામની સમૂહ-દસ્તિ નવાનગરની દિશામાં દોડવા લાગી. નવાનગર સોરઠી શૌર્ય-તમનાનું મધ્યબિંદુ બન્યું.

પોતાની જ્યવંત શૈજને પગલે પગલે એ તમન્નાનાં કંકુ વેરતો વૃદ્ધ વજર લોક-સંઘને અંગળી ચીંધતો ગયો કે મને ડોસલાને શીદ ફૂલ ચડાવો છો, ભાઈ! જુદ્ધનો જીતણહાર તો જુઓ આ રહ્યો અજો કુંવર; અને બીજા જુઓ આ રહ્યા એના જવાંમદ્દ પાડોશી - કાઠીરાજ લોમા ખુમાણ. હું તો એ મોરનું પીછું છું. જવાન સોરછિયાઓ! દીવાની વાટચું વણાઈ જાય એવા તમે સૌ એ તેજના દીવા અજા કુંવરની ફરતા જૂથરૂપે વણાઈ જજો. હજી તો વધારે કઠળ વેળા હાલી આવે છે.”

હરેક ટેકાણે વજરે એ રીતે અજા કુંવરને આગળ કર્યો. લોમા ખુમાણને આ બાબત ખટકનારી બની. નમૂછિયા એક છોકરાનું ગૌરવ હોયે નીકળતું હતું. પહાડ સરીખો પોતે કાઠી, તે એક છોકરાની ને એક બુઢાની આડશે ઢંકાઈ ગયો.

લોદ્ધાઓને વધામણે ઊમટેલું જામનગર બીજા રતાકરનું રૂપ ધરી રહ્યું હતું. સામૈયાની મોખરે સતા જામ પોતે હાથીની અંબારીએ બેઠા હતા. લોમા ખુમાણને ભેટચા, જેસા વજરને બાથમાં ઘાલ્યા, પણ કુંવર અજાજુએ જ્યારે બાપાના પગમાં હાથ નાખ્યા ત્યારે સતા જામે માથે હાથ મૂકી ‘જીવતો રહે’ એટલું ય ન કહ્યું. શત્રુઓને કોડીનારની સાગરપણી સુધી તગડીને છમઠોરવામાં કુંવર અજોજી મોખરે હતા એવીએવી ઘણીય પરાકમ-કથાઓ જેસા વજરે જામને કહી. છતાં પિતાએ પુત્રની સામે જોયું નહિ. આખર ટાણે એક જ ટોણો ઉમેરી દીધો કે “કયો મુલક જીતીને લાભ્યા છો? તસુય ધરતીનો ઉમેરો થવાનો નહોતો એવા મફતના મામલા મચાવવાની. મને તો જારી હોંશ નહોતી. બાકી બાપનું વચ્ચન ઉથાપીને ચોરીથી તમારી સાથે ભાગી નીકળનાર દીકરાનો શો ભરોસો?”

કુંવર ચૂપ રહ્યો. એના કલેજામાં તો મોટી ભોખડો ફસકી પડી.

નગરજનોના ધન્યવાદો લઈ લીધા પછી દરબારગઢમાંથી જેસા વજરને ખસી જવું હતું. પણ લોમા ખુમાણની વાતોના તડકા ખૂટતા નહોતા.

“વિગતવાર આખી ચડાઈ વર્ણવી આપો.” સત્તા જમે વળુરને કહ્યું.

“જાગી વિગતો તો કશી છે નહિ, ને હવે ઉત્તાવળ પણ શી છે?”
લોમા ખુમાણની હાજરી છે ત્યાં સુધી વિગતોમાં બીતરવાની હોંશ દબાવી રાખી વળુરે વાત ઉડાવી.

“એ શરમાળ માણસ છે, નહિ કહે. લ્યો, જમ રાજા, હું જ ચર્ચા દેખાંકું.” એમ કહી લોમા ખુમાણે જે પારાયણ માંડી તેમાં પોતે જ એક વીરરૂપે રજૂ થયા, બાકીના બધા ઠિકઠીક, તેમની તો ક્યાં ક્યાં ભૂલો થઈ તે જ રમૂજ સાથે વર્ણવી બતાવ્યું.

જેસા વળુરને કંટાળો આવ્યો. એણે બે-ત્રણ વાર રજા માગી.

“કોઈ દિવસ નહિ ને આજ જાતે જનમારે શી ઉત્તાવળ આવી ગઈ?” સત્તા જમે મર્મ કર્યો.

“થાક લાગ્યો છે.”

“થાક ઉત્તરવવાની જેવના હોત તો કાંઈ અમે વર્ષો સુધી કરેલી માથાકૂટને તમે ઠોકરે થોડી મારી હોત? આપા લોમા ખુમાણ, જાણો છો ને?”

“જાગતો ન હોઉં એમ તે કાંઈ બને, બાપા! પણ હજુ ય ક્યાં ઘાડા બાગતી ગયો છે? નગરના રાજના રૂદ્ધમાં સાચો પોરહ હોય તો જેસા વળુરને આજે ય શું થાકોડો ઉત્તારનાર ન મેળવી દેવાય?”

“ના, એને તો ધોળાં બાસ્તા જેવાં લૂગડાં પહેરવાં છે. એને થાક ઉત્તારનાર નથી જોતું – ધોરણ કાઠનાર ધોબણ જોવે છે. બુઢ્યો કદી ય કબૂલ નથી કરવાનો.”

આ મશકરી આડે દિવસે નહોતી ગમતી. આજે જેસા વળુરનાં નયનોમાં તેજની ટશરો ફૂટી રહી. એણે વધુ ને વધુ અધીરાઈ અનુભવી:
“મને કૃપા કરીને રજા આપો.”

“જાવ, થોડી લ્યો ત્યારે!”

રાજમહેલથી વળુર-મેડી સુધી આખી બજાર પાર કરવાની હતી.

વજુરની આગળપાછળ કડી-બાજતા અસવારો હતા. હુકનદારો હાટે-હાટેથી ડેઢા ઉતરીને વજુરના પગને અડકતા જાગ્ર રંગ દેતા હતા. દિલ્હીશાહની મુગલ શૈજને દરિયા સુધી તગડનાર વૃદ્ધ જોખો વીરપૂજાની પ્રતિમા બન્યો હતો. ડાબા હાથે ઘોડાની લગામ કસકસેલી, જમણા હાથે સૌના ચામરામ જીલતા જાય, પણ હુદય ત્યાં બજારમાં નહોંતું. મોટામાં મોટો - ને કદાચ છેલ્લામાં છેલ્લો જ - આ જિંદગીનો વિજય માથા પર ભાર કરતો હતો. કોઈકને ખોળે, કોઈકની છાતી ઉપર એ શિરબોજ ઉતારીને હળવા-ફૂલ થવાની ઓચિંતા હોંશ કોણ જાણો ક્યાંથી ઊભરાતી હતી. આવડા મહાન વિજયને પી જનાર પેટને એકાદ ખૂંઝો, અંતરડાની કોઈ કોર ઉપર, જાણો એક કાચની કણી જેવી લાગણી પડીપડી માંસને ખોતર્યા કરતી હતી એવું ભાન એકાએક થઈ આવ્યું. આ ખટક કયાં બોલે છે? ઊંઘવા જતા મસ્તકને મશરુના ઓશીકામાં લપાયેલું એ કયું ડાભોળિયું ખૂંચે છે? આવડી મોટી સ્લાઇસ, સુકીર્તિ, શક્તિ અને જવાંમર્દાના સામા પલ્લામાં પડેલું એક તુલસીના પાન જેવડું નાનકડું કયું પાતક દાંડીને અણસમતોલ કરી મૂકે છે?

હા-રે-હા, મેં એને જીવનભરની મેંકિયાત રાખી છે. એના જીવનને ધોર એકાંતની અતલ ખાઈમાં ધકેલી મૂક્યું છે. એનો દિવસકઢણો પુત્ર મેં ગામનું ફૂતરું ગયું હોય એવી આસાનીથી ગાયેબ થઈ જવા દીધો છે. આજે તો જઈને એકસામદું જ એનું પ્રાઇત માગી લઈશ. આજે તો મેં અજા કુવરને એટલો બધો તૈયાર થયેલો દીકો છે કે આ શોજોની હંકડાઓ ને સવારીઓનાં દોડાં ઓછાં કરીને એને ખબે નાખી દઈશ. હવે તો બુદ્ધીને પડજે બેસાડીને જંજરી પીધા કરીશ. એ રામાયણ વાંચશે ને હું સાંભળ્યા કરીશ, એ મને રજાઈ ઓફાડવા આવશે ને હું એને...

ત્યાં તો કલ્યાના-દોર તૂટી ગયો. વજુર-મેડી આવી ગઈ. મશાંદાચીઓ બહાર ઊભા હતા. બારીઓ બંધ હતી. પોતે ઘોડાનું પલાશ છાંડીને ચાકરોને હથિયાર-પડિયાર આપતો, દાદર ચડતાંચડતાં જ

કુમરબંધ છોડતો, માથાની પાઘ ઉતારીને જે નોકર બાજુએ ઊભો હોય
તેના હાથમાં સોંપતો ઉપર પહોંચ્યો ત્યારે એના કલેવરે યોદ્ધાવેશનું
તમામ અક્કડપણું ખંખેરી નાખ્યું. શરીર કોઈકનો આધાર શોધતું જ્ઞાયું.
માંડમાંડ ટગુમગુ પગ ટેકવીને પગલાં ભરતું બાળક જેમ પડુંપડું થઈ
‘મા! મા! મા!’ કરતું પોતાના ટેકવડાહારને બોલાવતું હોય, તેમ ‘કા!
કા! કા! ક્યાં છો? ક્યાં ગયાં?’ એવા પ્રશ્નો પૂછતા વૃદ્ધે દાદર પરથી
ઓસરીમાં, ઓસરીમાંથી ઓરડામાં, એકમાંથી બીજા ઓરડામાં, ગોબે,
જરૂબે, શયનની ઓરડીએ ઘૂમાઘૂમ કરી મૂકી. ‘ક્યાં છો? ક્યાં છો! ક્યાં
સંતાઈ બેઠાં છો?’ શબ્દોએ વેગ પકડયા. પગ શબ્દોની પાછળાપાછળ
દોડ્યા. શરીરે થાક લાગ્યો. ઢોલિયા પર લથડિયું ખાંધું.

મારા આજના વિજ્યોત્સવને જોવા એ દરબારગઢની મેડીએ તો
નહિ ગયાં હોય? છાનાંમાનાં ક્યાંઈક માણસોની ભીડાભીડમાં ભળી
જઈને તો નહિ ઊભાં હોય? રસોડે થાળી તૈયાર કરતાં હશે?

“એલી છિકરી! ક્યાં મરી ગયાં બધાં? કેમ કોઈ બોલતું નથી?
મશકરી કરી રહ્યાં છો?” એણો બૂમો પાડવા માંડી. પણ એની પાસે
હાજર થઈને જવાબ આપવાની ડિમત એ ઘરનાં ચાર-પાંચ માણસોમાંથી
એકેયની ન ચાલી. પ્રત્યેક પોતપોતાનાં સ્થાને ચુપચાપ સ્તબ્ધ હતું. દિવેલ
તેલના દીવા કાકીડાઓ જેવા પોતાનાં માથાં ધુષાવ્યા કરતા હતા.

રિસાઈને બેઠી હશે બુદ્ધા? ભલે બેઠી. નહી જાઉ મનાવવા. આજે
શું રિસામણું યાદ આવ્યું? આજે શું સત્તર વર્ષની દાજતી પોટલી ઉખેળીને
બેઠી? આજે શું એ કોઈભર્યા પ્રારબ્ધ-કણો વીણવા કાઢ્યાં?

રોષ કરીને બુદ્ધાએ ગાદવા પર પડતું મૂક્યું. પોતાનાં લમણાં
પોતે જ ચાંપવા લાગ્યો. થાકેલી આંખોમાં એક ઝોલું આવી ગણ્યું. ઊલામાં
ને ઊલામાં જાડો ઠપકો સાંભળતો ગયો: આવું છું, આવું છું, આવું છું,
ત્યાં જ અધીરા બની બેઠા! આ ઉમરે બહાવરાઈ અરદે? મને શી ખબર
કે ગામતરેથી વળતાંવેત જ વેર આવવાની અધીરાઈ તમને સત્તર વર્ષ
આજ વ્યાપી હશે! મેં તો માનેલું કે દરબાર જોડે જમી-કરીને, રાતી

દાડું-ખાલીઓ પી-પીને, અધરાતે લોથપોથ ઘેર આવશો અને છાનામાના ઘારણ કરશો! આજ ફરીથી જોબનિયું બેઠાની વાતની મને શી ખબર હોય? ના, હું તમારી પાસે નથી આવવાની. અંહીં છેટી ઊભી છું. જે કહેવું હોય તે કહો, જે જોવે તે માગી લ્યો - હા, કપડાં તૈયાર છે. ઉઠો, બદલાવી આપું. ના, તમારા હાથ ઊંચા અધ્યર ને અધ્યર રાખો, હું બદલી દઉં છું. ના, તમારે મને કાંઈ કરતાં કાંઈ શિખામણ દેવાની જરૂર નથી, હાથ મહેરબાની કરીને છેટા રાખો...

પોતાના હાથ સ્વભન્માં ને સ્વભન્માં પોતે જાણો કે વળુરાણીના હેયા પર મૂકવા જાય છે, હાથ ઢોલિયાની ઇસ ઉપર અફળાય છે. જાગે છે ત્યારે ચાકર બાઈના બોલ કાને ગડે છે: “બાપુ, બાપુ, બાપુ, વળુરબાપુ!”

“કેમ? ક્યાં ગયાં?” જબકીને એણે સામો પ્રશ્ન પૂછ્યો.

“મહેમાનો છે.”

“ક્યાં છે? કોણ છે?”

“બહાર ડેલીમાં ઊભા છે. ઘોડે ચેલા છે. ચડ્યે ઘોડે જ આપને મોંએ થઈ લેવા માગે છે.”

“પણ કોણ છે?”

“ખેરડીવાળા આપા લોમા ખુમાણ છે. ઘેર સ્કિધાવે છે. આપને મોંએ થવું છે.”

“ઉપર નહિ આવે?”

“ના, કહે છે કે નીચે પધારે તો જ મળવું છે. પલાણ છોડાય તેમ નથી.”

બુઢુંદાએ ઉઠીને હાથમાં ડાંગ લઈ ટેકેટેકે જ્યારે સીરી ઉત્તરવા માંદી ત્યારે એને જોનાર કોઈ પણ ન માની શકે કે આ ખોખરધજ આદમી મુગલ ઝોજને ધમરોળીને ચાલ્યો આવતો હશે. એનું શિર સહેજસહેજ ધૂજતું હતું. એણે ફક્ત પોતાની દાઢીને માથાના લાંબા વાળને બોકાનીમાં લપેટી લીધાં હતાં. અંગરખો હજુ એના દેહ ફરતી જાલર

પાડતો હતો.

ટેલીએ જઈને એણો હાક દીધીઃ “કાં બાપ, ગરીબનું ખોરડું ભલેને
પાવન થઈ જતું જરાક!”

“જેસાભાઈ!” લોમા ખુમાણો ઘોડીને એક બાજુ એકાંતે લઈને
કહ્યું: “અહીં પધારશો જરા?”

બહાર પાંચસો કાઠીઓનાં ઘોડાં ધરતી પર ડાબલા ઠોકતાં હતાં.

“બોલો આપા!”

“હાથીનું શું થયું?”

“કયો, મુગલોનો હાથી?”

“હા..”

“ઈ તો આપને રિયો છે ને!”

“ના, દરબારી હાથીખાને પેસી ગયો છે.”

“ભૂલ થઈ હશે. હું સવારે જ કઠવીને જેરઠીએ મોકલી આપીશા.”

“ભૂલ તો તમારી થાય છે, વજર.”

“કાં?”

“એ તો હવે છૂટી રિયો.”

“કોણો કહ્યું?”

“જામે પંડ્યો જ.”

“કોને, તમને કહ્યું?”

“મોઢામોઢ કહ્યું કે હાથી તે ક્યાંય દેવાતો હશે?”

“મારું નામ તમે ન આપ્યું?”

“એક વાર નહિ, દસ વાર નામ આપ્યું. કુંવર અજા જામની સાક્ષી
આપી. જવાબમાં જામે હસીને કહ્યું કે એવડી બધી સત્તા મેં નથી વજરને
સોંપી કે નથી કુંવરને સોંપી. મને પૂછ્યાછ કર્યા વગર બારોબાર એવી
રીતની વહેંચણી કરનારાઓ રાજરીત જાણતા નથી.”

“હા! એ...મ!” જેસા વજરે ગળે શુંક ઉતારીને તાળવાને બીનાં
કહ્યું.

૨૫૧૫૧૫
૨૩

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ

અથાબદ

અમદાવાદ-૧૪

લોમા ખુમાણે વજરને ખબે હાથ મૂકીને કહ્યું: “તમે કાંઈ દખ ન ધરજો. આ તો હું તમારે કાને નાખવા પૂરતો જ અંહીં થઈને નીકળ્યો છું. મારા અંતરમાં એનો જરીકે ડંખ કે હાથ નથી, હોં જેસાભાઈ! અમસ્થોય મારે તો હાથી ખેરડી લઈ જઈને બેચાર દી મારા કાઠી જુવાનોને રાજી કરવાંતા. મારા વાટકડીના શિરામણમાં હારો એક ખોરાક ખાનારો હાથી ક્યાં સમાવાનો હતો? અમારે કાઠીભાઈને પાછી અંબાઈ મોંઢી પડી જાત. હું તો ચાર દી પછી આમેય તે આવીને હાથી નગરને હાથીખાને જ બાંધી જાત. મારા કટકને ય મેં તો આમ જ ફોસલાવી લીધું છે કે આપણો હાથીના પડારા ન હોય, આપણે તો કુવર અજાળને હાથગરણામાં આપવાનો જ છે એ હાથી. તો પછે આજથી જ ભલેને એ નગરનું અંગણું શોભાવતો!”

વૃદ્ધ વજરની અંખો તો અંધારાના કાદવમાં પેસી જઈ ધરતી પોતરતી રહી.

“આમ ઉંચે જુઓ, જેસા વજર!” લોમા ખુમાણે વૃદ્ધનું માં હડપચીથી ઉંચું કર્યું. “મારે ગળે હાથ! રાત જેવું ધાબું છે. તમને લેશમાત્ર વલોપાત કરાવવા આ અધરાતે નથી જગાડ્યા. આપડી બે વરચેની જ વાત છે – દાટી દેવાની છે. નવાનગર અને જેરડીનો તો સગા બાપદીકરાનો સંબંધ જાણજો. ન તમારી ઓલી રસ્તાવાળી ચર્ચા તો મારા કલેજને માથે કાળની લેખણે કોતરાઈ ગઈ છે, કે હાથી-ઘોડાની અને સોનારુપાની ધૂળ જેવી વાતો હવે આપણને ન શોભે. હવે તો આવતી કાલની તૈયારી કરીયે. બરાબર છે. મને કાળી રાતે પણ તમારો જાગજો. મારે માથે ય સૂરજકુળ છે હોં, જેસાભાઈ! લ્યો, રામ રામ!”

“રામ રામ, કાઠીરાજ! વધુ તો શું કહું? મારાં ધોળાં સામે જોઈને માફ આપજો.”

“બોલો મા, બોલો મા.” એટલું કહીને ખુમાણે પોતાની ફોજ હુંકારી.

અષાપ્રીછું મિલન

“અધરાત થઈ ગઈ?” વજુરે પાછા વળતાં વળતાં તેલીના દરવાનને પૂછ્યું: “ક્યારે થઈ ગઈ? મને જાણું જોવું આવી ગયું તું? તારી મા આવી ગયાં? ક્યારે આવ્યાં?”

એણો એક જ શાસે પ્રશ્નો પૂછયા. જવાબની રાહ જોતાં એને ડર લાગ્યો. સ્ત્રી ઘરમાં નથી એ ખબર પાકા કરવાની એની છાતી ચાલી નહિ. મેડીનાં પગથિયાં ચડતે ચડતે એણો ડાંગના જે પછિડાટા કર્યા, તે પછિડાટાની સાથે એના માથામાં નીકળી રહેલા ચસકા તાલ મેળવતા હતા. પરમ વિજયનો દિન કારમા પરાજયની રાતને જાણો કે ચોટલે જાલીને પાછળ ખેંચતો આવ્યો હતો, અથવા રાત જાણો કોઈ લુચ્યી જિલાડી હતી. માળામાં લપાયેલા વિજયને એણો ચુંથી ખાધો હતો. એનો મદ ઉત્તરી ગયો. પ્રશ્નો જાગ્યા: હું ક્યા ધણીને માટે ખપી ગયો? ક્યા વીરને આ વિજયકલગીએ છેલ્લાં પચીસ વર્ષથી પહેરાવતો આવું છું? એક હાથીએ જ શું મારા બોલ-કોલનું વજન કાઢી લીધું? પણ આ મારી વેદના સંભળાવવી કોને? સંભળનારી તો નથી. હાથીને હમણાં ને હમણાં જઈ હાથીખાનેથી છોડાવી લઈ? પછી સવારે ઊઠીને ભલે દરબાર શૂણીએ ચડાવે! પણ હું આમ કરવા જતાં અજાંકુવરનો અવતાર બગાડી બેસીશ તો? પણ આ બધું મારે પૂછવું કોને? સ્ત્રી હોત તો પૂછી જેત.

પાછો પોતે ઢોલિયે જઈને પડ્યો. પડ્યાંપડ્યાં એણો અંતરીક્ષમાં મા! મા! મા! કહાં? એવા કશાક ઉદ્ગારો સંભળ્યા, એણો કાન માંડ્યા. પવનમાં કોઈક કુમાડ એનાં નર-માદા (નકૂચા) પર હલબલી જઈને ચાં ચાં કરતું હશે. એણો આંખો મીંચી. કાનને ઓશીકા પર ચાંપી દીધા. પણ અવાજ બંધ ન પડ્યો. એ ઊઠ્યો. ફરી ડાંગ લીધી. ઓરડેઓરડે ધૂમી વળ્યો. નજીકમાં કોઈનો પાડોશ નહોતો. શોકગ્રસ્ત એને ભયગ્રસ્ત નોકરો ભોંયતજીયે જ લપાઈ બેઠા હતા. એકલ વૃદ્ધ ગોખમાં થઈને

જરૂરી તરફ વળ્યો. કયું બારણું અવાજ કરતું હતું? આ ઘરનાં સજીવ-નિર્જીવ બધાંથી કાં મારી માફક હચમચી ગયાં? આ બારણું હલતું લાગે છે. બારણું પકડ્યું. પછિવાડે કોઈનો સ્પર્શ થયો.

“ખબરદાર!” શાબ્દ એના મૌંમાંથી નીકળી ગયો. એણે બારણાની પછિવાડે લાકડી ઘોંચી. લાકડીને છેડે કશુંક પોચુંપોચું હોવાનો ભાસ થયો. લાકડી ક્યાંઈક અટવાઈ ગઈ. એણે પાછળ જઈને જોયું. કાળો એક ઓળો લાગ્યો. ‘તને લ્યે રે લે મા આશાપરા! એમ કહીને તોસાએ છલાંગ દીધી. સાંઠિઓની ભારી જેવી એની કાયામાં આટલું કૈવત કયાં લપાઈ બેઢું હતું? એના હાથમાં એક માનવીના માથાના લાંબા કેશ આવ્યા. પણ એના હાથની લાકડી કોઈક ઝૂંટવી લીધી. છૂટો હાથ કોઈકના પોલાઈ પંજામાં પકડાઈને મરડાયો. તે જ ઘડીએ કેશનો ચોટલો જમણા હાથમાંથી મોકળો થયો. તોસાએ બીજો દાવ સામા શત્રુની બોચી પર નાખવા હાથ ધુમાવ્યો. તોતિંગ મોઢું માથું એના પેચયમાં આવી ન શક્યું. આવકું ગંજાવર માથું એણે કદી જોયું નહોતું. માથેથી છૂટેલો હાથ ગળા પર આવ્યો. ગળામાંથી એ બુઢા હાથે કાઈક રસી જેવું પકડ્યું. ‘કોઈક ફાંસીએ લટકાવેલો પ્રેત થઈને તો નથી આવ્યો ને! એવી એક શંકા આવીને ચાલી ગઈ તે પહેલાં તો એ ગાળિયો રુદ્રાક્ષના પારાનો બનેલો હોય એવો સ્પર્શ થયો. એ એના હાથમાં આવતાંવેત જ સામા શત્રુએ લાકડી, હાથ, બધું જ છોડી દઈને કરજોડ કરી કરગરવા માંડ્યું: “છોડ દીજ્યેં વો માલા! વો તૂટને સે મેરી મૃત્યુ હૈ.”

બુઢાએ આ માળા પહેરેલ ખુલ્લા શરીરને સ્પર્શી જોયું. કોઈક બાબો લાગે છે! માળા ખેંચીને એને ઓરડામાં દીવાને અજવાણે દોયો. ગાળિયે દોચાતી ગરીબ ગાય સરીખો એ ચોર અજવાણે આવ્યો. વજરે એને નખશિખ તપાસ્યો.

“કોણ છો?” નીચેથી કોઈ દોડ્યું ન આવે એવા ધીરા અવાજે વાત શરૂ થઈ.

“મા કહાં?” પૂછનાર જુવાન ડાલામથ્યો ને કદરૂપો છતાં

મીઠાશથી બોલી ઉઠ્યો.

“ચોરી કરવા આવ્યો”તો ને હવે મા મા કરણ કે, દીકરા!”

“ચોર ના થા, માતાજી કા દર્શનઃ મેરી માત્રાનાં પરસ્સનઃ તમારી પાસ કાંઈ - કાંઈ - કુછ - ચોરવા નથી. મા કહાં છે?” હિંદી ગુજરાતીનું ભરડકું કરતો જુવાન બોલ્યો.

“જોગટાઓ! બેટા જોગટાઓએ જ રોજ રોજ એનું માથું ભમાવી નાખ્યું. કોણ જાણો કયાં એને કાઢી ગયા! તું જેવા જ લંગોટા રોજ લાગ્યી રિયા’તા. મારું ઘર ભંગાવી ગયા.” દાઝમાં ને દાઝમાં બુઢ્યાએ ધીરાધીરા શબ્દો, ચીપિયા વતી એકએક અંગારો લઈને ચાંપતો હોય તેમ ચાંચ્યા. સામે ઉમેલો જુવાન ખલે શિર ઢાળી ગયો હતો. એની માળા બુઢ્યાના હાથમાં જકડાયેલી હતી. માળાને જરીકે ઝોંટ લાગે તો પોતાનો પ્રાણ નીકળી પડે એવી બિકે જુવાન હલતો કે ચલતો નહોતો.

“બેસ આંહીં.” બુઢ્યાએ જરીક માળા ખેંચી ત્યાં તો જુવાન હોલિયા પર બેઠો.

“કોણ છો તું?”

“તુમકો નથી કહેવા. માકો કહેવા થા.” જુવાનના અક્કડ શબ્દમાં પણ કાંટાળા કેવડાની અંદરથી ઉપડતી હોય છે તેવી કુમારાભરી ખુશબો હતી.

“દિવસે સીધાં લઈ જવાં, રાતે ખાતર પાડવાં, ને પકડાઈ જવ ત્યારે ‘મા! મા! મા!’ કરીને દીકરા બની જવું: ગજબ છે તમારી વાત!” બોલતો બોલતો બુઢ્યો રુદ્રાક્ષની માળાનો પ્રત્યેક પારો તપાસતો હતો. વળી વચ્ચે “કેમ, જવાબ કેમ નથી દેતો?” એમ કહી માળાને થોડી સતતાણ કરતો હતો. માળા ખેંચાતાંની વારે જ ‘દયા કરો’ ‘દયા કરો’ ‘મત ખેંચો’ એવી કાકલૂદી કરતો એ જુવાન બુઢ્યાના અપશબ્દોથી સળગી ઉડેલી અંખોના દેવતા ઓલવી નાખતો હતો. બુઢ્યાને હવે કશી રિતા રહી નહોતી. હુંદા રાક્ષસને મારનારના હાથમાં જેમ પોપટ આવી જાય તેમ આ ચોછા બાવાની જીવાદોરી. માળા પ્રોતાના હાથમાં આવી

ગઈ હતી.

“મારા દીકરાએ વળી માળાની વચ્ચે માદળિયું ય ઘાલ્યું છે ને શું? કયા છોકરાની ડોકી મરડીને આ સોનાનું માદળિયું કાઢી લીધું’તું, હે એલા સદાવ્રતિયા? કહે તો ખરો!”

એમ પૂછતો ડોસો માદળિયાને થોડીક વાર હાથમાં ફેરવીફેરવીને પાછો આગલા પાર ઉપર અંગળીઓ લઈ ગયો. માદળિયું અંગળીઓને મળીને પાછળ નીકળી ગયું.

છીક ગરદન પર જઈને માળાના છેડાને અડક્યા પછી બુઢુંબનો પંજો આપોઆપ એ જુવાનના બરડા પર સર્યો. ખભા નીચેના બેઉ ગણ્ણાદાર ટેકરા ગેડાની કૂલાળી ઢાલો જેવડા પહોળા ને લોખંડી લાગ્યા. ઉધાડો બરડો લીસો લપટ અને ઘણા વડે ઘડેલો ઘાટદાર લાગ્યો. લશકરમાં ભરતી થવા આવનારા સેંકડો જુવાનોનાં ખુલ્લાં ગાત્રો તપાસવાની વર્ષો સુધીમી તાલીમે વૃદ્ધ વજરનાં અંગળાંમાં બારીક પરખશક્તિ પેઢા કરી હતી. તાકાતદાર અને સુધારીલો દેહ દેખીને ડોસો પ્રાચીન પાટણના કોઈ શિલ્ષી સલાટના જેવી મસ્તી અનુભવતો.

“પ્રીઠ તો દીઢી, હવે જોઉ તારી છાતી!” એમ બોલીને પહેલાં પ્રથમ છાતી પર હાથ ફેરવીને મુક્કા-ઘુસ્તા મારવા લાગી પડ્યો. મુક્કા મારતે મારતે એનો આનંદ, વર્ષોના મોરલા સરીઓ ગહેરી ઊઠ્યો: “સદાવ્રતોના દાળિયા ય તને ટીક સદી ગયા લાગે છે, દીકરા મારા! માગ્નિમાગ્નિ ખાવા કરતાં મારી ફોજમાં ભરતી થઈ જા ને! ભૂમિને ભાર કરી રહ્યો છે તે કરતાં કોંક ધીંગાણામાં લેખે લાગી જઈશ. મા, મા, મા, કરીને ભોળી ઓરતો પાસેથી આમ માલપૂડા કયાં સુધી ખાધા કરવા છે? હે? જવાબ કેમ દેતો નથી?

“આ છાતી તો જો તારી! આ તે છાતી છે કે એરણ? સોરછિયા જુવાનોમાં કોઈને આવી છાતી મેં તો જોઈ. નથી. આખી રાત બેઠોબેઠો આ છાતી ને આ બરડા ફરતો હાથ ફેરવતો રહું તો મહિના સુધી ઊંઘવાનું મન ન થાય, હોં સદાવ્રતિયા!”

બોલતો બોલતો બુદ્ધાં લગભગ હર્ષઘેલડો બની રહ્યો. એ જુવાનના શરીરની હર એક પેશીની પોતે કાયમી ઓળખાણ કરી લેતો હતો. સમજાવતો હતો કે “મૂરખા, આવી ભુજાઓ ઉપર તો હું મારી જુવાનીને ધોળી કરી દઉં. આવા પંજામાં તુંબડાં પકડાય કે તલવાર? રોજ પાંચસો-પાંચસો દંડબેઠક કરતો હો તો આ તારા પગની અક્કેક માટુંએ હાથીઓ ય ગડથોલું ખાઈ જાય, નાદાન! બોળી બાયરીઉં ભગવાન ભગવાન કરીને પગો લાગો, વાંઝિયું છોરુની માગણીઉં કરે, કરમહીણીઉં ધણીને વશ કરાવવા માટે કાકલૂદી કરે, એમાં મલકાતો શું ફરછ?”

જુવાન કશો જ જવાબ દીધા વિના, પોતાની માળાનો ઉચાટ કરતો મૂંગોમૂંગો બેસી રહ્યો. એને આ બુદ્ધાની બોલીમાંથી બરદીઓ વરસ્તી હતી, અને બુદ્ધાના હાથના આખેથે શરીરે ફરી વળતા ફરસા સ્પર્શ હેઠળ એના દેહની પ્રત્યેક પાંદડી ફરકફરક થતી હતી. પોતાને ચોર ગણીને પછી પાછા આમ મોહી પડનાર પુરુષનું આ આચરણ એને વિચિત્ર લાગ્યું. બુદ્ધાં મારા બેઠો ચઢેરાની કે મારા માની લીધેલા ચોછાપણાની વાત વીસરી બેસીને મારા શરીર સાથે આ શા ગેલ કરવા બેઠો છે? તાકાત અને મર્દાઈનો પૂજક આ મારો વજર પિતા જ લાગે છે. એકાકી લાગે છે. એની આગલી કરડાઈ ક્યાં ગઈ? એ ગરીબડો તેમ લાગે છે?

મા ધરમાં નહિ હોય? મા બહારગામ ગઈ હશે? મા જીવતી તો હશે ને? માને સૂતી જબકાવવી હતી. અજધાર્યા આવીને ચકિત કરવી હતી. જોગીઓની જમાતને સુદામાપુરીને માર્ગ વળાવીને બે ગાઉ પરથી પોતે પાછો વળ્યો હતો. દિવસે આવીને બાર વર્ષ પૂર્વની યાદદાસ્તને ટેકેટકે મકાન ગોતી લીધું હતું. ઊંચી મેડીએ ચડવાનો માર્ગ મનમાં ગોઠવી રાખ્યો હતો. પછી રાતે વજર સૂતા હતા તે વખતે જ ઉપર ચડી ગયો હતો. એઝો પણ માને પોતાના પિતાની માફક, આખું ઘર ઘૂમીને ગોતી હતી.

માને શું બાપુએ કાઢી મૂકી હશે? એની દાઢી જાલીને જંઝેઠું, ને
પૂછી જોઉ કે ‘મારી માને ક્યાં ગાયેબ કરી છે?’ પણ માળા એ ડોસાના
હાથમાં હતી. માળા તૂટે તો મરવું પડે એમ ગુરુદેવે ગાંઠ વળાવી છે.
હવે તો બુદ્ધાના હાથમાંથી છૂટી જવાની જ રાહ જોવી રહે છે. મા આ
ઘરમાં નથી એ નક્કી વાત છે. આ ઓરડાની ભીતો માવિહોણી દશા
દાખવતી ઉભી છે. પિતા પોતે જ માવિહોણી દશાનું ખંડેર લાગે છે.
પિતાનો પુત્ર બનીને આંહીં રહી એનો બુઢાપો પાળું? નહિ નહિ, માને
દુભ્વનાર પિતા એવી સેવાનું તીર્થ કેમ બની શકે? સાચા સ્વરૂપે પ્રકટ
થયે પિતા જ મને શાનો સંઘરશે?

એવા વિચારગ્રસ્ત બાળકે આખરે પોતાના લલાટ પર પિતાના
જરાગ્રસ્ત હાથનો સ્પર્શ અનુભવ્યો. વૃદ્ધનો હાથ એના લલાટ પર થઈને
માથા પર ગયો. આખેય માથે ઘૂમતી એ આંગળીઓ એક બેનમૂન
ખોપરીનો ઘાટ તપાસતી હતી. ખોપરીનો આકાર તપાસીને બુદ્ધાએ
કહ્યું: “અક્કલની ઓછાપ તો આ ખોપરી જ બતાવી આપે છે. માથું
સાવળનું, પણ બુદ્ધિ રોજાની! નીકર કંઈ મા, મા, મા બોલતો બોલતો
ચોર ચોરી કરે? ચોરવિદ્યા ચડી નથી તેનું કારણ જ આ માથું. ઢીક
માર્યે તો તું મદ્દોભાત ખૂટિયાનાં ય શીંગ ખોખરાં કરી નાખ એ વાત
સાચી, પણ બુદ્ધિ નાદાન બાળકની.. આવડો મોટો આદમી મા, મા, મા,
કરતાં શરમાતો ય નથી? મને તો તારું શું કરવું એ વિચાર થઈ પડે છે.
તારું માથું તપાસ્યા પછી તો તને કોટવળને સોંપવાની જરીકે મરજી
થતી નથી. તારી છાતી ને તારી પીઠનાં પાટિયાં પારખ્યાં પછી તને
છોડવાનું મન થાતું નથી. પણ તને ફોજમાં દાખલ કરવાનો શો સબબ
રહ્યો છે હવે? હવે તો મારું જ દિલ ઉઠી ગયું છે. નાહકના જુવાનોને
શીદ કપાવ્યા કરવા? જા ભાઈ, ચાલ્યો જા, હવે ઠાલો આ મેરીએ ચડતો
નહિ. આંહીં કોઈ માઝા છે નહિ, સોનાંરૂપાંય નથી, કે નથી સીધાં સદાક્રત.
દ્વારકાને માર્ગો ઉત્તરી જાજે. જા. હવે તું આંહીં વધુ રહીશ તો મારો
જવ નાહકનો લોભમાં પડશે. એકની વાંસે બીજી ગઈ, ત્રીજાને ય હવે

ગમતરું કરવાની વાર નથી. ત્યાં તને કયાં જળે વળગાડું! જા તારે
માર્ગે.”

એમ કહીને વૃદ્ધ જીવાનના ગળાની માળા છોડી દીધી તે પછી
એઝો કહ્યું: “ઉભો રે”, ફરી એક વાર, બેચ હાથે હું તારી કાયાને
તપાસી લઈ. એક હાથે પૂરું પારખું થાય નહિં.”

પછી બુઢુંઠાના બને પંજમાં લપેટાઈ રહેલો એ જીવાનનો
અધિભુલ્લો દેહ થરકાટ કરતો કરતો જાણો હવે છૂટવું ગમતું નથી એવી
એક લાગણી અનુભવી રહ્યો. વૃદ્ધ પણ એ દેહને સ્પર્શતો સ્પર્શતો “વાહ!
રંગ! શાબાશ! નવરો હશો દીનોનાથ, જે દી તને ઘડવા બેઠો હશો!”
એવા લગભગ હર્ષદૈલયાને કાંઠે પહોંચનારા બોલ બોલતો બોલતો એ
જીવાનને પોતાની બાથમાં ખેંચતો જ ગયો. જીવાન ડર ખાતો ખાતો દૂર
હઠવા મથતો ગયો. પણ આખરે વૃદ્ધ જીવાનને ચોકાવી મૂક્યો. કસકસીને
એને હૈયાસરસો ખેંચી લીધો, “વાહ મર્દાઈ, વાહ!” કહીને બાથમાં
ભીસી લીધો. ન પછી કહ્યું કે “સાંસું થયું કે તું પાંચ વરસ વહેલો મારી
બાથમાં ન આવ્યો. ભીસીને ભાંગી નાખત. આજ તો મારી કાયામાં જોર
નથી રહ્યું એટલે તું જીવતો જાછ. કોણ જાણો, તારા દેહ માથે એવું હેત
ઉપજે છે કે જાણો ભીસીને ભુક્કા કરી નાખું. બસ, હવે જાતો રે”. મને
જ હવે તો બિક લાગતી જાય છે, હું ક્યાંઈક તને રેકી પાડીને નવું
સાલ ઉન્નું કરીશ. ઊઠ, ભાગવા માંડ, લંગોટા! ખબરદાર જો નગરના
સીમાડામાં ફરીને પગ મૂક્યો છે તો!”

જીવાન હસ્પો. બુઢુંઠાના કોધની બનાવટ એક બુઢું સિવાય બીજા
કોઈથી અછિતી રહે રેવી નહોતી. જાણો કોઈ બાળક બનાવતી બીજ
બતાવતું હતું કે ‘માલી નાખીએ!

યુવાન જે માર્ગથી ચક્કો હતો તે જ માર્ગ પાછો ઉત્તરતો હતો
ત્યારે ડોસો એને જોવા માટે જરૂર ગોખે ઉભો રહ્યો. ઘર પછવાડેનો એ
ઉજ્જડ પ્રદેશ હતો.

“ચુપચાપ એવા – જો પડતો નહિં.”

અભોલ જુવાનને સડસડાટ ઉત્તરતો જોઈને બુદ્ધિ હસ્યો: “અરે!
રંગ રે મારા બેટા જિલખોડા! સાચો તાલમબાજ મેડીફાડ!”

અરધું ઉત્તરી ગયેલા એ જુવાનને બુદ્ધિએ ફરી કહ્યું:

“જરીક થોભ, મરદાઈનો પૂજનારો એક છે. સૌરઠધરાનો સપૂત્ર
અજો જામ, કોક દી આ કાયાને એને માટે ખપાવજે, હોં! નીકર
કાગડા-કૂતરાને ય ખાવા કામ ને લાગે, સદાત્રિયા! બાવાઓ ભેળા
થઈને જીવીનની જીવાતને જમાડી દેશો, હોં સદાત્રિયા! ખપી જાજે કોક
દી મારા અજા જામને કાજે ...”

18

પુરુષાતનની પ્રતીતિ

નગરથી અધરાતનું ઊપડેલ કાઠી-કટક પરોછિયે ખેરડી પહોંચ્યું. જીતનો
દરબાર સવારે ભરાય તે પહેલાં થોડોથોડો વિસામો ખાઈ લેવા કાઠી
જોદ્ધાઓ પોતપોતાને ફળિયે ચાલ્યા ગયા. અને પોતાનું જખમી હુદય
સગી સત્રી પણ ન પરખી જાય તે માટે કાઠીરાજ લોમા ખુમાડો શાંતિથી
પોતાના શયન-ખંડના ઓરડામાં ઢોલિયે બેઠેબેઠે કાઠિયાણી પાસે કપડાં
ઉત્તરાવવા માંડ્યાં.

“પણ આવડી મોટી જીતનો જળકાટ જ તમારા મોં માથે મુદ્દલ
કેમ દેખાતો નથી, હેં દરબાર?”

કાઠિયાણીના એ પ્રશ્ના જવાબમાં ખુમાડો કહ્યું: “જીતને ય
જરૂરવામાં શોભા છે, કાઠિયાણી.”

“તમને એક વધામણી આપવી છે.”

“આપો.”

“તમે સ્વખે ય કદાપિ ન માનો એવી વધામણી.”

“આવડું જબર વેર દહ્લીના પાદશા સાથે બાંધ્યા પછી હવે વળી
બીજ કઈ વધામણી બાકી રહી છે?”

“વેર બાંધ્યું લેખે લાગે એવી વધામણી.”

“ભણોને ઝટ.”

“કાં કહેતા’તાને કે આવડી મોટી જીત જરવી લીધી છે! તો પછી
આ વધામણી સાંભળવાની અધીરાઈ કાં બતાવો?”

“તમને બાયડિયુને તો સદાને એક જ સંતોષ વા'લો.”

“શો?”

“પુરુષને મોંયે મીનો ભજાવવાનો લ્યો ભા, અમે ય મીનો ભજ્યો.
હવે ભજો, શી છે તમારી વધામણી?”

“આવો આંહીં.”

કાઠિયાળી પોતાના કંથને મેડી ઉપરથી નીચે એક એવા ઓરડાની
દીવાલે લઈ ગઈ, કે જેની દીવાલના એક ગુપ્ત બાકોરાની આરપાર
બીજા દૂરના ફળિયામાં ખાસ એકાંત રાખવા લાયક દરબારી પરોણાનો
વિશાળ ઉતારો હેખી શકાતો અને એ પરોણાની તમામ હિલચાલ પર
છૂપી નજર રાખી શકતી.

“જોઈ લ્યો: ત્યાં કોણ છે?”

ગુપ્ત જાળિયામાંથી જોનાર લોમા ખુમાણની અંખોએ પરોઢિયાના
એ જરીજરી ઊઘડતા અજવાળામાં આઠસો જેટલા આદમીઓને ઊર્ધતા
ને બેસતા, કશીક સંઘ-કિયા કરતા જોયા. ચારસો એક બાજુ, બીજ
બાજુ બીજા ચારસો, ને વચમાં એક પચીસેક વર્ષના જુવાનને જોયો. એ
આઠસો ને એક નમાજ પઠતા હતા. રાત્રિની નીંદ આપીને પુનઃ પાછી
નવા પ્રભાતની બક્ષિસ કરનાર પરવરદિગારને ઉપાસનારા આ
મૌનધારીઓ ક્રોણ છે? ગઢના અતિથિ-ગૃહમાં ફકીરોની કોઈ જમાતને
સંઘરી છે શું કાઠિયાળીએ? નહિ, નહિ, ગેબની માળણ પ્રાતઃકાળની
તેજ-આરી વધુ ને વધુ છાંટવા લાગી તેમતેમ એ આઠસો ને એક કલેવરો
અમીરી ઓલાદનાં દીસ્યાં. તેઓનાં જૂલતાં વસ્ત્રો મુલાયમ હતાં. તેમનાં

મોં પર ગુલાબી ગૌરતા હતી, બંદગીમાં જૂકેલા એ આઈસો ને એકની આંખો બિડાયેલી હતી. અજાહ્યા કાઠી-મુલકમાં, પરાયા ગામધણીને ઘેર, ચોય ફરતા બંદોબસ્તની વચ્ચે, આટલો બધો ઠિતબાર મૂકીને ઈશ્વરોપાસનામાં એકાકાર બનેલા આ પરોણાઓ શું બેવકૂફ હશે?

ખીંતીએ ખીંતીએ હથિયારોની થાપીઓ પડી હતી. તમંચા ભરેલા કમ્મરબંધો ટિંગાતા હતા. અને ઓ દેખાઈ, જરિયાની ટોપીનાં ટોપકાં ફરતી બંધાયેલી પડેલી એ મુગલાઈ પાઘડીઓ. ઓ બાંધ્યા એ મુગલાઈ રાજચિહુને દાજેલા પ્રચંડ પહ્ણ ઘોડાઓ, સાંઠિયાઓ અને સામાન ઊંચકનારા ખરચરો. પોતાના રાજગઢના એ વિશાળ ઉત્તારાને કાઠીરાજે એક છેડેથી સામા છેડા સુધી ઠાંસોઈંસ ભરાયેલો દેખી પત્નીને ફણભર્યો પ્રશ્ન કર્યો: “આ મુંગલા છે? આ કંયાંથી? કોણો ગઢમાં પેસાડચા?”

“મેં, મેં જ તો.”

“તમે આ શો ગજબ ગુજર્યો? તમને ઝોસલાવીને ગઢનો કબજો તો નથી લઈ લીધો ને?”

“લે તો હક્કદાર છે.”

“અરે પણ તમે આ છોકરવાઈ કાં માંડી? મુગલોને તો હું ધમરોળીને હાલ્યો આવું છું.”

“એ સાંભળીને જ આ આઈસો ને એક આવ્યા છે. આપણો ખેરડી ખાલી કરીને એમને સોંપો દઈએ તો ય રૂડા લાગીએ એવા એ મહેમાન છે.”

“પણ કોણ છે? જટ ભણોને કાઠિયાણી! નહિતર નમાજમાંથી ઊઠ્યે બાજુ હારી બેસશું.”

“જોજો જીતને જીરવનાર જોયા હોય તો! આમ આવો આમ.” એટલું કહીને મલકાટ વેરતી કાઠિયાણી સ્વામીને પાછા સૂવાના ઓરડામાં લઈ ગઈ ને ત્યાં એમના ગળામાં હાથ નાખીને બોલી: “દ્યો, આ વિજયની માણા પહેરાવી તમને, અને હવે વિસામો લેવાની ઉતાવળ રાખો. તમારી વાટ જોવે છે.”

“કોણ?”

“અમદાવાદની રાજ-લખમી. આભા થાવ મા, સાંભળો વધામડી,
બીજું કોઈ નહિ, મારો ભાઈ આવ્યો છે.”

“તારો ભાઈ?”

“હા, હા, હા, મારો ભાઈ નહન્નું.”

“નહન્નું મુજફરીઓ?”

“અરે સંભાળો સંભાળો, જીબ સંભાળો, મુજફરીઓ નહિ,
મુજફરીશાહ.”

“અંહી? દહ્લીનો કેદી, અંહી ક્યાંથી?”

“દહ્લીથી.”

“છૂટ્યો?”

“ના, ભાગી આવ્યો.”

“ત્યારે તો વધામણી નહિ, આફિતના ડકા, મોતનું તેડું, કણનો
દાવાનણ.”

“અરે ચમકો મા, અસ્ત્રીની અક્કલ ઉપર આટલો બધો અવિશ્વાસ
આણો મા. ભાઈ મારો નથી તમને મોતનું તેડું કરવા આવ્યો. તમને
ભેંસુંના ગોવાળને ગુજરાતની અમીરાઈનો પહેલો પટો બંધાવવા
આવ્યો છે. તમે ઝડ સાબદા થઈ જાવ - આપણો સૂરજ આજ સમે
ઉંગ્યો છે. ઉંગતા ભાણની અંજળીઓ આપો, કાઠીરાજ! અને
પછી માણકી પવાણો.”

“મને વિગતેથી સમજાવો, રાણી. મને કાંઈ ગમ પડતી નથી.”

“સાંભળો. મારા ભાઈનું ભૂંકું કરવાવાળો કપાતર ઠતમાદખાં
પસ્તાઈને મક્કે હજ પડવા હાલ્યો ગયો’તો, ત્યાંથી એ પાછો દહ્લી
આવ્યો. અકબરશાહે ખોટ ખાધી, ગુજરાતની સૂલેદારીનો રુક્કો આ
ભાભા ઠતમાદને આય્યો. આગ્રામાં એ જાણ થઈ અને મારા ભાઈની
અંખ ફાટી. અકબરશાહની તમામ રયાસત અને સેના ઢકા, બંગાળ
ને દખાડાના દંગા દબાવવા હાલી ગઈ છે. નહન્નું ભાઈ આગ્રેથી ભાગી

છૂટ્યો. રાજીપળે આવ્યો. ઈતમાદખાંની આગળના સૂબા શાહબુદ્દીને દલ્લી જતાં જતાં પોતાના મુંગલા જોદ્ધાઓને રજા આપી. એ બધા ઈતમાદ ભાભા આગળ ગયા. કહે કે અમને ચાકરીમાં રાખો. ઈતમાદ ભાભો બોલ્યો કે ગામ-ગરાસ તો તમને ન મળી શકે, રે'વું હોય તો દસ-દસ રૂપરીનો દરમાયો ખાવ. ભાભો બહુ ભૂડો લાગ્યો. ફોજમાં ફાટકૂટ પડી. મુંગલા બધા નહનૂભાઈને ભેટી ગયા છે. ખંભાતના દોલતા સૈયદે અને સૂરત-ભર્યવાળા સરદારોએ ઢોડ્યા આવીને નહનૂભાઈને કોથળોકોથળે નાણાં દીધાં છે, હજારુંની ફોર્ઝનું તૈયાર રાખી છે. અમદાવાદમાં ઈતમાદ ભાભાનું કોઈ રિયું નથી. વસ્તી હૂકળી રહી છે, કે લાવો, ઝટપટ લઈ આવો અમારા આગળા સુલતાન મુઝફફરશાને. પણ ભાઈ બચાડો, પંડ્યે તમને તેડવા આવેલ છે: આવીને મારા તો પગુમાં પડી ગયો, ને બોલ્યો કે બેનની હુવા લઈને પછી ગાઈએ બેસવું છે. અને પ્રથમપહેલો આશરો આપનાર કાઠીરાજને ગુજરાતી અનીરાતની પહેલી પાંઘડી બંધાવવી છે.”

લોમા ખુમાડો આખી રાત ગળીગળીને મનમાં ઉતારી પૂછ્યું:
“આપણા જાસૂસે શું કહ્યું?”

“કહ્યું કે અમદાવાદનો એકેએક ખબર સોળ વાલ ને એક રતી સાચો છે, ને ઈતમાદ ભાભો આજકાલમાં જ ઓલ્યા મોયલા શાહબુદ્દીનને મનાવી લાવવા ઉપડી જશે.”

“કાઠિયાણી,” લોમા ખુમાડો કહ્યું: “હવે તમારી વધામણી સાચી. હવે લાવો દાતણ અને છાશ્યું તૈયાર કરાવો.”

“તૈયાર કરાવવાનું અટાણ લગી હોય? રાત બધી નીંદર જ કોણ કરે છે આ ત્રણ દી થ્યા? આપું ગામ જાગે છે. મહેમાનોની સરભરા કરીયેં છયે.”

“આ વખતે તમને વીરપહૂલીનું કરીને કાંઈ આપ્યું તમારે ભાઈએ, કે બસ બોન! બોન! બોન! કરીને જ રીજવે છે?”

“આમ જરા જોશો?” એમ કહીને કાઠિયાણીએ ઢોલિયા નીચેની

એક પેટી બતાવી. ઉઘાડી. અંદર ભરેલાં જવાહિરો જોતી લોમા ખુમાણની આંખો ચકળવકળ બની. એણે હર્ષવિશમાં કાઠિયાણીને હૈયે હાથ નાખ્યો.

“કાં, મોટા હારજીતના જરવણહાર! લાજો લાજો હવે, લાડા! સૂરજ ડાડે કોર કાઢી.” કહેતી જ એ ઊઈને ચાલી ગઈ. ને લોમો ખુમાણ ઉત્તારે ગયા.

“ઓહોહોહો –” એમ બોલતે બોલતે લોમા ખુમાણે એ આઠસો લડવૈયાઓના લાડીલા જુવાન સામે ઝડકીમાંથી દોટ દીધી. “બાપ આવ્યો, ભાઈ આવ્યો, મારો ખાવંદ સુલતાન આવ્યો!” એમ બોલતાંબોલતાં અશ્રુજો કંપાયમાન કંઠે કરીને કાઠીરાજે મુઝફુરને બાથમાં ઘાલ્યો. મુઝફુરને પણ કાઠીરાજના શરીર ફરતી સ્નેહની બાથ ભીડી લીધી. બીઠીને છૂટા પડ્યા ત્યારે પરસ્પર બેઉનાં મેં જોવાનો મોકો મળ્યો. નહનૂના ચહેરા પર નવું નૂર હતું. નહનૂની આંખોમાંથી માયામમતાનાં મોતી વેરાઈ નહોતાં ગયાં. એણે આઠસો અંગરખાધારી, કુંગાધારી, જમાદારી પાઘવાળા મુગલો તરફ લોમા ખુમાણને લીધો. એક પછી એક સરદારની પિછાન કરાવીઃ “આ સરદાર ખલીલબેગ, સરદાર મીર યુસુફ, મહમદ બખશી, કાઢર બેગ, અબાલીક ઉજબેક, મીર આનદ, મુગલબેગ...”

એક પછી એક સર્વની સાથે લોમા ખુમાણ હાથ મિલાવતો ગયો. પ્રત્યેકને માટે એના મોંમાંથી “બા...પા! બાપ! બાપ! ધન્ય ધરી ને ધન્ય ભાગ્ય કાઠીનાં! વાહ અમીરાત! વાહ-વાહ-વાહ- પોતાનું ઘર ગણીને આ ધૂડમાં પડ્યા રિયા, મારા બાપ! મુગલ અમીરાતના ઢગલા ને ઢગલા મુજ રંકને આંગણે ઊતરી પડ્યાં...”

તમામની સાથે હાથ મિલાવવામાં લોમા ખુમાણે સ્નેહભાવની અવધિ ખરચી નાખી. દાયરો કસુંબો લેવા બેઠી. ચારણોએ કાઠી ઈમાનદારીનાં ને મુસ્લમાની નેકેટેકનાં કવિતો સુણાવ્યાં. મુઝફુરનાં નેત્રોમાંથી નીતરતી રોશનીની ઘારાઓ તો સોરઠી ઈમાનદારીની મહાકાલ્યધારા બની ગઈ.

“પંદર હિ”માં આગ્રેથી રાજ્યીપળા! પંદર હિ”માં પોગાડચાં મારા બાપ? સુલતાન મુઝફષ્ટર અને પાદશા અકબર વચ્ચે હવે શું થોડેક જ ફેર ભાંગવો બાકી રહ્યો?” લોમા ખુમાડો તારીફની નદીઓ ને નદીઓ વહેતી મૂકી.

આગ્રાથી નાસી છૂટેલા નહનૂંનું ગુજરાતમાં આવી પહોંચવું, એ બેશક એક મર્દાઈનો કિસ્સો હતો, કેમ કે એ નાસવું એક પાદશાહી બંદીવાનનું હતું. આગ્રાના આનંદો તજીને મોતનાં જોખમ માથા પર લેનારો નહનૂં નાસ્યો ત્યારે નિરાધાર હતો. ગુજરાતમાં કોણ શત્રુ ને કોણ મિત્ર તેની નહનૂને ખબર નહોતી. પાસે ખરચી નહોતી. પલાણવા ઘોડું નહોતું. આગ્રામાંથી એને ઉઠાવનાર ઊંટ કે અચ્છ કોઈ ઈતિહાસની નોંધમાં નથી. એ ક્યાં થઈને ચાલ્યો, એને કોણે જમાડચો ને એ કોણો રાત-આશરો પામ્યો, તેની નોંધ ક્યાંય રહી નથી. રહી હોત તો રોમાંચક બુની જત.

“લોમાભાઈ,” મુઝફષ્ટરે એકાંતમાં દાંત પીસ્યા: “હું ન ભાગત. અકબરશાહના હાથની તાલીમે મને બીજાં પાંચ જ વર્ષોમાં સાચો ઇન્સાન બનાવ્યો હોત. અખુલ ફુલની આગળ ઈતિહાસ ભાડાવાનું મને ખૂબખૂબ ગમતું હતું. રાજ માનસિંહજી પોતે જ મને સમરાંગણોમાં સાથે લઈ જઈ જવાંમર્દિના ખાલા પાતા હતા. હું સુખી હતો. શહેનશાહના જનાનખાનાની કોઈક બેટી સાથે મારી શાદીની વાત પણ દૂર નહોતી. મારી ભોજન-થાળી શહેનશાહના જ બબરચી પકવતા હતા. મને એક દિવસ ‘નામર્દ’ વગેરે સખૂનો કહેનાર મુગલોને અકબરશાહે જન્મકેદમાં હડસેલી દીધા હતા. મારે કશી કમીના નહોતી. પણ શું કરું? મક્કેથી પાછા આવનાર, એ મારા શત્રુ ઈતમાદખાનને જ્યારે શહેનશાહે ગુજરાતની સૂબેદારી એનાયત કરી, ત્યારે મારું ખૂન ખદખદી ઊઠ્યું. મારી અમ્માની ચીસો ફરી એક વાર મારા કાને પડી. મારી માતા પર ગર્ભપાતની કોશિશોનો ગંજબ ગુજરાનાર અને ગુજરાતની સ્વાધીનતાને ઝડકપટથી ખતમ કરનાર ઈતમાદ ગુજરાતની સુબેદારી કરે તો કાં મારે

આગ્રામાં જ ઝહર પીને સૂઈ જવું જોઈએ, ને કાં મારે ગુજરાતમાં આવી ઠિતમાદનું કલેજું વિદારીને જ ડિસાબ ચૂકવવો જોઈએ. હું એવા તોરમાં ને તોરમાં નાસી આવ્યો છું. મને ગુજરાતમાં કદમેકદમે વારી મળી છે. ઘોણાઓ બેશુમાર છે. ખજાનો તૈયાર છે. હવે આપ ઘોડીએ ચડો તેટલી જ રાહ છે. ઠિતમાદ અમદાવાદ છોડી શકે તે પહેલાં જ પહોંચવું છે. ભદ્રનો કિલ્લો બેદવામાં એક પથ્થર પણ ખેસવાની જરૂર નથી. ઠિતમાદે બુદ્ધકે દિલહીથી કુમક મણ્ણાવી છે. એ આવતાં પહેલાં તો ભદ્રના બુરજ પર મહાકાળી તોપો નહિ ચડાવું? ચાલો, લોમાભાઈ, તમારે ભાલેથી શુકન લઈને હું આ વખતે ગુજરાત સર કરીશ, મારા સાચા રક્ષણહાર આ વખતે તો સોરઠિયાઓ જ બનશો.”

“હાલો બા! હું તો હવે શહેનશાહનો બહારવટિયો બની ચૂક્યો છું.”

“મેં એ બધી બીના સાંભળી. ગજબ શિક્ષસ્ત દીધી તમે તો, લોમાભાઈ. મારા દિલમાં હતું કે આપણે નવાનગર કસદ મોકલ્લો જામને પણ મારી કુમકે બોલાવી લઈએ. અને મારે મુરદ તો હતી બે જણાને જોવાની: તમારા જેસા વજરને તથા જામકુંવર અજાળને.”

“હા, ખાવંદ,” લોમા ખુમાડો જવાબ વાય્યો: “હુકમ હોય તો તેડાવી લઈએ; એ તો આપણા જ છે. હું કહું એટલું જ એ કરવાવાળા છે. પણ અત્યારે ત્યાં સરખાઈ નથી. કુટુંબમાં કંજિયો છે, ને વજર પણ લગભગ ખાટલાવશ છે. મને ભારી કાષ્ટી પડી છે, ખાવંદ! મિરાઝાનને તગડવામાં મને તકલીફ પડી તે કરતાં વધુ તકલીફ તો એ છોકરાને ને એ બુદ્ધદાને હિંમતમાં રાખવાની પડી. કલેજાં જોરદાર નહિ. બી-બીને ફાટી પડે. હવે જટ મુગલને શરણો થઈ જઈએ એવી હઠ પકડે. એટલે કાલ તો માંડ માંડ એને ઘેર પહોંચતા કરીને હું છૂટ્યો છું. અમદાવાદમાં એવું કાંઈક કરી બેસે તો રામકાળી રહે. વળી, વધુ મદદની જરૂર નથી. મારા પચીસ હજાર કાઢીઓ તૈયાર છે. આપણો ઠરીને ઠેકાડો થયા પછી તેડાવીએ તે ઠીક નહિ?”

“જેમ તમારી નિગાહ પહોંચે તેમ કરીએ, લોમાભાઈ! તમે તમામ વાતના જાણકાર છો. તમે જ મારા સાચા સલાહકાર છો.”

*

તે પછીનો ચોથો દિવસ બુધવાર હતો. બપોરની નમાઝનો વખત હતો. અમદાવાદના રાયખડ દરવાજા પાસે કિલ્લાનો બિસ્માર ભાગ મરામત થઈ રહ્યો હતો. બે હજાર કાઠીઓને અને આઠસો મુગળોને પડકારતા સુલતાન મુઝફ્ફરે તેમ જ લોમા ખુમારો એ દુરસ્ત થતા કિલ્લા-ભાગ પર હલ્લો કર્યો. દીવાલ ઉપર ફોજ ચોકી કરતી હતી તેના ઉપર કાઠીઓ તૂટી પડ્યા, અને અમદાવાદ શહેરને જાણ થઈ કે મુઝફ્ફરશાહ, આપણો સાચો ગુજરાતસદાર, દાખલ થઈ ચૂક્યો. પ્રજાએ મુઝફ્ફરને જૂની રાજભક્તિના ઉમળકથી ભરેલો આવકાર આપ્યો. અમદાવાદની બજારમાં ઘોડો હંકતા એ યુવાન મુસિલમે પોતાની બાજુએ સોરછિયા કાઠીરાજને ઘોડો ચાખવાનું ગૌરવદાન કર્યું.

“ક્યાં છે કમજીત શેરખાન? શેરખાન ક્યાં છે?” મુઝફ્ફરે પોતાનાં વેચાણ કરનાર મતલબી પઠાણ શેરખાન ફોલાઈના ખબર પૂછ્યા.

“શેરખાન ચોકી કરતો બેઠો છે કિલ્લા નજીકની ‘ચોખંડી’માં. હાલ્યા આવો, સુલતાન.” જાસૂસે જાણ કરી.

“કાઠીરાજ,” મુઝફ્ફરે દાંત કચકચાવીને ભલામણ દીધી: “બે જણને જરૂર પડે તો શેક્યા વિના જ ખાઈ જવા છે: એક શેરખાનને, બીજા ઈતમાદખાનને. એ બે ઉપર દયા બતાવશો નહિએ.”

“આ આવે શેરખાન, સામે જ ઘોડેસવારો દોટાવતો આવે છે.”

“ચાલ્યો આવજે, લૂણહરામી શેરખાન. કસમ છે તારી મર્દઈના, જો તું ભાગે તો, શેરખાન.” એવી ત્રાડો પાડતો મુઝફ્ફર એકલો પોતાનો અશ્ચ આગળ કરી વંટોળો જાય તેમ શોખ ભથરીના મકાન તરફ ધસ્યો. એણો આજે ભય તજ્યો હતો. એ પોતે જ આજે ભયનું ભૈરવરૂપ બન્યો હતો. એની જુવાની ખુન્નસ પકડી ચૂકી હતી. એની તલવારના કણોકણમાં શેરખાનના શોણિતની ઘાસ હતી.

“ભાગજે મા, શેરખાન! પઠાણની ઓલાદનો હો તો તો સામાં કદમો ભરતો આવજે. હું એકલો આતું છું, શેરખાન! તું પઠાણ, હું ગુજરાતીઃ તું શેરબહાદુર, હું ગરીબ નહનૂઃ મુકાબલે રમીએ, ઓ શેરખાન, ઊભો રહેજે.”

પણ શેરખાને જ્યારે પોતાની સામે ધસી આવતું કાળ-રૂપ નિહાયું ત્યારે પોતાની પઠાણી ઓલાદને વીસરી જઈને રફૂચક થવામાં જ એઝો સાચી વીરતા સમજી લીધી. એઝો ઘોડાની લગામ ફેરવી. એ સરી ગયો.

ભદ્રના કિલ્લાની ચાવીઓ લઈને દરવાનો દરવાજા પર જ હાજર ઊભા હતા. ઉશકેરાટખર્યો ને ખુન્સની વરાળ કાઢતો નહનૂં ભદ્રમાં ઘૂમી વણ્યો. ઈતમાદ ક્યાં? ઈતમાદ નથી? નાસી ધૂટ્યો? ચાલુકોના માર એઝો મને આ જ કિલ્લામાં મારેલા. મારી ગહરી નીંદર એઝો એક રાતે અહીં જ બગાડી હતી. ને મારી અમ્માને એઝો ક્યાં, ક્યા ઓરડામાં પૂરીને તેજાબો પિવરાવ્યા હતા? ક્યાં ગયો ઈતમાદ? છટકી ગયો? ઈતમાદ અને શેરખાન બેઉ મારી જાનને લોહીની ખ્યાસમાં તડપતી રાખીને ગયા.

ખેર, જવા દે, હિલ! હું આંહીં કેટલા દિન? હું ક્યાં રાજ કરવાની લાલચે આવ્યો છું? પણ એક વાર ગુજરાત જોવી હતી મારે. પાઠણ જઈને છ વર્ષ પર અકબરશાહના હાથને બોસો કરતો ઊભો રહેનાર મુજફ્ફર ડરપોક નહોતો, રંડીપુત્ર હશે ભલે, પણ નામદ નહોતો, એટલું મારે બીજાને તો ઠીક પણ ખાસ કરીને તો ખુદ મારા જ હિલને દેખાડવું હતું.

ભદ્રના કિલ્લામાં ફરી એક વાર ગુજરાતને સિંહાસને એક ગુજરાતીની તાજ્જોશી થઈ. મુજફ્ફરે જુમા મસ્ઝિદમાં જઈ પોતાના નામનો ખુતબો પઢાવ્યો. મસ્ઝિદમાંથી પાછા આવતાં એઝો પૂછ્યું: “ક્યાં ગયા કાઠીરાજ લોમા ખુમાણ? અને શું આપણે વિસારી જ મૂક્યા!”

લોમા ખુમાણ અને એના અસવારો ભદ્રમાં હાજર નહોતા. ક્યાં ગયા, ક્યાં ગયા, શોધાશોધ મચી રહી. આખરે કાઠીઓ શહેરનાં અફણક

જરજવાહિરોની લૂટ કરતા જડ્યા. સુલતાનની પાસે આવીને લોમા ખુમાણે એ લૂટનો કેટલો હિસ્સો સોંઘો તે તો માલૂમ નથી, પણ એક શાણી શિખામણ તો બરાબર દીધી કે “બાપ, ભદ્રનું તખત તો આજ છે ને કાલ્ય નથી, તખત કાંઈ બેણું થોડું ઉપાડી જવાશે? માટે તારા સારુ થોડી ખરચી જોગવવા એક ફેરો મારી આવ્યા. ધર્ષવ થઈ ગયો. હવે પાછું પરિયાણ કરવું પડે તો ય વાંધો નિહિ.”

“અરે લોમાભાઈ!” મુજફ્ફરે અફ્સોસ ગુજર્યો. “આપણી તો બેસતી જ બાદશાહી કહેવાય. લૂટ ન થઈ શકે.”

“લૂટ તો શુકન છે, બા, શુકન. આ અઢી હજાર કાઠીઓ લૂટને જ સાચું શુકન સમજે છે. આ લૂટ કેને માટે છે? તારે જ માટે, મારા બાપ! ને હજુ દુર્મનના જપાટા તો આવતી કાલ જોવા પડશે. અઢી હજાર કાઠીઓનાં પાણીની તો હજુ હવે જરૂર પડશે.”

સાચી વાત હતી. ચાન્દીને ત્રીજે પહોરે જ ખબર આવ્યા કે બુઢ્હો ઈતમાટ જૂના સૂબા શાહબુદ્દીનને કડી મુકામેથી પાછો વાળીને ઝોજ સાથે પાછો લાવે છે. શાહબુદ્દીન પાછો વળ્યો જાણીને મુજફ્ફર ફરી એક વાર ફરી ઊઠ્યો. લોમા ખુમાણે એને ડરાવ્યો: “આંદરો વજીરખાની સવારોની જે ટુકડી આપણો સાથ કરવા આવી છે, જેને તમે શહેરનો કબજો સોંપી દીધો છે, તે ટુકડી અસલ તો જૂના સૂબા શાહબુદ્દીનની ને? તો તો શાહબુદ્દીનને પાછો આવતો જોઈ એ ટુકડી શાહબુદ્દીનની તહેનાતમાં ચાલી જશે ને? તો આજની તાજ્પોશી પર ફરી પાછી ધૂળ વળી જશે. ને તમને ય પકડીને સોંપી વે તેનો શો ભરોસો? વાસ્તે, હાલો બાપ, ભાગી નીકળીએં, તે વેણું આવે ખેરડી. ભાગવામાં એબ નથી. જીવતો નર ભદ્રા પામણે. ફરી પાછા ન્દી આવશું. દિના કયાં દક્કણ છે? પણ અંહીં ભીત હેઠ ભીંસાઈને શીદ મરવું?”

એ શિખામણને સાંભળતો મુજફ્ફર આકુળવાકુળ થતો હતો. લોમા ખુમાણે બતાવેલી બીક એને વજૂદવાળી લાગી. શાહબુદ્દીન પાછો આવે તો તો પછી આ વજીરખાની મુગલોને મારી શી ગરજ રહી? બીજી બાજુ,

શહેરનો કબજો લઈને ચોકીપહેરા ગોઠવતા વજુરખાની અમીરો અચંભામાં
પડી ગયા કે શત્રુઓની ફોજ બારેજા સુધી આવી ગઈ તો પણ ભ્રમાં
બેઠેલો સુલતાન કેમ કાંઈ હુકમ કરતો નથી? બહાર કેમ નીકળતો નથી?
વજુરખાની અમીરો લોમા ખુમાણની પાસે દોડ્યા, પૂછ્યું: “સુલતાન કેમ
બહાર નીકળતા નથી? અમને હુકુમ કેમ નથી દેતા?”

લોમાએ પોતાનો ભય સુલતાનના નામે ચડાવીને જાહેર કર્યો.
વજુરખાનીઓએ લલાટ ફૂટ્યું. તેઓ કુરાન લઈને સુલતાનની સન્મુખ
પાછલી રાતના પહોરે હાજર થયા. કુરાન પર હથ મૂકીને સુલતાનને
સંભળાવ્યું: “અમારા માટે એક પણ નાપાક વિચાર લાવતા ના, સુલતાન,
ને આપ એક વાર બહાર નીકળીને જુઓ કે અમે કેવા લડીએ છીએ.
અમે જીતીએ તો આપના નસીબની ચડતી જ છે. ને અમે હારીએ તો
પછી આપ અમારાં મુરદાને પણ જોવા ન રોકાજો.”

લોમા ખુમાણના કચવાટનો પાર ન રહ્યો. “અન્નદાતા,” એણે
ચિત્તા બતાવી: “તમારું જો કાઈ અમંગળ થાય તો સૌરઠની માલીકોર
અમારે જીવંતું જ દોયંદું થઈ પડશે. ને હું ઘેર જઈને તમારી બોનને મોં
શું બતાવીશ? મુગલો લડવા જવું હોય તો ભલે જાય, મારા અઢી હજાર
કાઠીઓ તો તમારી ચોકી કરતા જ ઊભા રે'શે. અમારા કટકા કરી
નાખશો તો ય અમે તમું કનેથી નથી ખસવાના.”

“એર, એર, લોમા ખુમાણ!” મુગલોએ એને ધરપત આપી: “અમે
જંગમાં જશું, તમે સુલતાન મુખારકને સમાલજો. અમારે મંજૂર છે.”

પો ફાટતાં તો સાબરમતીના કિનારે પ્રેક્ષકોની ગણી ન ગણાય
તેવડી ગંજાવર મેદની ખડી થઈ ગઈ. સુલતાન મુઝફષર પણ ખાનપુર
દરવાજેથી બહાર આવીને સાબરમતીને મારગે ઊભો રહ્યો. સામે જ
દેખાતું હતું બારેજા ગામ. ભળભાંખડામાં શત્રુઓની ફોજ તો હજુ
તંબૂઓના ખીલા ઠોકતી હતી. પાછો ફરેલો સૂબો શાહબુદીન ઠતમાદને
ખાતરી આપતો હતો કે “લડાઈની જરૂર જ નથી પડવાનીને! હું પાછો
આવ્યો છું એટલું જાણતાં જ મારા વજુરખાનીઓ અંહીં આવ્યા ભાણુંને!

મુજફ્ફર પલાયન થયાના ખબર આવ્યા સમજોને!”

આઈ સો વજુરખાનીઓ આવ્યા – પણ તલવાર જેંચીને, જંગના લલકાર કરતા આવ્યા.

ઇતમાદખાંએ કહ્યું: “ખાં સા’બ, આ કદમો ભાઈબંધીના ન હોય. તમે ભૂલ કરી કે બાળબચ્ચાં અને ઓરતોને પણ પાછા સાથે લઈ આવ્યા. આપણો બધા તંબૂના ખીલા ઢોકવામાં જ રાત કાઢી નાખી. ને જુઓ, આ આવે છે તે કરતાં સો ગણી ઠઠ તો સામે કાંઠે શહેરની રંગે ઊભી!”

એમ કહેતો જ ઇતમાદ પોતાને ઘોડે ચડ્યો.

“કાં, ખાં સા’બ?” શાહબુદ્દીને અજાયબીથી પૂછ્યું.

“હું ઓસમાનપુરના ઘાટ પર ઊભોગિભો શત્રુસેનાનો માર્ગ રોકું છું, આપ આંહીં લડજો હો, ખાં સાહેબ!”

એટલું કહીને ઇતમાદ નાડો. આંહીં તંબૂ નાખતી ઝોજ પર વજુરખાનીઓ તૂટી પડ્યા. શાહબુદ્દીન પણ પલાયન કરી ગયો. બાળબચ્ચાં ને સરંજામ પાછળ પડ્યાં રહ્યાં. એની ઝોજના સિપાહીઓએ શરણાગત બની મુજફ્ફરની નોકરી સ્વીકારી.

બીજા હિવસે ખબર આવ્યા કે પાટણને માર્ગ એક ઝાડની ડાળીએ ગળફંસો નાખીને એક લાશ લટકતી હતી. એ લાશને ઇતમાદખાંની લાશ તરીકે ઓળખાવવામાં આવી.

વાય મુજફ્ફરો!

નવાનગરના આશાપરાના મંદિરમાં એક રોનક ચાલ્યું હતું. નહિ પૂરો જોગી કે નહિ પૂરો સંસારી, એવો એક જીવાન ત્યાં મુકામ કરીને રહ્યો

હતો - તલવાર-પટાના જેલ બતાવતો અને બદીકેદારનાં નિરિશ્યુંગો સુધીની વાતો કરતો. રાજા સત્તા જામની કે જેસા વજ્ઞાની સવારી દર્શને આવતી ત્યારેત્યારે એ આઘોપાછો થઈ જતો. એની બોલી મીઠી હતી. એનું ખુલ્લું શરીર ત્યાં પ્રસાદી લેવા ટેળે વળતાં છોકરાંઓનું કીડાસ્થાન બની ગયું હતું. એ બીજો કોઈ નહિ પણ તે રાત્રિએ વજ્ઞર-ધરમાંથી નીકળીને નગરમાં ઠેરેલો નાગડો જ હતો.

એક દિવસ એના કાન પર ચમક પડી. દેરાની પછવાડેની કિનાર પર નવુંકરી રમવા બેઠેલા બે બુઢાઓએ એકબીજાની કંકરી મારતેમારતે 'હત જોરારના!' એ શબ્દ કાઢ્યા. ઉપરાઉપરી અનેક વાર એ બોલ બોલાયા.

"આનો માયનો શું છે?" પરદેશી લેખાતા નાગડાએ જાડો કે દેશી સોરઠી બોલી શીખવાની ઊલટ દેખાડી.

"ઈ તમારે સમજવાને હજુ વાર છે વાર, પરદેશી ભૈયાજી!"

ભૈયાજી નાગડાએ આગ્રહ ચાલુ રાખ્યો. પછી એ બુઢાઓએ માંડીને વાત કરી: "એ તો એમ હતું, ભૈયાજી, કે અમારે આંદીં વજ્ઞર બાપુનો એક નાનો છોકરો હતો. ભૂખડી બારશ હતો. જીવતો કોઈ કાળુંકાળ જ જાણો માને પેટ પડ્યો'તો. એક દી નાગમતીને કાંઠે..." એ આખી વાત હાવભાવભેર ચર્ચી બતાવીને ટીખળી બુઢાઓ બોલ્યા: "આ ત્યારથી અમારે નગરમાં તો કહેવત થઈ પડેલ છે. છોકરો ગેલ થઈ ગયો, માનો ય કાંઈ પત્તો નથી, જામબાપુ ય પોતાનો બોલ વીસરી ગયા હશે, પણ લોકોનાં મોંમાં તો જામબાપુની કહેણી જીવતી રહી ગઈ. પણ, ભૈયાજી, જોજો પાછા તમે ક્યાંક એ બોલી બેસતા નહિ. એ તો કહેવાને ઠેકાણો જ કહેવાય. નીકર ઉડે ઝાટકા. જાણી લેજો, હો, ભૈયાજી! ઈ મેણું તો નામરદો જ સાંખે."

"મહેરબાની તુમારી, ભૈયા!" એટલું બોલીને નાગડો એ આખી જ કથા સાંભળ્યા પછી સૂનમૂન બની નાગમતીને કિનારે ચાલ્યો ગયો, એક શિલા પર બેઠો. અઢાર વર્ષની કલ્યના-પગદંડીને યાદ કરી.

બુદ્ધાઓએ કહેલા ઈતિહાસને નદી-તીર સાથે બંધબેસતો કર્યો. પછી ધીરેધારે યાદ આવ્યા: બાપ-મા વર્ચેના અભોલા; પોતાનો પરિત્યાગ; માની શૂન્યતા; માએ મને એ ‘જોરારના’ શબ્દનો મર્મ સમજવવાને વર્ષો સુધીની વાર જગતાવી. આજે એ મારી મા સામી રાજગાળ લોકવાણીમાં વજાઈ ગઈ છે. એનો હિસાબ શી રીતે પતાવું?

વળતા દિવસે એણે સત્તા જામને જોવાનો નિશ્ચય રાખ્યો. રતનો હરએક ડંકો ને ચોકીદારોનો હરએક ખોંખારો એણે સાંભળ્યા કર્યો. નીંદ ન આવી. પ્રભાતે એણે જામ સત્તાજીની મુખમુદ્રા દેરામાં ઊભેઊને નખશિખ નિહાળી. દોટ કાઢું? પટકું? કલેજે ચરી બેસું? પીસી નાખું? જબાન જેંચી કાઢું? માના કહેલા બોલના બદલામાં ચપટી ધૂળ એના મુખમાં નાખું?

નહિ, નહિ નહિ: એ સાચો જવાબ નથી. અપમાનને બદલે અપમાન દર્દિશ, તો જૂની ગાળ ફક્ત તાજી થશે. વિચાર કરીશ. માએ આટલાં વર્ષો સુધી ધરેલી સભૂરીનો કંઈક ગૂઢાર્થ હોવો જોઈએ. માએ કંઈક કહેવાનું નક્કી કરી રાખ્યું હશે. મા જીવતી હશે તો આવીને ગમ પાડશે, મૃત્યુ પામી હશે તો અંતરની ઝૂરણા બનીને આત્મ-વાણી સંભળાવશે. ગાજબ ગાળ! ઓ મૈયા, તને કેટલી હલકી ગાળ દીધી! ને સુભટ પિતા, વીરોનો ય મહાવીર પિતા સાંખી રહ્યો! નાગમતીના તટની શિલા પર બેસીને એ દિવસ નાગડો જીવનમાં પહેલી વાર રડચો. એ આકંદમાં ટપકેલાં આંસુ એવડાં તો મોટાં હતાં કે માછલીઓએ જળમાં લીલી જીણી અંગૂરો ટપકતી માની મોઢાં ફાડ્યાં.

ગીજા દિવસે એ રસ્તા પર એક ઝાડની ઓથે ઊભો રહ્યો. અજા કુવરની સવારીની એને રાહ હતી. સવારીના પાંચ-દસ અસવાર પસાર થયા ત્યારે પોતે ઝાડને થડે શરીર ટેકવીને મુંગોમુંગો જ ઊભો રહ્યો. એક દિવસ, બીજો દિવસ, ત્રૈંક દિવસ ઉપરાઉપરે કુબરૈ આ જૂવાનસી અબોલ મૂર્તિ ઊભેલી દીકી. દિવસે દીકી ખેખ તો રાત્રે એક સુંદર સ્વર્જ આવે તેવી એ દેહની શિલ્પ-રચના તો હતી જ. તેમાં હમણાં હમણાં

પાછી શૈજની ભરતી કરવાનું કુવરને સોંપાયું હતું એટલે વજરની માફક
એને પણ વંકાં શરીરોનો શોખ લાગ્યો હતો.

ત્રીજે દિવસે કુવરે ઘોડો થંભાવ્યો. લીંબડાના થડનો ટેકો લઈ
ગલ્ભલ જુવાનને પાસે બોલાવ્યો. પૂછ્યું: “કોણ છો?”

“પરદેશી ક્ષત્રિય છું.”

“કુદી માગણી કરવી છે?”

“શેર આટાની.”

“ઝોજેમાં રહેશો?”

“રાખો તો તો ત્યાં જ રહેવું છે.”

“તાલીમ લીધી છે?”

“સહેજસાજ લીધી છે, બતાવીશ.”

“કાલે સવારે કવાયતના મેદાન પર મળ્યો.”

“કિરપા.”

ઘોડો હંકી જતાં પહેલાં કુવરે ઊંચે જોયું. લીંબડાને લીંબોળીઓ
બેઠી હતી.

“ભાગજી દલ!” એણે પોતાના વૃદ્ધ નાયબ-વજરને બતાવ્યું:
“હવે તો આપણે બધુ મોટા થઈ ગયા. લીંબોળીયું ખાવામાં લાજ આવે છે.
નાના હતા તે દિ... ઓહો! સાંભરીને ય દુઃખી થાવું ને?”

નિસાસો મૂકીને એ કુવરે ઘોડો હંક્યો. એને યાદ આવ્યા હતા,
નાગણો જાડ પર બેસીને બોકડાગાડીમાં લીંબોળીઓ ફેકતો તે દિવસો.

વળતા દિવસે ‘પરદેશી’ ક્ષત્રિય નામે નોંધાયેલા નાગડાએ પોતાની
સમશેરબાળીથી અજા કુવરને મુંઘ કર્યો. એણે દેખાડેલા ખંજર-કટારીના
તેમ જ ભાલાના ને મુક્કાબાળના દાવ તદ્દન નવતર હતા, સોરઠની
લશકરી કળામાં એક નવાઈ જન્મી. કુવર પોતે જ તે દિવસથી ‘પરદેશી’ના
આ યુદ્ધ-ખેલ એને મુક્કાબાળના દાવપેચ શીખવા લાગ્યા. શીખતાં
શીખતાં વારંવાર કુવર ‘પરદેશી’ના પંજાને છેડે એક આંગળી છેદાઈ
ગઈ હોય તેવું હૂકુ જોઈ રહેતા. ‘પરદેશી’ પ્રારંભ કરતો ત્યારે પૃથ્વી

સામે હસ્ત જોડ કરીને મંત્રોચ્ચાર કરતો: જનની જન્મભૂમિશ્વ સ્વર્ગાદિપિ ગરીયસિ - આ સ્તોત્ર પણ સૌરાષ્ટ્રમાં નવીન હતું. લશકરી સમુદ્રાયમાં ધર્મના પાઠ હંસીઝૃપ બનતા, પણ 'પરદેશી' કાન્તિયની યુદ્ધ-વિદ્યામાં અંજાઈ ગયેલા રાજ્યપૂત યોદ્ધાઓ હસ્તવું ભૂલી ગયા. થોડા જ દિવસમાં એનાં કુળ, ગામ, ઠામ, ઠેકાણું ફોજની અંદર તેમ જ ફોજની બહાર પુછતાં થયાં. એનું વેવિશાળ અનેક પુત્રીઓના પિતાઓ વચ્ચે સરસાઈનો વિષય બન્યું.

*

એક દિવસ બાપુ સત્તા જામે કુવરને તેડાવીને ખબર આપ્યા:
“સુલતાન મુઝફ્ફરશાનો કાગળ આવ્યો છે. આપણા રાજ તરફથી એને નજરાજો લઈને સલામ કરવા તમારે જવાનું છે. તમને અને વજુરને મળવા એને મન છે. વજુર તો માંદા જેવા રહે છે. તમે એકલા જઈ આવો. લોમો ખુમાણ તો સુવાંગ લાભ લઈ આવ્યો. આપણને જાણ પડા કરી નહિ. કેમ વિચારમાં પડી જાવ છો?”

“હું ન જાઉ તો ન ચાલે?”

“શા કારણે ન જવું? વજુર કંઈ આખો ભવ બેઠા નથી રેવાના. તેમ હવે એની અક્કલ પણ કામ કરતી નથી.”

“આપ બાપ દરજજે છો. એ ગુરુ દરજજે છે. મારે બેમાંથી એકેયની અપકીર્તિ નથી તોળવી. પણ આપની પાસેથી એક કોલ જોઈએ. તે વગર હું અમદાવાદ નહિ જઈ શકું.”

“શું?”

“કે સુલતાન મુઝફ્ફરશાહની મોહબત બાંધવી હોય તો જીવાથી મૂસા સુધી નભાવી રાખવી.”

“સમય સંજોગો જોઈ વિચારીને જે કરવું ઘટિત લાગે તે કરવું જોવે, કુવર, રાજનીતિમાં તમે પણ વજુરની પાટે બેઠા છો એટલે બાપના બોલ કડવા જેર લાગે છે એ હું જાણું છું. પણ ખવાસની રાજબુદ્ધિ છોડીને હવે...”

“ખવાસ તો ખરો, પણ સોરકની સુવિશાળ સાગર-પણીને માથે આપણા વડવા હાલાજીના નામની છાપ લગાવી દેનારો, મુલક પાથરનારો ખવાસ.”

“પાથર્યે માટી થઈ જવાતું નથી ને? સાચવતાં ય જાણતું જોશે. જે બાદશાહી સત્તા હોય તેને નમતા-ભજતા રહેવું જોશે.”

“મને તો એ નહિ આવડે.”

“ઠીક, અમદાવાદ તો જઈ આવો. પછી ચર્ચા કરી લેશું.”

“હુકમ છે એટલે જાઉં છું. પણ કહી મૂકું છું: આપને મારા વચને બાંધવાનો હું અધિકારી નથી ભલે, મારા પોતાના પગને તો હું દહીં-દૂધ બેયમાં નહિ રાખી શકું.”

“ઠીક, પડી મૂકો વાત. જોઈએ હવે. હજી એને ઠરીને ઠમ તો બેસવા દઈએ. પછી વિચાર કરશું.”

પુત્રને બહાર કાઢવાનું જોખમ સમજ લઈને સત્તા જામે વાત પડતી મૂકી.

હમણાં હમણાં તો કુંવર અને એના યોદ્ધાઓ હરેક સંધ્યાએ વાટ જોઈ બેસતા. ગુજરાતના ખબર લઈને રોજ દોયાદોટ આવનારો રાજ-અસવાર સીમાએ ધૂળના ગોટા ઊડાવતો દેખાય કે સૌના ચાસ ઊંચા બનતા. ઐપિયા પછી ઐપિયા આવીને ખબર દેતા: “મુજફ્ફદરશાએ વડોદરા માથે કટક ચલાયાં છે. એને મહી નદી વટતો રોકવા શહેનશાહી શોઝે ખાનપુર બાંકાનેરના ઘાટ જાલીને ખડી છે. મુજફ્ફદરશા વણખચકાયો ધસતો જાય છે.”

“શાબાશ, મુજફ્ફદરા!” અજો જમ પોકારી ઊંઠતો, ને બીજા જોખા એ ભલકારા ઉપાડી લેતા.

બીજો કાસદ: “મુજફ્ફદરનું કટક વીસ હજારે પહોંચ્યું, વડોદરું દેરી લીધું છે. ખંભાતથી સૈયદ દ્વીલત ચાર હજાર સવારો લઈ મુજફ્ફદરની સખાતે પહોંચ્યો છે. શોજમાં રજૂપૂતો ને કોળીઓનો સુમાર નથી.”

“એક દિવસ, બે દિવસ, પાંચ-પંદર, ને વીસ દિવસ સુધી વડોદરાનો ઘેરો ટકી રહ્યો છે. નગરના જોદ્વા રોજરોજની બાતમી માટે અધીર બની બેઠા છે.”

ચોથો ખેપિયો ખબર લાવ્યો: “વડોદરાના નવાબ કુતુબુદ્ધિનભાનને પકડી મુજફ્ફરે હાથીના પગ હેઠળ છુંદાવી નાખ્યો. ને અમદાવાદથી ઢસડી આણોલી તોપોને કિલ્લા સામે ગોઠવી કિલ્લો જમીનદોસ્ત કર્યો.”

“વાહ મુજફ્ફરો! વાય મુજફ્ફરો,” અજા જામના કંઠમાંથી લલકાર ઉઠ્યા.

પાંચમો ખેપિયો ખબર લાવે છે: “મુજફ્ફર ભરુચના કિલ્લા પર ત્રાટકી પડ્યો. નવાબ નૌરંગભાન ભાગી ગયો હતો. એની મા જ એકલી કિલ્લામાં હતી. મુજફ્ફરે કહેવરાવ્યું, કુંચી સોંપીને ચાલ્યાં જાવ, મારે કોઈનો જાન લેવો નથી. ગુલામોએ હાજર થઈને કુંચીઓ સોંપી. તમામ રોકડ અને અઢળક સોનુંરૂપું મુજફ્ફરના હાથમાં પડ્યાં.”

“ગાજબનો મુજફ્ફરો! કાળજાળ બન્યો રંડીપુત્ર મુજફ્ફરો. આ સુલતાની ચાર દાડા ચાલે તો ય ભજવી પ્રમાણ, ઉજાળી પ્રમાણ.” કુંવર અજાજાનું હંદ્ય ગાજબ ઉછાળા મારી ઉઠ્યું.

પંદર દિવસ બાદ ખેપિયો ખબર લાવે છે: સુલતાન મુજફ્ફરશાહ આજ સુધી ભરુચમાં રહી મારતે ઘોડે અમદાવાદ પર જાય છે, કારણ કે આખા ગુજરાત પર પથરાતી એની આગાની આંચ આગ્રામાં લાગી છે. અકબરશાહ હેરત પામી ગયેલ છે. ઈતમાદભાન, શાહબુદ્ધિન, કુતુબુદ્ધિનભાન અને નવરંગભાન શેરભાનનો કાળ બની જનાર ‘મુજફ્ફર ગુજરાતી’ હવે હાંસીનો ને ટોંકાનો વિષય નથી રહ્યો. એને હતો-ન હતો કરી નાખવા માટે આગ્રાથી ચરી ચૂક્યો છે અનગળ કટક લઈને નવાબ ખુદ મિરઝાંખાન: અકબરશાહનો દૂધભાઈ મોટો ખાન: એની સાથે સો તો હાથીઓ છે.

“મિરઝાંખાન! મોટા ખાન!” ‘પરદેશી રાજપૂત’ નાગડો રોજરોજ થતી વાતોમાં તે વખત પહેલી જ વાર ચોંકી ઉઠેલો લાગ્યો. ‘માર

દેગા, બડા ખાન નિશ્ચય ઉનકો માર દેગા!”

“તમે મોટા ખાનની વાત જાણો છો? આટલા બધા પિછાનદાર જેવી વાતો કેમ કરો છો? ચમકી કેમ ઉઠા?”

“મેં દીઠો છે બડા ખાનને સમરાંગણોમાં લડતો. મેં જાણો સાક્ષાતું રુદ્ધને જોયો છે. ભયને તો ઓળખતો નથી ખાન. કરુણાની મૂર્તિ, પ્રભુનો પાક બંદો, સિપાહીગારીમાંથી કાયમી ફારગતી મેળવીને તસબી ફેરવતો બેઠેલો મોટો ખાન જે તસબી છોડીને તલવાર ધરી ચૂક્યો હોય તો...”

નાગડો પોતાના જ કલ્યાના-દશ્યની ભયાનકતા નિહાળી ન શક્યો હોય તેમ આંખો મીંચી ગયો.

20

પરાજિત પર પ્રેમ

પાનીફક અંગરખ પર ભેટ લપેટેલા એક વૃદ્ધ કેટલીક વાર સાંજરે નાગમતીના નિર્જન કિનારા પર આંટો મારતા અને એક છીપર પર બેસીને માઇલાંને દાળિયા, મમરા, લોટની ગોળીઓ ખવરાવતા. તેની સાથે એક આધીડ સ્ત્રી આવતી.

“કાલ આઠમ હતી કે આજ છે, તેનો જોખીડાઓએ જડભરતોએ કેવો ગોટાળો કરી નાખ્યો! હવે અમાસનું આજથી જ ચોક્કસ કરી રાખજો.” ડોસાએ તપ્પી જઈને કંધું.

“હો, બાપુ.” બાઈએ જવાબ દીધો.

“માઇલાં પણ કેટલાં મોટાં થઈ ગયાં!” ડોસો નવાઈ બતાવતો હતો.

“દી જાય તેમ તેમ તો થાય જ ને, બાપુ!” બાઈ પણ નાના બાળકને ફોસલાવવા જેવો તાલ કરતી હતી.

“મારા હાથનું ય ખાય છે તો ખરાં એને બાપડાંને કંઈ ખબર છી કે ખવરાવનારા હાથ બદલી ગયા?” ડેસો વધુ ને વધુ બેવકૂફીની મોજ લેતો હતો.

“એ તો છોકરાં જેવાં અજાસમજુ કહેવાય, બાપુ! એને તો જે ખવરાવે તે પોતાનું.”

“છોકરાંનું ય એવું જ કે? એવું હોય કંઈ? છોકરાં બોલી ન શકે, પણ હાથ વરતી જાય, હોં છોડી!”

બુઢુંદો આ આધીડ બાઈને ‘છોડી’ કહેતો, કેમ કે એનો જન્મ જ બુઢુંદાના ઘરમાં બુઢુંદાની સાંભરણમાં થયેલો.

“તમારો હાથ પણ માછલાંને મીઠો લાગે છે. ખવરાવો, બાપુ, ખવરાવો; આપણાંય જ્યાં હશે ત્યાં એને ઈશ્વરનો હાથ ખવરાવશે.”

“લવ લવ કર મા.” બુઢુંદો ચિડાયો: “આપણાં ને ફાપણાંવાળી વાત શું વારેવારે કાઢીને ઊભી રે’છ? તને કોણ ડાડી કરે છે? આપણાંને આપવા કોઈ ઈશ્વર નવરો નથી.”

“કોઈક આવતું લાગે છે.”

“બીજું તે કોણ આ ડેસાને માટે નવસું હોય?” બુઢુંદાએ આથમતાં સૂર્યકિરણો સામે આંખો પર હાથની છાજલી કરીને કહ્યું: “અજો કુંવર પગપાળા આવતા લાગે છે. બેણું કોણ છે? એક જ જગ લાગે છે. આજ રસાલો નથી લીધો ને શું?”

“ઓલ્યો નવો જુવાન છે.”

“ક્રિયો વળી નવો?”

“હમણાં હમણાં કુંવરબાપુની સંગાથે એ તો હોય છે ને હોય છે. આપણી તેલીએ કુંવરબાપુ પધારે છે ત્યારે એ હેઠળ રહીને બીજું કંઈ કરતો નથી, આપણી ભીતે ચાકળા-ચંદરવાની ને ગાદલી-ગોદડાંની માંડય છે એને જ મોં ફાદિને જોઈ રહે છે. પાણિયારાને માથે કોઈ કાળોતર પૂહેતાં નાગપાંચમના નાગલા આલેખલા છે કંકુના, તે બસ, એને જોતા તો ધરાતો જ નથી. એક વાર મને પૂછતો’તો ઇનોમાનો, કે વજરાણી

મા ક્યાં ગયાં છે?"

"તારે કહેવું તું ને, કે દુનિયા આજી શા સારુ અમારા ઘરની પંચાત કરવા ભેળી થાય છે?"

"હું તો રોઈ પડી'તી!"

"વેલસાગરી! લાજી નહિ કોકની આગળ રોઈ પડતાં? રોઈએ શા સારુ? કહીએ ને, કે એને પિયર પધાર્યા છે, માંદાં પડી ગિયાં છે, મરી ગિયાં છે, બળી ગિયાં છે, ફૂરે લપસી ગિયાં છે, દરિયે ઝૂલી ગિયાં છે."

"હું તો કલ્યા કરું છું કે દુવારકાંની જાતાએ ગયાં છે."

ઓળખવું સહેલ છે કે આ વૃદ્ધ જેસા વજુર હતા, ને એ ચાલીસ વર્ષની 'છોડી' વજુરાણી જોમબાઈની નિત્યસંગાથી ઘરની દાસી હતી. તલવાર બાંધવી ત્યજ દીધાંને આજે વજુરને મહિનાઓ વીત્યા છે. સત્તા જામની સલામે એ મશાલટાણે મહાપ્રયત્ને જઈ આવે છે. આશાપરાનું દેઢું ચરી શકાતું ન હોવાથી ચોકમાં ઊભાઉભા જ દર્શન કરી પાછા વળે છે. મહિનામાં ચાર દિવસના સંધ્યાકાળ ડોસો અંણીં નદીતીરે બરાબર એ જ સ્થાન પર વિતાવે છે, જે સ્થાને એની પત્ની રાજનું અપમાન પામ્યાં હતાં, જે સ્થાને પત્નીએ કેં વર્ષો સુધી સ્વહસ્તે પતિના મેલ ધોયા હતા.

કુવર અજો જામ આવ્યા એટલે વૃદ્ધે ઊભા થવા યત્ન કર્યો.

"હાં, હાં, મારા સમ, બેઠા રહો. તકલીફ..."

"ના રે ના, એમ કાંઈ હું મરવા થોડો પડચો છું?" ઊભા થઈને વૃદ્ધે કુવરને રામરામ કીધા.

કુવરનો સંગાથી પોતાની પીઠ દઈ સારી પેઠે દૂર ઊભો ઊભો નદીનાં હેઠવાસ નીરમાં માછલીઓની રમત જોતો હતો. સૂર્ય-કિરણોનાં પ્રતિબિંબોને ફૂણીફૂણી ઝૂપળો ગણવાના ભુલાવામાં પડેલી માછલીઓ મોઢાની ઝાપટો મારતી હતી. ઊભોઊભો એ યુવાન કલ્યાનાના દોરને કણ-ઝૂપને તળીયે ઉતારતો ઉતારતો વિમાસતો હતો: શું આ નદીતીરના

જ કોઈક સ્થાન પર, માનાં સ્તનપાન કરતો કરતો હું મોટો થયો હોઈશ? આંહીં જ ક્યાંક માને ગાળ દેવાઈ હશે કે? મહિનાના જે ચાર દિવસ બાપુ આંહીં બેસીને ગુજરે છે, તે દિવસો માની યાદગીરીના હતા. આખા ગામમાં અદબબેર બોલાતી એ ધર્મ-કથા હતી. બેટાને કાને એ વાત અનાયાસે પહોંચી હતી. શોજના જુવાન જોદ્ધાઓ પિતાનાં સુખદુઃખોની ચર્ચા દિલસોજ ભાવે કરતા હતા. એ વાતો ફક્ત અજા કુંવરની ગેરહાજરીમાં જ થતી. કેમ કે પોતાના બાપની બદનાની વજારાણીની વાત સાથે એવી તો દુઃખદાયક રીતે જોડાઈ હતી, કે એ ચર્ચામાં ભાગીદાર બનવાની કુંવરની હામ નહોતી.

નાનપણનાં નિગૂઢ સંભારણાંને સંઘરતો આ નાગમતી-તટ ઘડીક ઘોડિયા સમો ને ઘડીક ચિતા સમો લાગતો રહ્યો. એ વહેતાં નીર વેદનાની વાત ભાખતાં હતાં. હરિયાણી ધોની પાંદડીઓ પગને ગલીપચી કરતી હતી. પોતે ત્યાં ઊભો હતો – વર્તમાનની ગૌરવ-કલગી પહેરીને, પણ ભૂતકાળનો કપાળ-ડામ સહેતો સહેતો. આવી જ મિશ્ર લાગણીઓ યમુના-તીરે મુઝફુરને અનુભવવી પડી હતી ને! યમુનામૈયાની આશિષે મુઝફુરના કલેજામાં મર્દઈનો કોંઠો કૂટ્યો. મુઝફુર તલસ્યો હતો થોડાક સાથીદાર જોદ્ધાઓના સાથને માટે, અભયની એક જંઝારુપિણી ઉર્મિને માટે. મુઝફુરે એકલ હાથે ગુજરાતનાં કબ્રસ્તાનમાં શબો બેઠાં કર્યા. દિલ્હીપતનો એ સમોવડિયો નીવડ્યો. અને શી ફિકર છે આજે એક વર્ષ પાછો એ પછડાયો તેની? મોહરમ માસનો તેરમો ઉપવાસ (રોજો) મોમાં જલતો હશે, અને કરાળ કાળ મોટા ખાનના ગાંડાતૂર એક સો ગજરાજોની પ્રલય-લીલા વચ્ચે ઘોડો ધુમાવતો સાબરમતી-સુત નહનૂ પોતાની સરિત-મૈયાને સામે પાર કેવો સોહામણો લાગ્યો હશે એ શુકવારના સંધ્યા-તારાની આંખેજ! ઓ મૈયા નાગમતી! મને ય આપવો હોય તો આપજે, એવો જ સુંદર પરાજ્ય.

જે વખતે આ એકલ યુવાન મુઝફુરના વિચારો કરતો હતો, તે વખતે વજર અને કુંવર વચ્ચે પણ મુઝફુરની જ વાતો થતી હતી.

“કુચાંથી ખેપિયો આવ્યો છે?”

“ગોડળને ગઢેથી.”

“સાવ ખરચીખૂટ?”

“હા, અમીનખાને ફોસલાવી-પટાવી બે લાખ મેહમૂદી કઠાવી લીધી. હાં, આજ શોજ ભેગી કરું છું, કાલ લાખમલાખનાં લશકરો ઊભાં કરું છું, એવી લાલચ દઈને લુંટી લીધો. હવે કહે છે કે કોઈ શોજ આપતું નથી.”

“ઝેરડી કેમ ન ગયા?”

“ગયા, પણ ‘લાવો નાણાં, લાવો નાણાં’વાળી જ વાત: હતાં તેટલાં કાઢી આપ્યાં.”

“હુદે?”

“આપણો આશરો માગે છે. કહેવરાવે છે કે હજુ ય મારા નામના સિક્કા પાડનારી ટંકશાળ ચલાવી રહેલા જામ માથે મને ઈતબાર છે.”

“તમે ગોડળને ગઢે આંટો જઈ શક્શો?”

“શું જવાબ દઈં? બાપુએ તો કહેરાયું છે, કે ઓ અમારો બહોળો વંકી બરડો કુંગર પડ્યો. પેસી જાવ.”

“બસ ત્યારે, બાપુએ શરણ આપ્યું છે એટલે તમે સ્નેહ કરી આવો. તમને ને મને મળવા ય એ જાં હિથી જંખે છે. આજ એ પાકો દુઃખી છે, પણ વીર છે. ગળી તો જુઓ, એનું તખત પડી ગયાં પછી પણ એ કેટલી લડાઈએ લડતો રહ્યો છે. અમદાવાદ હાર ખાંડી તો ખંભાત જઈને જૂઝ્યો. ખંભાતમાં માર ખાંડો તો ક્યાં જાતો રાજ્યપણાના જાંબા કુંગરાઓમાં પહોંચ્યો. નર્મદાને ઓળંગીને સો-સો ગાઉ માથેથી પાછો શોજ લેડવી ભેડવીને રણમાં ઓરાણો, એ તે કેવો સમશેરબહાદુર હશે? જોઈ આવો. મારી ને તમારી વતી તો ખાતરી આપી આવો, કે નાણું નહિ દઈ શકાય, પ્રાણ તો દઈ જાણશું.”

“મને અચરજ તો બાપુની થઈ છે.”

“શું?”

“કે બાપુએ એને બરહામાં રહેવાની રજા દીધી.”

“ઉદ્ય થવાનો હશે અંતરમાં. ઉદ્ય થવા બેસે ત્યારે કાંઈ વાર લાગે છે? ઘોર અંધકારમાં જ તેજ-હુવારા છૂટવા માંડે. નગરનો ય ઉદ્ય થનારો હશે.”

“મને—ના—ના—” કુંવર કશુંક કહેતાં કહેતાં બોલ પાછા પી ગયા. એનું માથું ફક્ત હલ્યું.

“વિશ્વાસ રાખો, બાપા!” વૃદ્ધે ધોળાં ભવાં ફરકાવ્યાં. એનું લલાટ કરચણીઓને ખંખેરી નાખી આત્માની આરસી બની ગયું.

21

જોડી જડી

વાતોના વાતાવરણમાં ચીરો પાડતો એક ટેકારો નદીના શહેર નજીકના આરા પર બોલી ઊક્યો. કોઈ ઘમસાણ મચ્યું હોય તેવા કિક્કિયારા અને ચેંચાટા સંભળાયા. આગળ ઊભેલો ‘પરદેશી’ નામે ઓળખાતો નાગડો કુંવર અજાજ તરફ ઊંચા હાથની નિશાની કરી શહેર નજીકના આરા પર ઢોટ કાઢતો ગયો. એની લાંબી લાંબી હરણઝણ નિહાળતા કુંવર અજાજ અને વૃદ્ધ વજર પણ પાછળ ઢોડ્યા. ‘તમે નહિ’ એમ કહીને કુંવરે રોકવા માંડેલા વજરે કશો જ જવાબ આપ્યા વગર સીધી હડી કાઢી. એ ઢોટના પ્રલય-વેગમાં જ ‘તમે નહિ’નો જવાબ હતો.

બેઉ પહોંચ્યા તે પૂર્વે જ તેઓએ દૂરથી હાથી જોયો. મદછકેલો હાથી માવતને પછાડી નાખીને તૂટતા કાળ-વાદળ જેવો નદી પારથી ધરયો આવ્યો. નદીનાં પાણીમાં એણો પ્રલયકાર મચાવ્યો. એમાં પાણીની ભરેલી હેલ્ય માથા પર માંડીને એક જુવાન સ્ત્રી ગામ બાજુનો ચડાવ ચડતી હતી. એક હાથે એણો હેલ્યને ટેકો આપ્યો હતો, બીજે હાથે એણો

એક ખડાઈ મોટી પાડીના ગળાની રાશ ઝકી હતી.

હાથીને દેખતાંની વાર ખડાઈ પાડી કેકડા મારવા લાગી. હાથી દરવાજામાં દાખલ થાય તો લોકોની ભીડમાં મૃત્યુની લીલા મરી જાય એવો મામલો હતો.

“હાથી ગંડો છે, હાથી વકર્યો છે, બાઈ, ખરી જા.” એવા રીતિયા પડ્યા ત્યારે ગામમાં દાખલ થતી આ કન્યાએ પીઠ વાળીને નજર કરી. ગંડા હાથીને એણે ધસ્યો આવતો દીઠો. નગર બાજુથી એણે કેંક સ્ત્રીઓ અને નાનાં બાળકો આવતાં દીઠાં, બન્ને બાજુનાં દશ્યો દેખ્યા પછી ખડાઈની સાથે દરવાજામાં હેલ્ય સાથે હાથીનો રસ્તો રૂધીને ઊભા રહેવાનો એણે નિશ્ચય કર્યો. એ નિશ્ચય જાહેર કરવાનો વખત કયાં રહ્યો હતો? લોકોએ એટલું જ જોયું કે ‘ભાગજે, બાઈ’ એ બોલના જવાબમાં બાઈ સામી છાતી કાઢીને ઊભી રહી. ન બાઈએ બેંકું નાખી દીધું, કે ન એણે પાડીને છૂટી મૂકી દીધી. હાથીએ પણ પોતાના માર્ગને રૂંઘનારી આ એક છોકરીને દેખી પોતાનું અસર્ય અપમાન અનુભવ્યું. એ થંબ્યો, અને એક જ પળ પછી ભયાનક ધસારો કરવાને માટે એકદમ પાછો હઠ્યો, પણ સુંઠ ઘુમાવવાનો પૂરતો પટ એને જહ્યો નહિ તેથી એ વધુ વીફ્ફ્યો. તે જ પળે એણે પોતાની પછિવાડે કોઈ મોટું ઝાડ ભટકાયું હોય તેના જેવો હડસેલો અનુભવ્યો. એ પાછો ફરીને જોઈ શકે તે પહેલાં કોઈક એના પૂછાને ટિંગાઈ વળીને એના બરડાનાં જડમૂળને ઝંગેડતું લાગ્યું. એણે મું ઘુમાવ્યું એટલે કોઈક જડસુ જેવા હાથની એણે થપાટ ખાધી. એનાં જડબાં ઉપર એક લાકડી પછડાડી, બીજી લાકડી, ત્રીજી ગતોફાં ને ગાલ પર: ચોથી ગંડસ્થળ પર: છહી-સાતમી: હાથીને એ ફટકા ગણવાનો સમય નહોતો; એણે ઘુમાવેલી સુંઠ પર બીજા ઉપરાણાપરી પંદર ફટકા એક જ લાકડીમાંથી મેહુલાની ધાર જેવા વરસ્યા, ને હાથીએ વિચાર કરવાનો પણ સમય માગ્યા વગર ત્યાંથી પલાયન કર્યું.

“જઈ રહ્યા, ગજરાજ! જઈ રહ્યા.” એમ બોલતા એ ‘પરદેશી’

યુવકે હાથીના પૂછા પર ડંડા મારી ચક્કરચક્કર ફેરવ્યો. હાથી વાઇરડી જેવો ગરીબડો બની ગયો.

દરમેયાન કન્યા હજુ માથે હેલ્ય અને હાથમાં પાડીને પકડી રાખીને જ ઉભી હતી. એણે યુવકને હાથીની જીણી આંખો સામે ડંડો રાખીને જ ઉભેલો દીઠો. યુવકના મોં પર ઉકળાટ હતો, રોષ નહોતો. પરાજિત પશુરાજની નજીક જઈને પછી એણે હળવા હાથે સૂંધ પ્રેરણવા માંડી.

ઘડુંણી ઠઢ ભેગી થઈ ગઈ. વજીર અને અજોણ પણ આંખી ગયા. વજીરને આગળ વધતા દેખી ‘પરદેશી’ યુવાન પોતાની પીઠ ફેરવી ગયો. પીઠ ફરતાંની સાથે જ યુવાને દરવાજા વચ્ચોવચ્ચ એ હેલ્યવાળી પનિહારીને દીઠી. બન્નેએ પરસ્પરના મુખભાવ નીરખી લીધ્યા.

“શાબાશ તારાં માતપત્યાને.”

એમ બોલતો વૃદ્ધ વજીર આગળ વધ્યો. એટલે ‘પરદેશી’ નામે ઓળખાતો નાગડો ઊંચે હાથે દૂરથી સૌને વારવા લાગ્યો. “આંહીં કોઈ આવશો મા,” કહી એણે મોં ફેરવી લીધ્યું.

“કોણ છે એ જુવાન!” વજીરે હાંઝતાં હાંઝતાં પૂછ્યું,

“આપણો ઝોણ છે. નવો ભરતી થયેલો પરદેશી રાજપૂત છે.”

આ કુંવરે ઓળખાણ આપી.

બેઉ દરવાજે પહોંચીને જઈ ઉભા. થંભી ગયેલી કન્યાને પૂછ્યું:
“કોણ છો, બાઈ? ગજબ હિંમત કરી!”

હાથીને પરાજય આપનાર યુવાન પરથી નજીર ઉભેદીને કન્યા

સહેજ લાંઝિત નયને બોલી: “રાજપૂત છોયે.”

“આંહીંના નથી લાગતા.”

“ના. જગત દીમનાં રથે છૈયે.”

‘જગત’ તે વખતમાં દ્વારકાને ઓળખાવતો શબ્દ હતો.

“કોનું ખોરડું?”

“મોરીનું.”

“કોણ મોરી?”

“ભૂચર મોરી.”

“હાં, ત્યારે લોંઠકાઈની નવાઈ નહિ, દીકરી. જા તું તારે હવે.”

“ઈ જણને લાગ્યું તો નહિ હોય?” કન્યાએ ચાલી નીકળવાની તૈયારી બતાવી નહિ. એના મસ્તક પર ટકી રહેલ પાણીનું બેંકું હવે મોતનો મામલો પતી ગયા પછી કોણ આજો શા કારણથી ડગમગ થવા લાગ્યું. મોટી પાડી એના હાથની રસીને ખેંચતી હતી તેના અંચકા હવે વિશેષ પ્રમાણમાં લાગતા હતા.

“ઈ જણનું તો જતન કરવાવાળા અમે ઘણા બધા અંહીં છીએ હવે, બાઈ! તું તારે જા હવે. તેં આજ જીવને જોખમે બજરને બચાવી લીધી..” કુવરે હસીને કહ્યું.

“બાળકી બહુ પાણીદાર.” વજીર એ ચાલી જતી જોબનવાન કન્યાના મરોડાર ગજાદાર દેહ સામે તાકી રહ્યા. “આપણે એના બાપને મળતું જોવે.”

“અને આ બાઈને કંઈક પહેરામણી કરીએ તો?” કુવરે સલાહ પૂછી.

“અંહીંનાં અજાણ્યાં લાગે છે. ભૂચર મોરી નામનો કોઈ રાજપૂત ઓલાદનો આદમી અંહીં જાણ્યામાં નથી..”

તપાસ કરાવી. ગામની ધર્મશાળામાં એ જેડૂત રાજપૂત ઊતરેલો હોવાના ખબર મળ્યા. “રસ્તામાં જ છે. થતા જઈએ. તમારા આ જોદ્ધાને ય બેળો લ્યો..” કહીને બુઢાએ કુવર સામે માર્મિક દસ્તિ નોંધી.

માવત આવી પહોંચા હતા. હાથીનો કબજો કરી લીધો હતો. નદીમાં હાથ-મોં ધોઈને થાકેલો ‘પરદેશી’ નાગડો હજુ ય દૂર ઊભો હતો. કુવરની ઈશારતે એ સારી પેઠે અંતર રાખતો પાછળ ચાલ્યો.

ધર્મશાળામાં ગાયોને દોતોદોતો ભૂચર નામનો માલધારી રાજપૂત વજીરનો અને કુવરનો બોલાવ્યો બહાર નીકળ્યો. એને નદીકંઠે બનેલા બનાવની ખબર નહોતી. દીકરીએ બાપ પાસે આવીને કશી વાત કર્યા

વગર જ ભેંસોનાં પાડરું છોડી છોડી બાપને દોવામાં મદદ કરવા માંડી દીધી હતી. ધર્મશાળાના ફળિયામાં એક ગાડું હતું. ગાડામાં નાનો પટારો, ઘંઠી, છાશની ગોળી, રવાઈ, થોડાંક ગોડાંના ગાભા, એક માટીની કોઠી, ખાટલી, ખાટલો વગરે થોડીક ઘરવખરી ભરેલી ની બળદો બેઠાબેઠા વાગ્પોળતા હતા. ચારેક ભેંસો ઊભીઊભી પાડરુ પ્રત્યે હિંહોરા કરતી હતી. પૂછ્યું: “ક્યાંના છો?”

“બે-ન્રણ પેઢીથી કર્યાના.”

“આવો છો ક્યાંથી?”

“ઓખામાંથી.”

“ઉચાળ ફેરવતા લાગો છો.”

“હા, નેસડો હતો તે મેલી દીધો છે.”

“કેમ?”

“જરીક વહેભાળું થઈ ગયું. એક બાવાએ જીવતી સમાધ લીધી. પછી આ બાળકીને એનું ચલીતર કષ દેતું હતું.”

“જીવતી સમાધ લેનારો બાવો શું અવગત્યે ગયો?” વજુરે પ્રશ્ન કર્યો: “જીવતો દફન થનાર તો પુછ્યશાળી સંતપ્તમા હોવો જોઈએ.”

“જીવતી સમાધ તો જોરાવરીથી કેવી પડેલી. એની સાથે એક જુવાન બાઈ હતી. એક દી એક બુઢ્યી ત્યાં આવી. બુઢ્યીને ને બાવાને લોહીલુહાણ ધીંગાળો શિયો. બુઢ્યી તો જખી થઈને મરવા જેવી પડી. પણ આ મારી છોકરી ત્યાં ભેંસો લઈને નીકળી. એ દોટ કાઢીને બાવાને માથે ત્રાટકી. બાવાના કાનની વાળી ખેંચીને કાનની બૂટ તોડી નાખેલી. એ જ ટાણામાં જોગીઓની એક મોટી જમાત નીકળી. બાવો હતો ગોરખપંથનો, કાન ફાટી ગયો. એટલે જીવતાં સમાધમાં બેસવું જ જોવે એવો જમાતે દરાવ કર્યો ને બાવાને તાબડતોબ ગારદ કર્યો. પછી બુઢ્યીને ઝોળીમાં નાખીને ઉપાડી. જુવાન બાઈને પણ ભેગા લઈ ચાલ્યા. અમારો નેસ ધીમેધીમે ભાંગી શિયો. હું ને ડિકરી, બે જ રિયાં. ગોઠવું નહિ. નેસ મેલી દીધો.”

“હવે ક્યાં વાસ કરવો છે?”

“ધોળમાં. ઉંવાં અમારા જાઈબાઈ છે. બે જાળાં બેતરનાં ટેરો તો જેડી ખાસું.”

“આંહીં ન રહો?”

“અંજળ ધોળની ધરતીનાં છે, એટલે દિલ બીજે ઠરતું નથી.”

“દીકરીનો વીવા કર્યો છે?”

“નથી ક્રીધો.”

“કેમ?”

“પોતે બળુકી બહુ છે, વસમી છે; કોઈ વિયાનમાં ઉત્તરનારો જેરાવર જગત મળવો જોવે ને, બાપા!”

“શાબાશ. સમજદાર બાપ એનું નામ.”

ભૂચરાની કન્યા એ વખતે ધર્મશાળાના એકઘણિયામાં પાડીઓને ભેસોનું દૂધ પાતી પાતી ઊભી હતી. જાળિયું બહાર પડતું હતું. બહાર રસ્તા પર એ હાથીને હંફાવનારો ‘પરદેશી’ જુવાન ઊભો હતો. એના હાથની આંગળીઓ મૂછોના જીણા અંકડા વણતી હતી. એનું ધ્યાન જાળિયા તરફ નહોતું.

“કઈ વડી શૂરવીરાઈ કરી નાખી, તે મૂછોના અંકડા ચડાવતો હશે રિયો!” જાળિયામાંથી કન્યા નાગડાને સંભળાવતી હતી.

નાગડાને કાને આ ટોંકો પડ્યો. એની આંગળીઓએ મૂછો છોડી દીધી. એને ભોંઠામણ આવ્યું. એને લાગ્યું કે અંદર કોઈક બે જગાં પોતાને વિષે જ વાતો કરતાં લાગે છે.

ફરી વાર અંદરથી બોલાસ સંભળાયો: “મનમાં ગરવ હશે કે પોતે ન ધોડી આવ્યો હોત તો હાય જાણો હાથી મારા સૌદા કાઢી નાખત.”

નાગડાએ આ વખતે તો જાળિયા સામે સીધી આંખો માંડી.

“આંહીં શીદ ટરપરટોયાં મારી રિયોછ? ઘર ભેળો થઈ જા અટ ઘર ભેળો. મા વાટ જોઈ રે’શે તારી.”

આ શબ્દો બોલતેબોલતે પણ બાઈ સામે નહોતી જોતી, પાડીને જ થપાટે મારતી હતી. વળી કહેતી હતી: “જેવા આ ગામના હાથીડા, તેવા જ લાગે છે માનવીઓ. મદછકેલા ને બાયડિયું માથે શૂરા. મૂછચું જ ખચકાવી કાઢવી જોવે. ધીંગાણે કેવાક નીવડે છે એની હજી કિને ખબર!”

“રાજુબાઈ,” સાદ પડ્યો: “આવ તો, બેટા!” બાપે બોલાવી.

તોફની રાજુ એકઘણિયાના જાળિયા પરનાં આ તમામ તોફનન શમાવી દઈને ડાહીડમરી થઈ પિતા પાસે જઈ ઊભી.

“આ કુવરબાપુ ને વજીરબાપા તને પે’રામણી બક્ષે છે, રાજુ.” બાપે સમજ પાડી. દીકરી શરમાઈને નીચે જોઈ ગઈ.

એના હાથમાં નગરની બાંધણીની એક ચૂંદડી અને થોડાક રૂપિયા મૂકીને વજીરે તારીફ કરી: “જીવતી રહે, બેટા. ને જોધારમલોની મા થા. હાથીનાં હાડ ભાંગનારા પાકજો તારે ખોળે, બાઈ.”

કન્યા આ આશિષોને ભારે વધુ નીચે ઢળી.

ધર્મશાળામાંથી પાછા ફરતાં વજીર અને અજાજ વચ્ચે ધીરીધીરી વાતો થઈ.

“આ છોકરીના પેટમાં કેવા પાકે! નગરની કુળવહુવારું બને તો તો રંગ રહી જાય.”

“આ મારો રજૂપૂત માને તો તો મેળ મળી જાય.”

“નજીર તો એની પણ એ જ વાત કહેતી હતી.”

“કૃયારે?”

“નદી-કિનારે. બેય સામસામાં તાકવા લાગેલાં.”

“ધોળ તો હુંકું જ છે, તપાસ કરાવશું.”

“છોકરો કેમ આવેરો આવેરો જ ચાલે છે?”

“અદબ પાળે છે.”

“મને એવો વહેમ આવે છે કે જાણો મારી સામો કતરાઈ રહે છે. મારાથી મોં ફેરવતો હોય તેવું ભાસે છે. હું તે એનો કયા ભવનો દુશ્મન હઈશ?”

“એવું હોય નહિ. જરા એકલસૂરા સ્વભાવનો તો છે જ. બહુ બોલવાની ટેવ નથી. અજાજું પણ લાગે તો ખરું જ ને? આપની બાધ્યલી કરડાઈ અંદરની કુમારને એકદમ કોઈનો સ્પર્શ પામવા દેતી જ નથી.”

“હવે તો ભગવાન નવો જનમ દિયે તે વગર કરડાઈ થોડી ઉત્તરવાની છે? મીઠાશથી બોલવાની મહેનત તો ઘણી કરું છું, પણ નવી વિદ્યા ચડતી જ નથી ને!”

“જુવાનને કાંઈક બદલો દેશું?”

“દેશદારી આપીએ તો ટીક. પણ થોડા દિવસ વાટ જોઈ જોવી. એકલું બળ હશે તો છકી જઈને બહાર પડી જશે. પરાકમને જરવી જાણનારો છે એમ માલૂમ પડે, બડાઈખાં ન બનતો લાગે તો જ દેજો દેશદારી.”

“આપની વાત બરાબર છે.”

“જરા કડકાઈથી કસોટીએ ચડાવજો. સોનું હશે તો જેમ તપશો તેમ વધુ ચળકાટ દેશો. જલદીજલદી આફરીન ન બની બેસવું, બાપા! આ તો માણસો ઘડવાનો કસબ છે. ચતુરાઈનું કામ છે. આપણો બેઠેલા ત્યાં છોકરિને જોવા માટે ય એ જુવાન આવ્યો નહિ એથી જ મને એનામાં માણસાઈની આશા પ્રગટી છે. શીલ વગરના, શિસ્ત વગરના, સંસ્કાર વગરના શૂરાઓને શું ગૂડવા છે!”

બેઉ જણા પરબારા મશાલ-કચેરીમાં ગયા. અને ઢાલ-તલવારધારી પરદેશી ‘નાગડો’ પોતાની મુકરર જગ્યાએ ઊભો ઊભો ઊડા આત્મવલોવણમાં પડ્યો.

આ સ્ત્રી! આ સોરછિયાણી! સ્ત્રીને કોઈ દી પૂરી જોઈ નહોતી. સ્ત્રીથી તરીને જ સદા દૂર ચાલતો આવ્યો છું. આજ નારીને નીરખી નીરખીને ધરાતો કેમ નથી? ફરી વાર કેમ એની ગાળો ખાવા જવાનું દિલ થાય છે? કોણ હતી એ? જાડેજી ભાષાની ઘંટીઓ કેવી એના કંઠમાં વગડતી હતી! મેં એનું શું બગાડું છે કે એ મને ઠપકો દેતી હતી? એના મોં પર એક તમાચો લગાવી દીધો હોય તો? તો આંગળાંના

વેઢા ઉઠી આવે કે નહિ? એના ગાલ એટલા લીસા હશે કે નહિ? એને ઊંચે ઉછળ્ણને પાછી જીલી હોય તો? એને ફૂવામાં ઘક્કો દઈને પછી અધ્યરથી જ પકડી લીધી હોય તો? એને મારા હાથની હથેળી ઉપર અધ્યરાધ્યર ઊભી કરીને પછી હડી કાઢી હોય તો કેટલેક સુધી સમતોવપણું ટકાવી રાખે? એનાં બે બાવડાં જાલીને ફેરફુદરડી ફેરવીને પછી નીચે મૂકી દીધી હોય તો ચક્કર ખાઈને પડે કે ન પડે? એને એક હાથે કમરથી જાલીને બીજે હાથે દરિયો તરવાનો હોય તો સામે કાંઠે કર્છની ભોમ સુધી પહોંચી શકાય કે નહિ? વાઝોવાજ દોડતે ઘોડે એને રસ્તામાંથી ઉઠાવી લેવી હોય તો કેટલી વાર લાગે? પછી બેલાડે (પછવાડે) બેસારીને ઘોડો દોટાવું તો એ બીજની મારી મારા બદન ફરતા ભુજ ભીડી લ્યે કે નહિ? ન ભીડે કેમ? ન ભીડે તો પડે મોંબારિયાં, ને શોદેશોદા નીકળી જાય. હું કાંઈ ઘોડો ઊભો ન રાખું! પાછળ મને પકડવા વાર ચડી હોય ને હું શું ઘોડો થોભાવું? એ હાથ મેલી દે તો મને ક્યાં બીજી કણા નથી આવડતી? હું એને બેલાડેથી ઉઠાવી લઈને ખોળામાં જ ન બેસારી લઉં! પછી તો પડવાની ધાસ્તી જ નહિ. પછી તો લગામ છૂટી જ મૂકી દેવાય, રેવત આભને ફાળ ભરતો જાય, મુલક પાર કરી જાય એને વંકા, લીલા, વાદળિયા પહાડોનાં કોઈ પ્રદેશમાં એને લંદ જઈને કહું કે લે, તાકાત હોય તો ખચકાવી કાઢ આ મારી મૂછો. મારે હવે મૂછોની જરૂર નથી. મા જે વાત મને કહેવાની હતી તે વાત મેં જાણી લીધી છે, હવે એ વાતનો હિસાબ પત્તાવવા જ પાછો વળવાનો છું. મારે મૂછોની જરૂર નથી. જેંચી લે. કેમ જેંચતી નથી? ભૂલી ગઈ? વંક કબૂલ? દઈશ કદી ગાળ? બસ તથે, હાલ હવે મા કને, માની આશિષો માર્ગી લઈએ. એક રાત રહી લઈએ, પ્રભાતે તો..."

પોતે જબકી ગયો. આ હું શું કરી રહ્યો છું? મેં લીલાગર તો પીધી નથી, ત્યારે કઈ અજાણી કલ્યનાભોમમાં ઊતરી પડ્યો છું!

વિચારોના વહેતા ધોરિયાને ભાંગી નાખવા માટે એજો લમણાં મસણાં ને પછી એ કુંવરને મૂકવા ચાલ્યો ગયો.

22

ભીડમાં ભેરુ

આજે જ્યાં ગોડળ શહેર છે, તે સ્થાને સાડાત્રણસો વર્ષ પર વેરાન હતું. વેરાન પર એક જીર્ણ કિલ્લો ઊભો હતો. એ બાદશાહી કિલ્લો ગોડળના ગઢ નામે ઓળખાતો. તેના પર માલિકી જૂનાગઢના સુલતાની જમાદારની હતી. જૂનાગઢ તે વખતે ખેંગાર અને માંડળિકનો 'ગઢ જૂનો' મટી જઈને મુહુમદ બેગડાનું 'મુસ્તિખાબાદ' બન્યું હતું. મુસ્તિખાબાદની જમાદારી ટુકડીઓ કોઈકોઈ વાર આ ગોડળના ગઢમાં પડાવ નાખી ચોમેરની ચોકી રાખતી. આજુબાજુનાં ગ્રામલોકોએ માન્યું હતું કે અત્યારે પણ ગઢમાં કોઈક ઝોજદારીનો મુકામ પડ્યો છે. પડાવમાં પચીસેક સવારોથી વધુ નહોતા લાગતા.

કિલ્લા ઉપર આખી રાત ચીબરીઓ બોલતી. ઘુવડોના ઘૂઘવાટ થતા. ચામાચીડિયાંનાં થરેથર અંદર ગંધાતાં હતાં. થોડાક દિવસે એ અવાજોમાં એક અવાજ ઉમેરાયો. એક બાળકનું પહેલવહેલું રુદ્ધ માલિકને આ ઉજ્જવલ ગઢમાં સંભળાયું. એના રાજમાં તો તમામ વાડી મંગળ છે. રડતું બાળક ચીબરીઓના રાત્રિ-સ્વરોને કે માતાના આર્ત-સ્વરોને, બેમાંથી એકેયને સાંભળી શકતું નહોતું. એના ફરતી એક મશરૂની ઈજાર પહેરનારી માતાની ગોદ હતી. મશરૂની ઈજાર, મલમલનો સદરો અને મખમલનો કબજો એ માતાના દેહ પર મેલાં થયાં હતાં. એક પુરુષ એના ઓશરીકા પાસે બેસીને લલાટ તેમ જ વાળની લટો પંપાળી જતો. વળી પાછો બહાર ચાલ્યો જતો. સુવાવડી ઓરત પાસે એને કશોક સંદેશો કહેવો હતો. એ સંદેશો જેટલો મોડો દેવાય તેટલું વધુ મુનાસબ ધારિને યુવાન મોકૂફ રાખતો હતો. રાત વેગબંધ ભાગતી હતી.

બહાર નીકળી નીકળીને પૂછ્યાં: “કાસદ આવી ગયો?”

આખરે કાસદ આવ્યો. એણો ખબર આપ્યા: “નીકળી ગયા સ્થિવાય

ઈલાજ નથી. ઓચિંતા ઘેરાઈ પડશું. રાક્ષાપોરના કિલ્વા સુધી ચોપાનિયાં ચોડાઈ ગયાં છે, આપના માથા માટે તેમ જ નિરફ્તારી માટે મોટું ઈનામ જાહેર કરેલ છે. ખાનખાનાન નીકળી ચૂક્યો છે.”

“ખાનખાનાન”: મુખ્યમંત્રી પર વિજય મેળવનાર નવાબ ભિરજાખાનને માટે એ આગ્રાથી નવો આવેલો એ શહેનશાહી ઈલકાબ હતો. અકબરશાહે પોતાના પરાકમી દૂધભાઈને ગુજરાતની કડક કબજેદારીની કદરદાનીમાં ચારહજારીનો ઉપરી બનાવ્યો હતો. ચારહજારી એટલે ચાર હજાર ઘોડેસવારોની ઝોજ.

“જૂનાગઢથી અમીનખાન શું કહે છે!” યુવાને કાસદને પૂછ્યું.

“અમીનખાન તો મોતબિધાને છે. એમના પુત્ર જમાદાર દૌલતખાન લાચારી બતાવીને કહેવરાવે છે, કે થોડા રોજ ખસી જાઓ; ખાનખાનાન આંટો મારીને ચાલ્યા ગયા પછી હું બંદોબસ્ત કરીશ.”

“આ સુવાવતી ઓરત અને બચ્ચાને સમાલવાની તો એડો હા કહી ને?”

કાસદે દુઃખભર્યે મોંયે તોકું ધુણાવ્યું.

“ના પાડી? સાચું કહો છો?” યુવાન આભો બન્યો.

“બોલ્યો કે મારા મુસ્તફાબાદ પર આઝિત ઊતરશે. એ તો ખેર, પણ એ માબચ્ચાની સલામતીની જુમ્મેદારી લેતાં ય અમારાં કલેજાં કુપે છે.”

“કયાં રાખશું? અલ્લાહ!” ઘણાં વર્ષો પછી યુવાને આવી આહ પોકારી. “લોમાભાઈએ પણ આવીને હાથ જોડ્યા. કહે કે મારું ખેરરી, મારું કાઈનું વાટકીનું શિરામણ રજણી પડશે. કૃપા કરીને દૂર રહેજો, થોડાક દિવસ અમને મોકળા રે'વા દેશો તો અમે તમારા બચાવની જબરદસ્ત સજાવટ કરી દેશું. આ વંદોળો ઊતરી જવા દો. આમ બધા જ દોસ્તો-તાબેદારો આજે મને ના પાડે છે.”

“નગરથી કાંઈ જવાબ?” કાસદે પૂછ્યું.

“હવે આશા નથી. લોમા ખુમાડી અને દૌલતખાન જમાદારથી

જુદા પડીને જામ આવું ગુનાહિત પગલું ભરવાની હિમત ન કરે. આપણે તો ભાગી નીકળીએ, પણ આ બરચાની માને કયાં સુવાડશું?"

"એમને સાથે લઈને જ ચાતોરાત આપણે નીકળી જવું જોઈએ."

"બસ ત્યારે, યા પરવરદિગાર! હું જનાનાને જાણ કરી દઉં છું."

કિલ્લાની બહાર બચાબર એ જ વખતે બે-ત્રણ ઘોડાંની પડધી વાગી. કિલ્લેદારે આવીને ખબર આયા: "અસવારો આવ્યા છે. મુલાકાત માગે છે."

જુવાને જાળિયામાંથી જોયું. મશાલના પ્રકાશમાં બે મુસાફરો ઊભા હતા. એક ચહેરો પિછાનવાળો લાગ્યો. જૂની ઓળખાડાના અસ્યષ્ટ ભણકારા ઊઠ્યા. પણ સ્પષ્ટ યાદ ન જન્યી. કહ્યું: "તેડી લાવો."

બેમાંથી એક આદમી અંદર આવ્યો. શિર ઝુકાવ્યું. અદબ કરીને સન્મુખ ઊભો રહ્યો. માથા પર પાઘ હતી. શરીરે સફેદ સુરવાલ પર ઢળતો અંગરખો હતો. કમરમાં તલવાર હતી. ભેટમાં કટારી હતી.

એની સામે નીરખતે નીરખતે યુવાને હાથ મિલાવ્યા. "તમે - તમે - તમે - તો..." બાકીનું વાક્ય બોલતાં બોલતાં તૂટી ગયું કે તુરત જ આ પરોણાના પંજાને છેડે એક કપાયેલી આંગળીનું ફૂંકું પરખાવ્યું.

"તમે કોણ? જમના-તીરના જોગી તો નહિ?"

પરોડો જવાબમાં ફરી શિર ઝુકાવી, જુવાનના હાથ પર પોતાની આંખો ચાંપી જરીક હસ્યો, એણે એક જ શબ્દ ઉચ્ચાર્યો: "ધન્ય!"

"તમે અહીં? આ વેશો? સાથે કોણ છે?" મુસ્લિમ યુવાને એક જ શાસે પ્રશ્નો પૂછી લીધા.

"નગારથી કુંવર અજોજી જામ છે."

"આખરે શું આવી પહોંચ્યા, દોસ્ત અજોજી! મારા અણાઈઠચા જાની આવી પહોંચ્યા!"

આ જુવાન પોતે જ પરાજિત સુલતાન મુઝફ્ફર હતો. એણે હર્ષભેર ખડકી તરફ પગલાં ભર્યો.

"આપ રહો, હું એમને તેડી લાવું છું." અતિથિએ કહ્યું.

“નહિ, હું લેવા આવીશા.”

બહાર આવતાં જ એ પહેલા આવનાર અતિથિ નાગડા વજરે અજા જામને ફક્ત એક જ શબ્દથી મુઝફફરની ઓળખાણ કરાવી: “પોતે જ.”

“શાબાશ. આજે તો નામનિશાન વગરની જ પિછાન શોભશે.”

એમ કહેતા મુઝફફરે કુવર અજાજના જૂકતા શિરને ઊંચું કરી લઈ બાથ લેવા હાથ પહોળાવ્યા.

તરોય જુવાનોએ સામસામા જોયે જ રાખ્યું, નાગડો યમુના-તીરના સહેજ દ્યામણા મૌંના કરતાં જુદું જ મૌં જોતો હતો. રતાશને બદલે સહેજ શામળી ને સૂર્યના તાપમાં તપ્ત થયેલી ત્રંબકવરણી જાંય એ ચહેરાએ ધારણ કરી હતી. અપમાનની વેદના તો આંખોમાંથી એકદમ ઉડી ગઈ હતી. નજર પાણીદાર બંજરો જેવી ચણકચણક થતી હતી. અજો જામ તો આ જુવાન સુલતાનના દીદારમાં, વર્તાવમાં, ઉદ્ગારમાં પરાજયની કે આઝ્ટોની કશી વ્યાકુળતા ન જોઈને નવાઈ પાખ્યો.

હસીને એણે કુવર પ્રત્યે એટંબું જ કહ્યું: “આપને મૂંજવણમાં મૂકવાનું દિલ નથી. લોમા ખુમાડો મને આપની હાલતનો પૂરો જ્યાલ આખ્યો છે.”

“સુલતાન,” કુવરના બોલવા વખતે મૌં પર કચવાટ હતો: “અમારી હાલત આપ પાસે રજૂ કરવા અમે કોઈને કહ્યું નથી. હાલત રજૂ કરવી હોત તો હું શા માટે આવત? લાંબી ચર્ચાનો વખત નથી રહ્યો. આપના રસ્તા ઈધાતા આવે છે. સવાર સુધી પણ આંહીં રહેવામાં સલામતી નથી.”

“બીબી ને બચ્યું...”

“અણું છું. એ મારી બોન છે. હું એને અત્યારે જ નગર તેડી જવા. આવેલ છું. આપ પધારો, ઉપલેટું હુંકું જ છે. ત્યાંથી બરડાના પહુંડગાળામાં પહોંચી જવાના પાધરા મારગ છે. રહેવું હોય ત્યાં સુધી કોતરોમાં રે'જો. જ્યાં હશો ત્યાં રોટલા પહોંચતા થશે. આ જુવાન દફેદાર આપને મારગ ચીધવા આવે છે. દિલ ચાય તો મુલક પાર થઈ જાઓ.”

“મુલક પાર! સામે પાર કોઈ બીજો મુલક છે શું, શાહજાદા?”
મુજફ્ફર ઊભો થઈને પોતાનાં હવિયાર સજતો સજતો પ્રસાન ચહેરે
બોલ્યો: “મુલક તો હવે બેમાંથી એક જ છે: ફરી પાછું કાં તો
એહમદાબાદ ને કાં પછી જનતાબાદ. બીજે ક્યાંય મારે ભાગી છૂટવું
નથી.”

જીજાં-મોટાં તમામ અસ્ત્રોશસ્ત્રો યોગ્ય સ્થાને સજવામાં ચાતુરી
અને ખામોશ દાખવતો દાખવતો મુજફ્ફર ‘એહમદાબાદ’ બોલ્યો ત્યારે
કુવર વધુ વિસ્મય પામ્યો.

“હજુ ફરીથી એહમદાબાદ પર?”

“બેશક, ભાઈ! ફરીફરીથી, જીવું છું ત્યાં સુધી તો ફરીફરીથી.
હવે કાંઈ જંપીને બેસી શકાશે? અણહક્કની રોટી તો ખુદાની ખલક પર
બહુ હિનો ખાધી. લાચારીના ટુકડા પણ હજુ દાંતની પોલમાંથી છેક
નીકળી નથી ગયા. હવે કાંઈ માલિક અણહક્કનું ખાવા દેશો? તાકાતાં
બક્ષયા પછી એ કાંઈ ટુકડા વીજાવા દેશો? ઇન્સાનનાં માનપમાનને એ
તો પોતાનાં જ માને છે ને! જંપીને કેસાય હવે. હું જઈ આવું છું બીબી
પાસે. આપ બેસો. પલકમાં આવ્યો.”

મોટી મોટી ડાંઝી ભરતો મુજફ્ફર અંદર ચાલ્યો ગયો. ત્યારે એની
પહોળી પીઠનો બાજઠ દેખાયો. મોંની સિસોટી બજાવતો બજાવતો એ
ગયો. નાગડા વજરે એ સિસોટીના પરિચિત સૂર પારખ્યા. યમુના-તીરે
બંસીમાં ઠાલવતો હતો તે જ માયલી કોઈ તર્જ બંસી વગરના એ જુવાને
બે હોઠ વરચેથી રમતી મૂકી હતી. કોઠામાં એ સુરાવળ હુંઢા રાક્ષસની
રૂપાળી કન્યા જેવી લાગી.

થોડીક વારમાં એ સિસોટીનું ગાન પાછું આવતું સંભળાયું.
જબરદસ્ત ડાંઝી ભરતો એ નવહથો. જોધ આવતો હતો ત્યારે મશાલને
અંજે અજવાળે એનાં હવિયારને જડેલાં રલ્યો ચમકતાં હતાં.

“ઘણા દિવસની ઘારી ઉમેદ આજે ઓચિંતી પૂરી થઈ.” મુજફ્ફરે
ફરીથી કુવરના ખભા પર પંજા ધરીને કહ્યું: “જાગો સ્વખમાં જ મહ્યા

ઇઓ. જિંદગાની પણ નાનું યા મોટું એક સ્વખ જ છે ના, ભાઈ! સાથે નિરાંતે રહેવું હતું. હવે તો..." મુજફ્ફર હસ્યો, "બાલબચ્યાં તમારે આશરે છે. ઘડો મોડો સંસાર માંડચો એટલે ખાર - જરા - વિશેષ - સતાવે - છે." એને ગળે કાંચકી પડતી ગઈ: "પણ હું પાછો વહેલો આવી પહોંચીશ. બીબીને પણ આખરે સોરઠી ઈમાનદારીનો જ ખોળો મળ્યો. કેટલી નસીબદાર!"

જોશથી પંજા મિલાવી એ બહાર નિકળી ગયો. ઘોડો અને મુગલ સવારો તૈયાર હતા. એણે અજા કુંવરને એકાંતે લઈ જઈને હથમાં કાંઈક સેરવ્યું ને કહ્યું: "આ રાખો. બીબીની ખરચી આપું છું. દરગુજર કરજો, દોસ્ત. આથી વધુ બચત રહી નથી."

"સારુ, લાવો." કુંવરે એ જવેરાતની દાબડી લઈ લીધી. "હવે તો ખાતરી રાખશો ને, કે બીબીસાહેબાને ખરચી વગર અમે તકલીફ નહિ કરીએ."

"મારી વેળા હતી ત્યારે તો હું લોમાભાઈને ઘેર તેમનાં બીબીને ઘણું આપી શક્યો છું, આજે તો ઓચિંતો ખલ્લાસ થઈ ગયો ત્યારે જ આપડો મળ્યા, ભાઈ! તમે વેળાસર તો આવ્યા જ નહિ ને?"

અંધકારમાં અજાજીનું લજિજત મોં કોઈ જોઈ શક્યું નહિ. જવાબ વાળતાં એને આવડચું નહિ. એણે તારણ ફક્ત એક જ કર્યું, કે સુલતાનને સૌંદર્ય ભેગા મળીને ઝોલી ખાધો છે.

સામે ઘોડવેલ પણ ઊભી હતી. એમાંથી એક તાજ જન્મેલ બાળકનો વિદાય-સૂર ઉઠતો હતો.

"અલાબેલી, હોશિયાર રહેનાં. મિલેંગે, યકીન રહનાં." એટલું બરચ્ચાની માતાને સંબોધીને કહેતો જ મુજફ્ફર પંથે પડ્યો. પાછળ વીસ ભવારો ચાલ્યા. આગળ એકલ નાગડો વજર ઘોડો હંકારીને કેડી ભરત્વતો ગયો.

કુંવર અજાજીએ ઘોડવેલને બીજી જ દિશામાં હંકારી. અને ગોડળનો જાલી કોઈ સંપૂર્ણ અંધકારમાં ઘુવડનું સ્વાધીન રાજ્યથાન બન્યો.

થોડે દૂર ગયા પછી તુરત જ કુવરે મુજફ્ફરનાં બીબી પાસે બેઠેલી ચાકર બાઈને બહાર તેડાવીને પેલી જવાહિરની દાબડી સોંપી કહ્યું:
“સુલતાન બીબીસાહેબાને આ આપવી ભૂલી ગયેલા તે તેમણે મારી સંગાથે દઈ મોકલી છે.”

ઘોડવેલમાં સૂર્યેલી એ મુસ્લિમ સ્ત્રી દંગ થઈ ગઈ. દાખણી એને ખરી ખબર હતી. મુજફ્ફરશાહે એને કહ્યું હતું. આટલી મોટી દોલત આ રાજ પાછી કરી આપે છે? એને હિતબાર બેઠી કે પોતે કોઈક સલામત સ્થાન પર જઈ રહી છે.

ગોંડળ-કોઠાથી નજીકમાં નજીકનું નગરનું ગામનું પાંચ-સાત દિવસનું નિવાસસ્થાન બન્યું. સુવાવડી સ્ત્રીને ઓછામાં ઓછો જરૂરી આરામ આપી દીધો. એને પછી ધીરી ધીરી મજલે નગર લઈ આવ્યા ત્યારે કુવરને એકદરે ગેરહાજર રહ્યાં બારેક દિવસ થઈ ગયા હતા. ને એ કણના નગરમાં તો એકેએક હિનમાં ઐતિહાસિક ઉથલપાથલો થઈ જતી. પણેલેથી સંતલસ થઈ ચૂક્યા પ્રમાણે મુજફ્ફરનાં બાલ-બર્ચાંનો મુકામ વજર-ધરમાં તૈયાર હતો.

એક સંધ્યાનાં અંધારાં-અજવાળાં વચ્ચે ઘોડવેલ શહેરમાં પેસી ગઈ. કુવર તદ્દન ઊંઠે જ દરવાજેથી શહેરમાં દાખલ થયા.

23

પિતાનું પાપ

જેસા વજર પથારીવશ થયા હતા.

“કેમ એકાએક?” કુવરે જોવા જઈને પ્રશ્ન પૂછયો.

“ગઢપણ છે, બાપા! કુદરતની કરામત છે.”

જેસા વજરે લાંબી વાત ન છીએ.

કુવર જ્યારે ઝોજની કચેરીએ ગયા ત્યારે એને ઉલ્કાપાત થઈ ગયાના સમાચાર મળ્યા. મારમાર સવારીએ ખાનખાનાન આવતો હતો. 'મુઝફુરને તમે સંતાડચો છે, એનાં બાળબચ્ચાં સોંપી ધો, મુઝફુરની સંતાવાની જરૂર બતાવી ધો, નહિ તો નવાબ નવાનગરને રોળી નાખશે' – એવો સંદેશો મળ્યો. જેસા વજર સોળ હજાર સવાર અને વીસ હજાર ઘાંસ લઈ બહાર નીકળ્યા. રાજકુદુંભે પણ કહેવરાવી દીધું કે જામરાજા સુખેથી લડે, અમે જૈહર કરવા તૈયાર જ બેઠા છીએ. બાપુ કહે, હું હમણાં જ ઝોજમાં પહોંચ્યું છું. પાછળથી એકાએક સંદેશો આવ્યો કે હવે લડાઈ બંધ થાય છે, વજરને કહો કે ઝોજને પાછી લઈને આવતા રહે. એકાએક લડાઈ અટકી પડજાનું કારણ માલૂમ પડ્યું. બાપુએ વજરને લડાઈની તૈયારી માટે મોકલ્યા, ને બીજી બાજુ કલ્યાણરાવ અને રાવદુર્ગાને નાનેરા કુવર સાથે નવાબ ખાનખાનાન પાસે રવાના કર્યા. પાછળથી કલ્યાણરાવે અને રાવદુર્ગાએ ઝડપી બોપિયો મોકલીને મુગલ ઝોજનો અગાઉ છતી આણોલો હાથી પણ ખાનખાનાન પાસે રજૂ કરવા મળ્યાવી લીધો. છત્રીસ હજાર નગરિયા જોદ્વાઓ જ્યારે અંતરિયાળથી પાછા વળવાની આણા પામીને શહેરમાં દાખલ થયા ત્યારે તેમના મોં પર વિભૂતિ નહોતી. ને વજર તો ઊભી બજારે ઊંચું જોઈ શક્યા નહોતા. ત્યારથી એ બીમાર હતા. હાથી, નાનેરા કુવર, કલ્યાણરાવ ને રાવદુર્ગા હજુ પાછા ફર્યા નહોતાં. ખાનખાનાનનો મુકામ ત્યારે મોરબી નજીક હતો.

પૂરી કડીઓ મેળવવા માટે કુવરે ભાણજી દલને તેડાવી પૂછ્યું. ભાણજી દલ જેસા વજરથી બીજી પંક્તિના વજર હતા. મુત્સદી હતા. તેમણે ખબર આપ્યા કે કોણ જાણો કયા કારણે બાપુ સત્તા જામની છતી જુદ્ધથી થડકી પડે છે. અગાઉ ધીંગાણાના કદ્દી જ કાયર નહોતા તે પુરુષને નક્કી કાંઈક થઈ ગયું છે. બાપુએ નવાબ ખાનખાનાન સાથે વષટ્યા મોકલ્યા છે. હાથી દંડમાં દર્દ મેલ્યો છે. નાના કુવરને નગરની સારી ચાલના હામી લેખે અમદાવાદ લઈ જવાના છે. મુઝફુરને અમે

આશરો દેતા નથી ને દઈએ તો નવાબ ચાય તે સજા કરે એવી દીન
વાળી લખી મોકલી છે. તે પછી એકાએક નવાબે ફોજના બે ભાગ પાડી
નાખ્યા છે. એક ભાગે નગરના ગુજરાત બાજુના સીમાડા પર ઓડા
બાંધ્યા છે. બીજી ફોજ ઉપલેટા થઈને બરડામાં ઉત્તરી છે.

“બરડામાં?” કુંવર રતંધ્ય બન્ધો: “શા માટે?”

“સુલતાન બરડામાં ઉત્તરી ગયેલ છે તે માટે.”

“કોણો કહું? નવાબને કોણો એ ખબર પહોંચાક્યા? જાણકારો તો
અમે ત્રણ જ હતા: બાપુ, હું ને વજર. ત્રણ ઉપર ચોથો તો એક ફક્ત
ઈશ્વર જ જાણબેદુ હતો. કોણો કર્યું આ કારસ્તાન?”

ભાણજી દલ વધુ બોલી ન શક્યા. એણે ચહેરો ભોયઢળતો રાખ્યો.

“મને ખબર છે,” કુંવરના બોલવામાં ઉશ્કેરાટ હતો: “કે મેં પોતે
તો કોઈને નથી કહું. મને ખબર છે, કે વજરના પેટમાં તો ખંજર ફરે
તો ય વાત ન નીકળો. પણ મને ખબર નથી કે... ઓહ! ઓહ! શરમ
છે આ જીવતને કોને કહું? ક્યાં જઈ કહું? ભાણજી દલ, આપણો અંજામ
હવે ઢૂકડો જ સમજવો. ને મુજફ્ફરશાહ જલાય તો આપણે બાપુની પણ
આજ્ઞાની વાટ જોવા નથી રોકાંતું.”

“આપ નચિંત રહો. પતી ગયું છે.”

“શું પતી ગયું છે?”

“બાપુને રુટે રામ વસ્યા હતા. મુજફ્ફરને તો એમણે ક્યારાનો
ગુજરાત બાજુ નીકળી જવા દીધો છે.”

“તો તો હું જઈને બાપુના પગમાં પડીશ. પણ બાપુના અંતરમાં
આ શી મુંજવણ જાગી છે? કેમ હિંમત હારી બેઠા છે? નગરના
જોદ્વાઓની માનસિક અધોગતિની ખાઈ બાપુએ કેમ ખોદવા માંડી છે?
સારાય સોરઠ માથે નગરની આણ પાથરી દેવાની આવી તૈયારી બાપુ
કેમ ચૂકી ગયા છે? ટીપી નાખવાની સાચી વેળા બાપુએ કેમ ગુમાવી
દીધી છે?”

“મને એક વહેમ છે. બાપુના ડરનું કારણ ઊંધું છે.”

“શું?”

‘વર્ષો પરની વાત યાદ આવે છે? સરાણિયાની છોકરીએ બાપુનું ભવિષ્ય ભાગ્યનું હતું કે રણથળમાંથી એ પીઠ બતાવીને ભાગી નીકળશે, ત્યારથી બાપુનું જીવતર અંદરથી કડતું બન્યું છે. જીવવામાં રસ રહ્યો નથી. મરવા ટાણો ભૂંડા લાગવાની ભે એમની પાસે આવી ભૂલો કરાવી રહી છે. એમના અંદરના હાલ દયા આવી જાય એવા છે.’’

“તમને કયાંથી ખબર?”

“એકાદ-બે વાર બોલ્યા છે.”

સરાણિયાની એ છોકરી ક્યાં ગઈ? કુંવરની યાદદાસ્તાનું એક જાળિયું ઊંઘડયું. એને ‘દેવ’ મોકલી દીધા પછી બીજે જ દિવસે બાપુએ મને ગમતરાં કરવા મોકલી દીધો હતો. તે પછી જૂનાગઢ જતી વજર-ફૈજ સાથે હું નાસીને ચાલ્યો ગયો હતો. પાછો આવીને શૈજની ઉપાવિમાં પડી ગયો. સરાણિયણનું શું થયું તે જાણવાની સરત રહી નહિ. કેદખાનામાં હોય તો કઢાવવી જોઈએ. બાપુના મનનો આ ડર કોઈ પણ ઠિલાજે કાઢવો જોઈએ. બાપુ જો યુદ્ધના વિરોધી અને હરકોઈ પ્રકારે સંધિના ને સમાધાનના પક્ષપાતી બની જશે તો મારા હજરો ઝીજી જુવાનોનાં હૈયાં ભાંગીને ભુક્કો થઈ જશે. તેમની દાખિમાં વિલાસ અને મતિમાં મસાણાની શાંતિ ઘર કરી જશે. અને એમ કરતાં કરતાં જૂનાગઢ મુસ્તકશબાદ બન્યું તે રીતે નવાનગરને મુસ્લિમ નામ ધારજા કરતાં શી વાર લાગવાની છે?

એણો બંદીખાને તપાસ કરી. બાઈ નહોતી રહી. વધુ બાતમી મેળવી. બાપુએ બાઈ ભૈરવનાથના મહંતને સોંપી હતી. બાવો એને લઈને બરડા તરફ નીકળી ગયો. આજ વર્ષો વીત્યાં. બાપુ પણ બાવાની ગોત્રણ કરાવી કરાવી થાક્યા છે. બાપુને એથી વધારે ફણ પડી છે. બાવાજના સમાચાર દ્વારકા સુધીના પણ નીકળતા નથી. વચ્ચેથી જ બાવો ગાયેબ થયો હોય તો છોકરી વધુ ભયંકર હોવી જોઈએ. ભૈરવનાથના મહંતનું રૂવાહુંય ફરકે તો સત્યાનાશ બોલી જાય એવો એ સિદ્ધ પુરુષ હતો.

એનું નામોનિશાન પણ કેમ ન રહ્યું? ભૂચરા રજપૂતે જે એક સાધુની અને બે ઓરતોની વાત કરી છે તે પણ કુંવરના મનમાં કદીઝ્ઞપ બની. એને જીવતો ગારદ કરીને બે ઓરતોને ઉઠાવી જનાર જમાત કોણ હતી? કઈ બાજુ ગઈ? અજાજુએ ઓખામંડળ તરફ જાસૂસો ચાલુ કર્યો.

બાપુના મનનો વહેમ નાખૂંદ કરવાની વાત તો બાજુએ રહી. અજાજુનું અંતર છાનુંછાનું બંધુંબંધું થઈ રહ્યું. એ કન્યાની વિસ્મૃતિ મને કેમ થઈ ગઈ? યુદ્ધની ઘેલાણે માનવી જેવા માનવીનું દુઃખ કેમ વીસરાયું? ન એ છોકરીનું મોં હવે મનમાંથી ખસ્તં જ કં નથી? એણે રાજપૂત પોશાક પહેર્યો હોય તો વધુ રૂડી લાગે. એ મને 'વીરા' કહીને દૂરથી ઓવારણાં લેતી હતી તે ઘડીએ એની પાસે જઈને માથું ધરવાનું મને મન થતું હતું. એની ભવિષ્ય-વાણીનો થોડોક ભાગ તો જાણે કે સાચો પડતો આવે છે. આ 'પરદેશી' જુવાન ભાઈબંધ મારી પડખોપડખ મરે તો શી નવાઈ છે? એ ભેટ્યો ત્યારે જટાણો જ હતો. પોતે બાવાઓમાં રહી આવ્યાની પણ એ વાતો કરે છે. ભવિષ્ય-વાણી માયલો જ એ જુવાન: મારું મન સાક્ષી પૂરે છે.

પણ જેમજેમ કુંવર ભવિષ્ય-વાણી સાચી પડવાની વાત વિચારત્તા ગયા તેમતેમ કલેજા પર છાયા છવાતી ચાલી. બાપુને વિષે બોલાયેલી કણવાણી સાચી પડશે તો શું થશે? જેનો બાપ 'ભાગ્યો' ગણાશે તે બેટાનાં વીર-મૃત્યુમાં કઈ મજા રહી હશે? પાછલી કેટલી પેઢીઓનાં કપાળે કંલંક રહી જશે? અને ભાગી નીકળેલ બાપની અવશેષ આવરદાનું ભાવિ પણ કોણ જાણે કેવુંય નીવડશે. એ નિહાળવા, નિવારવા કે બાપુની અપકીર્તિનો ભાગ મસ્તકે ઉપાડવા હું જીવતો નહિ હોઉં તો પ્રેતલોકમાં મારે કેટલા ભવ સુધી સળગવું પડશે?

બાપનો બેટો લાઈલાજ હદયે આવતા દિવસોની સવારી કલ્પતો બેઠો. કઠોર હૈયું કરીને એણે તો પિતાનું વહેલુંવહેલું મોત પણ વાંચ્યાયું. કેટલીય અમંગળ કલ્યાણાઓ એણે કરી કાઢી.

રાત્રિએ સૂતો હતો ત્યારે એને સ્વખનમાં સરાણિયાની કન્યા આવી.

હાથમાં કંકાવટી હતી. કોણ જાણે કેમ પણ એ દરબારગઢમાંથી હેઠે ઉતરી ને એણે કુવરને કપાળે ચાંદલો ચોડી વારણાં લીધાં. એની બેઉ આંખોમાં એકઅએક ટીપું આવી રહ્યું હતું. એ ફક્ત આટલું જ કહેતી હતી કે “ભાઈ! પરણીને પછી સુઝેથી પધારો. નીકર વંશનો વેલો ઊખડી જશો.”

24

જમાતનો મેળાપ

મુઝફુરશાહને બરડાનાં ગુપ્ત કોતર બતાવી દઈને નાગ વજર નગર તરફ વળ્યો, ત્યારે જુંદા પડતા મુઝફુર એક જ ઉદ્ઘાર કાઢ્યો:

“તમારી અમ્મા તમને મળી ગઈ, દોસ્ત? મારી અમ્મા ગુજરાત મને પણ મળી ગઈ. પણ હવે તો જલદી જામનગર આવીશ, તમારી અમ્માના મોંમાંથી ‘બેટા’! એટલો બોલ સાંભળવાને મારો. કેમ કે ગુજરાત તો બાપડી મૂંગી છે. એના કલેજાના બોલ હું સાંભળી શકતો નથી. એક વાર કોઈકને મોંયેથી ‘બેટા’ શબ્દ સાંભળવો છે.”

એટલું કહી, જોશથી પંજામાં પંજે ભીસી મુઝફુર કોતરોમાં ઉત્તરી ગયો. વળતા દિવસના સૂર્યાસ્તે નાગ વજર નગરને માર્ગ છેક વરતૂ નદીના વહેણમાં પોતાના ઘોડાને પાણી ધેરી રહ્યો હતો.

ઘોડાની લગામ હાથમાં પરોવીને પોતે પાણી પીધું. પાણી પીને ઊભો થયો ત્યારે તેણે સૂર્યાસ્ત પછીનાં શરૂ થતાં અંધારામાં પોતાની સામે ચોમેરથી ચાર-પાંચ બંદૂકો મંડાતી જોઈ. એક ક્ષણનો થડકાટ અનુભવીને પછી પોતે ખામોશ રાખતો ઊભો રહ્યો. ન બંદૂકવાળા બોલતા હતા, કે ન બોલતો હતો નાગ. આ મૌન બે-ત્રણ ઘડી ટકયું. પછી બંદૂકધારીઓમાંથી એકે કહ્યું: “ઉડા દેવે?”

“તો પછી કોણી વાટ જુઓ છો?” નાગે જવાબ આપ્યો: “મારે ખાંપણની કે કફનની બેમાંથી એકેયની જરૂર નથી.”

“કોણ છો?”

“ફોજનો આદમી છું.”

“કોણી ફોજનો?”

“ધ્યાનના જેઠવા રાજની.”

“નગરની નહિ?”

“ના, એ અમારા દુશ્મન ગણાય.”

“તેં સાંભળી છે વાત?”

“શેની?”

“માણ સુલતાન મુઝફષ્ટર આ તરફ નીકળ્યાની?”

“તમે કોણ છો? એના માણસો છો ને?”

થોડીક વાર ખચકાઈ રહીને બંદુકદારોએ કહ્યું: “હા. એ ક્યાં ગયા, બબર છે?”

“આલેચને કુંગરે: ‘હેડમબાને હીંચકે’: મને મળ્યા’તા થોડાક જુવાનો. ભલામણ કરતા ગયા કે મુઝફષ્ટરશાના માણસો મને તો કહેજેઃ આલેચને કુંગરે છૈયેં અમે.”

“બરડામાં નહિ?”

“ના, બરડો તો ક્યાંય છોટો રહ્યો. આ તો આજ સવારે જ આલેચમાં ઉત્તર્યં.”

“આલેચનો મારગ કયો?”

“અંહીથી ભાણવડ આવશે. ને ત્યાંથી મારગ ડાબો મરડાશે. સીધા ‘હેડમબાને હીંચકે’ જઈ ઊભા રહેશો તમે.”

“તું કઈ બાજુ જાય છે, જુવાન?”

“ખોટું કહું કે ખરું?”

“ખરું કહીશા તો બદ્ધિશા દેશું.”

“ત્યારે હું એ જ લાલચે અંહીં આંટા મારું છું. મુઝફષ્ટરશાના

માણસો હોય તેને ખબર દેવા.”

“ઠીક, આ બાજુ જેટલા નીકળે રેટલાને આલેચને દુંગરે જ રવાના કરીશા, દોસ્ત?”

“કરું. હું પેટને ખાતર કહો તે કરું.”

“પેટમાં ઠડક કરાજે, આ લે.”

અશરજીઓના પાંચ સિક્કા એના હાથમાં સેરવીને પાંચ-દસ ઘોડેસવારો આગળ નીકળી ગયા. નાગને એટલી જ અબળખા રહી ગઈ કે અંધારે એની ખુશ્યાલી જોનાર કોઈ હતું નહિ. એણે ઘોડે ચારીને માર્ગ મરડી લીધો. એ જૂદું બોલ્યો હતો. મુઝફુરને શોધવા નીકળેલા એ શત્રુઓ હતા, એ ખાતરી એને થઈ ચૂકી હતી. એણે પાદશાહી જાસૂસોને ટલ્યે ચડાવી દીધા. જીવનમાં સૌ પહેલી ચતુરાઈ સાબિત કર્યાની એ રાત્રિએ એન પિતાનો ટોંણો યાદ આવ્યો. માથું જોઈને વજરે એને બેવકૂફ કહ્યો હતો. કાં તો બાપને જ મસ્તક-વિદ્યા ઊંઠાં સુધી આવડતી હતી, અથવા તો પછી આજ રાતે એકાએક હુશિયારીની બારી આ ભેજામાં ઉઘડી ગઈ હતી! પોતાની આ ચાતુરી ઉપર ખરેખરી શાબાશી કઈ? પિતા તરફથી મળો તે? અજાજ આપે તે? ના, ના, બેમાંની કોઈ નહિ. એ શાબાશીનો એક જ બોલ જો તે દિવસવાળી ભૂચરા રજપૂતની છોકરી આપે તો જ પાકી પરીક્ષા આપી કહેવાય. પણ એ છોકરીને પૂછવા કાંઈ થોડું જ જવાય છે? મોં તોડી લ્યે તો એની સાથે બાજવા બેસાય નહિ, તેમ હવે તો એને અવળા હાથની એક અડબોત માર્યા વગર હાલ્યા પણ આવી શકાય નહિ. બેર, જાવા ધોને વાત. પારકે પાદર ધોળમાં જઈને કાંઈ કોકની છોકરીને લાપોટ મારી અવાય છે? ક્યાંક સામી ખાઈ બેસીએ! ઉપરાંત હડચમાં નાખે એ લટકામાં!

દુંગરાળ મુલકમાંથી ભય પામતો પામતો બહાર નીકળીને સપાટ ભોં ઉપર નાગ વજર નીકળી આવ્યો ત્યારે એણે ઘડીક સ્મશાનની કલ્યાના કરાવતી તો ઘડીભર લશકરની છાવણીનો ભય દેખડતી જાતી બધી ધૂંધીઓ દૂર ચેતાયેલી જોઈ. નજીક આવ્યો ત્યારે કેટલાંક કદાવર

શરીરો હાલતાંચાલતાં, ઉઠતાં ને બેસતાં દેખાયાં. બે-ત્રણ હાથીઓ અને બસો-પાંચસો ઘોડાં પડા બાંધેલાં લાગ્યાં, ધૂણીઓની પ્રભા થોડીક વાર જોર પર આવી જતી તો થોડીક વાર જાંખી પડતી હતી. નાગ વજ્ઞના મનમાં ધ્યાસકો પડ્યો. મુગલ ઝોજનો તો પડાવ નહિ હોય? તો આંહીંથી સલામત નીકળવું મુશ્કિલ થશે. એણો ઘોડો જમણા હથ તરફ મરડીને ચાલવા માંડયું. પડા તત્કાળ એણો ધૂણીઓવાળા પડાવમાં કાંઈક કોલાહલ, સામસામા તપતા બોલ અને વિગ્રહના પડકારા પડા સાંભળ્યા. સાંભળતાં જ એણો ઘોડો થોભાવી કાન માંડ્યા. વાર્તાલાપ સંભળાયો:

“તુમારા પડાવ દિખલાવ.”

“હાં હાં, ભાઈલોક, દેખ લો સબ પડાવ. એક ફક્ત હમારી દો મૈયાઓંકા તેરા છોડ દો.”

“નહિ, તમામ દેખને હોગા.”

“તમામ કૈન દેખનેવાલા હૈ! ક્યા તુમ આપને દેહ મેં તમામ જગા દેખતે હૈ? હંય! તુમ શરીર કી અદબ કરતે હો ક્રિ નાહિ? હાં? તો યે ભી અપના પરજા-શરીર હૈ, હમારા મૈયા લોગ કા પડાવ કી અદબ કરનાં યહ અકબરશાહ કી ઝોજ કા ધરમ હૈ.”

નાગે આ વાર્તાલાપમાં બે પ્રકારના સૂર સાંભળ્યા: એક બોલનારની વાળીમાં સંસ્કાર અને સમજાવટ હતી. મીઠી હિન્દી બાનીમાં વિચારધારા વહેતી હતી. સામા બોલનાર કંઠમાં સત્તાની તુમાખી હતી.

એણો કુતૂહલથી પોતાના રેવતને પડાવની નજીક લીધો. ફરી સત્વાલ-જવાબ સાંભળ્યા:

“તુમારે આગેવાન કહાં હૈ?” તુમાખીભર્યો અવાજ તાડૂકતો હતો.

“યે દેખો, યહીં હી આ રહે છે.”

હાથીઓ જૂલતા હતા તે બાજુના તેરાતંબૂમાંથી એક કદાવર દેહ ચાખડીએ ચરીને જૂલતો જૂલતો ધૂટી જટાએ ચાલ્યો આવતો, નાગે મશાલોના પ્રકાશની વચ્ચે સ્પષ્ટકારે દીકો. જ્યાં તકરાર ચાલતી હતી ત્યાં જુદાજુદા બે દરવાજા જેવું ઊભું કરેલું હતું. એક દરવાજો પડાવની

જુદી જ બાજુએ, થોડે દૂર અંધકારમાં ઊભેલી એક રાવટી તરફ જતો હતો. એ રાવટીનો માર્ગ રૂધીને ઊભેલા એક સાધુની સાથે જ આ દાઢીઆળો ફૈજી ઘોડેસવાર તુમાખી કરતો હતો. એની પાછળ બીજા પચીસેક સવારો હતા. મશાલો જેમ જેમ નજીક આવી તેમને નાગને ઓળખાડા પડી કે ઘોડેસવારો મુગલાઈ પોશાકમાં હતા. તેમને આ જોગીઓના પડાવની જડતી લેવી હતી.

“શું મામલો છે, ભુવનભારથી?” મહાકાય જોગીએ આવતાં આવતાં પેલા પહેરેગીર સાધુને ગંભીર અવાજે પ્રશ્ન કર્યો.

“જડતી લેવા માગે છે.” એમ કહી એ લાઠીધારી ચોકીદાર સાધુએ ગુરુજીને પેલા ઘોડેસવારો દેખાડ્યા.

“કોન હે, ભાઈ, આપ લોક?” ગુરુદેવે પરદેશીઓને પ્રશ્ન કર્યો ત્યારે એમની મુખમુદ્રા પર શત્રુને પણ મિષ્ટ લાગે તેવો પ્રભાવ રમતો હતો.

“એહમદાબાદના ફૈજીઓ છીએ. સરકારી બહારવટિયા મુઝફફરને શોધીએ છીએ. તમામ પડાવો તપાસવાનો નવાબ ખાનખાનાનનો હુકમ છે.”

એમ કહીને ફૈજના આગેવાને રુક્કી કાઢીને આ જમાતપત્રિ સામે ધર્યો.

“રુક્કાની કોઈ જરૂર નથી, અમે પણ મુગલ સરકારની જ રૈયત છીએ. અમારી ફરજ છે કે તપાસને આધીન થવું. તપાસી લો, કૌન મના કરે છે?”

“પણ, ગુરુદેવ,” ભુવનભારથીએ આસ્તેથી જાણ કરી: “એ તો મૈયાની રાવટી પણ તપાસવા કહે છે. હું કહું છું કે આ વેળા નહિ બને, સવારે તપાસો. એ તો અત્યારે જ તપાસવાની જિદ લઈ ઊભા છે.”

“હા-હા-હા—” ગુરુ હસ્યા: “હિન્હુએ કરતાં તો મુસ્લિમોમાં બહેનોની ઠજજતના વિશોય આગ્રહીઓ હોય છે, ખાં સાહેબ, ને નવાબ મિરજાખાનને જો ખબર થશે કે એની ફૈજે અધરાતને સુમારે બાવાઓની

રક્ષિતા એક બુદ્ધી મૈયાના નિવાસની જડતી લીધી છે, તો એ કેટલા ગુર્સો થશે, જાણો છો? હું જાણું છું. નવાબ તો મને પિછાને છે. અમારે અખાડે તો એમણે તાલીમ લીધી છે.”

દરમિયાન દૂર ઉભેલો નાગ ઘોડો ચલાવીને નજીક આવ્યો, મુગલ આગેવાનને મૂંઝવણમાં ને મૂંઝવણમાં ચુપ ઉભેલો જોઈને એણે તરત તક સાધી. એણે છેલ્લા ઉભેલા ઘોડેસવારને કાનમાં કહ્યું: “બેગ સા’બને આંહીં બોલાવો. હું ખબર લાવેલ છું.”

તકરાર કરતા આગેવાનને આ ખબર મુળતાં જ એણે ઘોડો બહાર કઢીને દૂર લીધો એટલે નાગે શુદ્ધ આગ્રાશાહી જબાનમાં કહ્યું: “આપ જેને શોધી રહ્યા છો તે આવેચના હુંગરમાં ‘હેડમ્બાને હીંચકે’ પહોંચી ગયેલ છે.”

“તું કોણ છે?”

“દોસ્ત છું. આ જુઓ.” એમ કહીને એણે આગળ ગયેલી ટુકડી પાસેથી મળેલી અશરજીઓ બતાવી સવિસ્તર વાત કરી.

“કયો મારગ?”

“સીધો મારગ. ભાણવડ ગામથી રસ્તો મરડાશે. સીધા ‘હેડમ્બાને હીંચકે’ જઈ ઉભા રહેશો. તમારી રાહ જોઈને આગલી ટુકડી ભાણવડને વઠાંવ્યા પછી દીપડા-જર પાસે થોબશો.”

“તમને મળેલી ટુકડીનું વર્ણન આપો.” ફોજદારે લશકરી તોરથી કહ્યું. નાગનો જવાબ પણ એટલો જ શિસ્તબદ્ધ હતો.

“આગે બઢો! પાછળ આવતાઓને ચેતવો.”

એટલું બોલીને ટુકડીનો આગેવાન જમાતપતિ પાસે આવી ‘માફ કરના’ કહી ચાલી નીકળ્યો.

સૌ ગયા બાદ એક સવારને ઉભેલો જોઈને જોગીઓ કુતૂહલ પામતા હતા ત્યાં તો નાગ ઘોડાને નજીક લાવ્યો. નીચે ઉત્તરીને એણે એ મહાકાય સંઘપતિની સામે અદબથી હાથ જોડીને શર્જદોચ્ચાર કર્યા તે જોઈ સાંભળીને ગુરુદેવ ચક્કિત થયા. પૂછ્યું: “અરે કૌન રે, ભાઈ?”

“વાસુકિ.”

“કૌન? બેટા વાસુકિ? આંહીં ક્યાંથી? મા ક્યા મિલ ગઈ તુઝકો,
બચ્ચા? આ, નજીક આ, બેટા!”
ગુરુદેવ એને બાથમાં લીધો.

“વાસુકિ! ક્યા વાસુકિ! યહાં કહાંસે આવ્યા વાસુકિ? દેખો તો,
ભાઈ, વાસુકિ કેસા મર્દ દિસ્તા હૈ! જટાપટા ઉતાર કે દેખો કેસી
મરોડદાર કેશાવલી રખી હૈ! બડા બાહોશ લડકા!”

25

મા મળી

નાગને ‘વાસુકિ’ નામે ઓળખનારી આ એ જ જમાત હતી કે જેણો
એને ઉમરલાયક કર્યા પછી થોડા વખત પર નવાનગરને સીમાડે છોડ્યો
હતો. દ્વારિકા, હિંગળાજ, સુદામાપુરી વગેરે તીર્થાટને ફરીને જમાત પાછી
વળતી હતી.

“તેરી માતાજી અબ તો મિલ ગઈ ને, વાસુકિ! તેરી મૂછાંદિયાંને
અબ તો તીન તીન વળ ઘાલ્યા, વાહ રે વાસુકિ!”

એમ કહેતાં કહેતાં ગુરુ નાગ વળ્ણરને નિહાળતા હતા. મશાલો
પર વિશેષ તેલની ધારો થતી હતી. જોગી ઊઠેલી મશાલો વર્ચે નમ્ર,
નીરવ, સિમતભર્યું મોં સાચવીને ઊભેલો નાગ વળ્ણર આખા પડાવના
આકર્ષણનું પાત્ર બની ગયો, જોગીઓનું જૂથ બંધાયું. પ્રત્યેકને પિછાનતો
પિછાનતો નાગ બે હાથ જોડી વંદન કરતો હતો.

“તેરી મૈયા મેરે પર જિજાઈ તો નથી ના, વાસુકિ? અબ તો
હમકો કાલી રોટી કા ભોજન કરાવસોને તેરી મા? હા?”

માલપુડાને આ જોગી લોકો કાલી રોટી કહે છે.

નાગ કશો ઉત્તર નહોતો દેતો, પણ વારંવાર ખોંખારો ખાઈને ગળામાં ભરાતો કશોક કચરો સાફ કરતો હતો. એને ચુપ જોઈને ગુરુદેવ વધુ પ્રેમાર્દ બનીને બોલવા લાગ્યા: “મા મિલેસે પિછે લડકા બિગડે જ સે. બડા મતલબી બન જાય સે. કિરપા તેરી, ભાઈ, ઈસ બખત મૈયા કા દરસન કરા, તો હું મારી માંગ લું. મારે ઉનકો કહેવા સે, કે હું તને ચોરી કરકે થોરા લે ગયા થા! તુ મારગ મેં પડા થા તો હમ ઉઠાઈ લિયા, નહિ ઉઠાઈ લિયા હોતા તો બાઘ-વસુ-કૃતા ખાઈ જાતા. ખરા કે નાહિ? આ, ચલ મેરે પાસ. સબ બાત કહે દે મુજાડે. તૂ ક્યા કરતા હૈ - લાડી, કટારી, ઘોડેસવારી, દાવ, પેચ, સમશેરબાળી, કુછ કરતા હૈ ક્ષિ નાહિ? ઔર તૂને બિવાહ કર્યા કે નાહિ? ચલ મેરી કુટિર પર. અરે ભાઈ સાધુલોક, વાસુકિ કા ઘોડા બાંધ દેનાં.”

ગુરુ અને શિષ્ય આગળ વધે છે તે જ વખતે પેલી એકલ રાવટી પરથી એક કાળો આકાર ચાલ્યો. આવતો દેખાય છે. મશાલ ઊંચી થાય છે, એટલે આકાર વધુ સ્પષ્ટ બને છે.

“અરે, યે કોન, ક્યા બુઢ્યી માઈ આતી હૈ? ઉઠ ગઈ મૈયા? ઈસ ગરબદ સે જાગ ગઈ ડોકરી? હંય!”

એટલું બોલતાં ગુરુ ઉભા રહ્યા, ને એ વૃદ્ધ નારી-આકાર નજીક આવ્યો, એણે હાથ જોડ્યા હતા. ગુરુદેવની સાથે ઉભેલા જુવાન નાગ તરફ નજર નોંધી.

“તૂ ક્યા પિછાનતી હૈ ઈસકુ, મૈયા? ક્યા દેખતી હૈ? યે તો મારો બાલકો વાસુકિ સે. ડાંકિની કી માઙ્ફિક તૂ એને પર નજર નાહિ કર. એની મા તારો માથો જ ટીપી નાખસે, જો નજર લગી સે તારી તો. ઔર તારે સું? અમે ઈતના બધા બાવા તેરા બેટા સ્વરૂપી મિલી ગિયા, તોય તૂ ડાંકિની જ રહી? પરકીય બેટા કો કાલી ઘોર રાત મેં ઐસા મત દેખ રે, માઈ! ચોટ લગેણી.”

“મને જોવા તો હિયો, બાપુ! મને જોવો ગમે છે.” વૃદ્ધાએ અંખો પર છાજલી કરીને નાગડા પર અંખો દોડતી મૂકી નોળિયાનું નાનું

પાળેલ બચ્યું જેમ પાળનારના દેહ પર દોડાડોડ કરી મૂકે તેવી દોડાડોડનો મીડો સ્પર્શ નાગડાએ પોતાના દેહ પર અનુભવ્યો.

“કેવો રૂપાળો છે!” વૃદ્ધાએ બોખા મોંમાંથી બોલ કાઢ્યા.

“જૂઠી બાત બોલેસો તૂ મૈયા.” ગુરુદેવે હંસી કરી: “લડકો બિલકુલ રૂપાલો નથી. હમારી સાથ ચૌદા-પંદરા સાલ રહ્યો હતો, પણ કોઈએ ઈનકો રૂપાલો કહ્યો નથી. રૂપાલો કહેનેવાલી બસ, તૂ એક અંધી મિલી ઈતને સાલમે.”

“ક્યાંનો છે આ જુવાન, હે બાપુ?” બુઢ્યીએ દીન સ્વરે પૂછ્યું.

“નાગનીનો.” નાગથી બોલાઈ ગયું.

“તું કોનો દીકરો છો, ભાઈ? તારાં માતપત્યાનું નામ?”

“નથી.” નાગ ફક્ત આટલું જ બોલીને બીજી બાજુ જોઈ ગયો. વૃદ્ધા નજીક આવીને આ જુવાનને જોવા લાગી.

“ભાઈ જાનાં નહિં.” ગુરુદેવે ગમ્ભત ચાલુ રાખી, અને જરી સંકોડાતા નાગને કહ્યું: “આ મૈયા થોરી સી પગલી હૈ. ઘબરા મત. ભરખી નાહિ જાસે. મેરે સબ સાધુઓં કો આમ જ કર્યા કરે સે!”

વૃદ્ધાએ એનો જમણો હાથ જાલીને પંજો તપાસ્યો. ટચલી આંગળીની અડોઅડ એક છેદાએલું હુંકું હતું. હૂઠાને પંપાળતી પંપાળતી એ હસી, હસતાં હસતાં એકાએક ડાબા હથની એની બાંધ ઊંચી કરીને પોતે મશાલચીને નજીક આવવા સૂચાયું: ભુજા પર કાળું મોટું લાખું નિહાળીને ફરી વાર હસી. એકાએક ઓડો નાગડાની છતી પર હાથ મૂક્યો, એટલે ગુરુદેવે કહ્યું: “અરે અરે, મૈયા, ક્યા તૂ લડકા કી ગર્દન પીસ હેગી?”

વૃદ્ધાએ નાગના કઠમાં રુદ્રાક્ષની માળા વરચે જૂલતું માદળિયું સ્પર્શ જોયું ને એ ફરીથી હસી. જુવાનના મોં પર, લલાટ પર, કાન, નાક અને ગરદન પર એણે ધીરી ધીરીને સ્પર્શ કરતે કરતે જોયું. જોતી ગઈ તેમને અવેશમાં આવતી ગઈ. આવેશની માત્રા ચડવા લાગી. અને હંસી કરતા ધોગા તેમ જ તેમના શિષ્યો સાવધાન બને તે પૂર્વે તો વૃદ્ધાએ મન

પરનો તમામ કાબૂ ગુમાવી નાખીને કહ્યું: “જોરારનો! જોરારનો! જોરારનો જરી ગયો. જોઈ લ્યો, બાપુ, જોરારનો કેવો બંકો બની ગયો! દેખો, જામ સત્તા રાજા, ધવરાયું તે કેખે લાગ્યું કે નહિ?”

એમ કહેતી કહેતી જો એ ઉન્માદમાં ચડી જત તો ગાંડી બનત. પણ એના બેહદ હષાવિશાનું ઊંડું પ્રયોજન એકદમ પકડી લેનાર વોગીરાજે એને ઉન્માદના સીમાડા ઓળંગી જતી અટકાવવાને માટે રહાવવાનું જરૂરી માન્યું. એણે પોતાના સાધુને આજા કરી: “ભવેશાનંદ! યે જવાન કો જાડ કે સાથ બાંધ દો: પ્રાતઃકાળ મેં મુગલ સરકાર કે ફૈજદાર કો સોંપ દેનાં, ઔર કહના, ભયાનક જાસૂસ હૈ.”

“ને, ને, ને, બાપુ, એવું ન કરશો, એને ન સોંપજો. એને ભાગી જાવા ધો. મારે એ પાછી નથી જોતો, એને પકડાવશો નૈ, દયાળુ!”

એમ બોલતી માતા રુદ્ધને ચડી ગઈ. પરીપરી ખૂબ રડી. ત્યાંથી ન ખસતા નાગને બાબુનું જાલીને યોગી પોતાની રાવટીમાં લઈ ગયા, એને વહાલથી પોતાની પાસે બેસારીને પોતે બધી વાતથી વાકેફગાર બન્યા. આ વૃદ્ધા કેવા સંઝોગોમાં જમાતને મળી તેની નાગને જાણ કરી. નાગે કશી ચોખવટ ન કરી. નાગ કે યોગી, બેમાંથી એકેય આ વૃદ્ધા માતાના ગૃહત્યાગની વાતનો નિગૂઢાર્થ હજુય નહોતા પકડી શક્યા. પ્રાતઃકાળે બધાં રહસ્યોનું છેદન થશે એવી રાહ જોતા ગુરુ-શિષ્યે જાગ્રત્તાવસ્થામાં જ રાત ગુજારી. સાધુએ સૌરાષ્ટ્ર-ગુજરાતની રાજકીય અવસ્થાના છેલ્લામાં છેલ્લા સમાચાર શિષ્ય પાસેથી મેળવી લીધા. પાછલા પહોરની શાંતિ વચ્ચે ઢેહ અને ઢેહી વચ્ચેના ભેદોની, બ્રહ્મબ્રહ્માંડની, મોક્ષ અને બંધનની સરળ મીઠી જ્ઞાનગોળ્ઝ ગુરુમુખેથી ઝીલતો ઝીલતો નાગ નિજાનંદના ઘાલા પીતો હતો. ગુરુ અશ્વવિદ્યા તેમ જ ગગનની જ્યોતિર્વિદ્યા ઉપર પણ ફરી વાળા હતા, ને રુદ્ર, સપ્તર્ષિ તેમ જ શુક સમા તારાઓની ગતિ પણ દેખાડતા હતા.

પરોઢનું તારા-સનાન પત્યું અને સાધુઓ દેવસ્તવન માટે મંહિરના ધજ નીચે જૂથે મળ્યા ત્યારે ગુરુએ વિશ્વભરાનાં સવિશેષ ગુણકીર્તન

કરી શિષ્યસંઘને ખબર આપ્યા: “ત્યાગીઓ! આજનો પ્રાતઃકાળ પુનિત છે. એક મહાવિજોગની આજ રાત્રિએ સમાપ્તિ થઈ છે. આપણો ખારો વાસુકિ જનનીને પુનઃ પાચ્યો છે. જનની પુત્રને પામી છે. માતૃ-હૃદયનો હૃદ્દમ આવેશ શમી ગયા પછી, ઓચિંતી ઈષ્પ્રાણિનો ઉર્મિશોધ વિરમી ગયા પછી, પુત્ર પોતાની જનનીનું બુદ્ધિપૂર્વક, શુદ્ધ આનંદપૂર્વક ભિલન પામે તે માટે તેણે ઊઠીને આપણા પ્રિય સ્તોત્રનો મંત્રોચ્ચાર કરતા કરતા જનનીનાં ચરણોમાં નમતું.”

વાસુકિ ઊઠીને માતાની સન્મુખ ઊભો રહ્યો. એના હાથમાં ગુરુએ પુષ્પો ધર્યા. ને પછી સ્તોત્ર કહ્યું: “જનની જન્મભૂમિશ્ચ. . .” એ સ્તોત્ર આજા યોગી સંદે જીવ્યું પછી એ સ્તોત્ર નાગે ઉચ્ચાર્યું. પુષ્પો માતાને પરે મેલીને નાગે મસ્તક ઝુકાવ્યું ને માએ એના મીહડાં લીધાં ત્યારે ગુરુદેવે ઉચ્ચાર કર્યો: “તારું જીવન અને તારું મૃત્યુ, બન્ને જનનીના પય સમાં ધ્વલ બનજો.”

પછી મા-દીકરાને એકાંક્ષે બેસવા દેવાની ઈશારત ગુરુદેવ તરફથી થતાં સર્વ પોતાની હિન્દુયામાં પડ્યા. માની નોખી રાવટીમાં પુત્ર ગરીબડો બનીને માની નજીક બેઠો. એને નવીનતા અકળાવતી હતી. એના હૃદયમાં જાણે વાતાવરણમાંથી કોઈ ધેનની સુવાસ ઊઠતી હતી. મા સાંપડી છતાં હાથમાંથી સરી તો નહિ જાય? માને જવાબ દેતાં આટલો મૂંઝાઉં છું તે ક્યાંઈક મારી જબાન તો ખોટી નહિ પડી જવાની હોય? જલદીજલદી શાઢો કેમ ફૂટતા નથી? માનાં દર્શનને રૂધનારાં આ આંખોમાં ઊભરાતાં પાણી ત્યાં ને ત્યાં સુકાઈને કાયમી અંધાપાનાં પડળ તો નહિ બની બેસો? અને આ કોઈ તરકટ તો નહિ હોય ને?

નાગની આવી મનોદશા મટતી નહોતી. માએ એક પ્રશ્ન પૂછતાં અતિ ઘણી મહેનત અનુભવી: “તારા - બાપુ - ને - જોયા?”

નાગે હકારમાં ડેકું હલાવ્યું.

“ઓળખાણ પડી?”

નાગનું માથું નકારમાં હલ્યું.

“શું કરે છે? યાદ કરે છે?”

“રોજેભર્યાં અને અતિદુઃખી દેખાય છે.” એમ કહીને એકો માને
પહેલી રાતનો પ્રસંગ સંભળાવ્યો. એ પ્રસંગમાં તો પિતાનું માતાજીના
નામ પર ઝનૂન જ વરસ્યું હતું. માને માથે જાડો પિતાનું રોમેરોમ સળગતું.
હતું. જેસા વજારના કરડા બોલની પાછળ અંતરમાં ટપકતી કરુણા પ્રેમોર્ભિ
નાગથી નહોતી સમજાઈ.

“એ માતૃદેખી પિતાને તો...” નાગે દાંત ભીસીને વાક્ય અધૂરું
મૂક્યું.

“ખમા! ખમા બેટા! ખબરદાર જો કાંઈ બોલાય તો.” માએ
નાગને વાર્યો.

“માનું દૂધ દેખાડી દઈશા: એક દિવસ: આજે તો શુ!”

નાગે અંખો બીડી દીધી.

એ વખતે એક યુવતી બહારથી નાહીં-ધોઈને ચાવઠીમાં આવી.
નાગે એને ક્યાંક દીઠી હોય તેવી મુખમુદ્રા કરી પોતે એની સામે જોઈ
રહ્યો.

યુવતીએ અંદર આવીને એક ખૂણામાં આસન વાળું. માતાના
તેમ જ યુવતીના લેબાસ સહેં ઘોતલીના પહેરેલા સાળુના જ હતા.
એટલે પોશાક પરથી મિછાન પડી શકતી નહોતી. સરાણના પટા તાણતાં
તાણતાં જુલાવેલાં બાંધોનાં ફૂમકાં અને કેશના બેઉ બાજુના મીંડલાને
છેડ જણુંબતી ફૂમતીએ આ દેહ પર કોઈ દિન ચડી હશે એવું માનવામાં
આવે નહિ. તીર્થાટનો કરીકરીને નારી-દેહ દુર્બળ, ધર્મનિષ્ઠ અને
સંસ્કારશીલ બન્યો જગતાતો હતો. એ કશું બોલતી નહોતી. એના મોં
પર ભાવો બદલાતા નહોતા. ઓંધિંતી જાડો એ પથ્થર બની ગઈ હતી.
‘એક દુઃખિયારી છે’ એટલું જ માએ કહ્યું.

વાસુકિ અથવા નાગ કોનો બાળક છે તે ગુરુએ આજ સુધી
પૂછિવાની કે તપાસવાની ખેવના કરી નહોતી. માનેનું કે હશે કોઈક
રાડીરાંડનો, કોઈક ગરીબ બાળક.

આજે પણ એણો ન પૂછ્યું કે તમે કોણ છો?

સાધુઓ - જેમાંના કેટલાક તો જીવાન હતા - તે બુદ્ધી પાસે આવીને પગે લાગવા માંડ્યા: “બસ મૈયા? પુત્ર ભિલ ગયા, અથ હમ સભકો છોડ જાયગી?”

આ દશ્ય બપોર સુધી ચાલ્યું સાધુઓ, જેમાંના અનેકને જનેતાઓ કેવી હોય તે સાંભરતું જ નહોંયું, જેમાંના કેટલાકે સ્ત્રી-બાળકોને ત્યજ્યાં હતાં, કેટલાકો પોતાની અપર માતાઓના કે કાકી-મામીઓના માર ખાઈખાઈ ઘરથી નાઢા હતા, તેમને છેલ્લા એક વર્ષથી આ માતા ને આ એક બહેન અથવા બેટી મળી હતી.

તેમનાં મોઢાં પડી ગયાં હતાં. વૈરાગ્યની કઠોર મરુભોમ પર એક વાદળી ઓચિંતી વરસીને વહી જતી હતી. એક લીલી લીબડીને કોઈક કાપી જતું હતું.

“મૈયા, તુ જતી હો તો આશીર્વદ દે જા, મૈયા, ક્રિ હમારા જોગ અખંડિત ઔર અવિચલિત રહે.”

“મૈયા, તેરી કુછ નિશાની દે કર જા.”

“મૈયા, દ્વિતી કબ લૌટ આવેગી?”

“બડી મતલબી મૈયા, હમ બારહ માસોં સે તેરે બર્ચે થે, તથ ભી યહ આજ આનેવાલા એક કી સાથ તુ ક્યોં ચલ નીકલતી હૈ!”

સાંજે નાગે ઘોડો સજજ કર્યો. મા પોતાની સાથેની અભોલ બાઈને લઈને પડાવની બહાર નીકળતી હતી, ત્યારે એણો જોગીઓનાં ખસિયાણાં મોં જોયાં. સાધુવતની કડક શિસ્તે તેમની અંખોમાં અંસુને ને કંઠમાં રુદ્ધના સ્વરને રૂધી રખાવ્યાં હતાં.

ડોશી બહાર નીકળતી હતી ત્યારે કઈ દિશામાં જવું છે, કયાં, કોને ઘેર જવું છે, તે પ્રશ્નો પહેલવહેલા સૂજ્યા. એણો નાગ પાસે જઈને નાગના ખભા પર હાથ ટેકવ્યો, ને પૂછ્યું: “ભાઈ, મને કયાં લઈ જાઈ? આપણો કયાં ઉિતરશું?”

ત્યારે નાગને ભાન આલ્યું કે પોતાને રહેવા ઘર નહોંયું, પિતા

કોણે પ્રજ્યવન્તો હતો, કોણ જાણે ફરીથી કેવુંય અપમાન કરશે, ને આ ચુદ્ધના મામલા સળગે છે તેમાં હું માને ક્યાં લઈ જઈ ઊભી રાખીશ?

દીકરો મા સામે તાકતો ઊભો, એ જવાબ ન આપી શક્યો.

“હું ને તું બેય કયે મોઢે જઈ તારા બાપ સામે ઊભાં રેણું? શું કહીને ઓળખાડા દેણું?”

નાગ ઘોડાના પેંગડામાં પરોવેલો એક પગ પાછો કાઢી લીધો. માએ ફરી કહ્યું: “એ કહેશે કે હું તમને બેયને ઓળખનો નથી, તો શું જવાબ દેણું?”

નાગ ચુપ રહી વિચારે ચક્કો.

“એ કહેશે કે અહીંથી ચાલ્યાં જાવ, તો શું કરશું?”

નાગ જવાબ ન આપી શક્યો.

“દીકરા.” માએ કહ્યું: “મને જમાત ભેણી જ જાવા દે. હું તીરથ

^૧ નાહી આવું. તારા વાવડ મોકલ્યા કરજે. તારા બાપ જે દી ઓળખીને કાંઠું જાણે તે દી મને ખબર કરજે, હું વાજેવાજ આવીશ. આજ આવીને તારી અપક્રીતિ નહિ કરાવું.”

જમાત આંહીંથી કયાં જવાની છે એ પૂછપરંછ નાગ જઈને ગુરુને કરી. ગુરુદેવ કહ્યું: “ધોળ જઈને ચાતુર્માસ કરવાની ઠિક્કા છે.”

“તો મા ભલે આપની સાથે રહી. હું ત્યાં આવીશ.”

સાધુઓ પાસેથી ઝૂટવી લીધેલી મૈયાને પાછી કરીને ફરી પાછો માતૃહીન બનેલો નાગ નગરના પંથને કાપતો હતો, ત્યારે ઘોડો જાણે બેવડો બોજો અનુભવી રહ્યો હતો. અસવારનું હદ્ય પહાડોના પહાડોથી ભરાઈ ગયું હતું. આંખો ટપકુટપકુ થતી હતી તેને પોતે મોટે અવાજે આ શબ્દો બોલીને જાણે ધમકાવતો હતો: “હેઠચ, ફીશી આંખડિયું! માને દીઠી તેની ઊલટાની ગુનેગારી! ખાઈને ખોટો છો? માચલા રુદાની તાકાત તોડવા માટે જ શું ભગવાને તમને બહાર બેસાડી છે? તમને તો જુદ્ધના મેદાનમાં ગીધડાં-કાગડાં ઠોલી ખાય એ જ લાગની છો! તમે શીદ ઠાલાં ચીંથરાં ફાડો છો? હું તમારા લાડ જરાય નહિ ચલાંટી લઉં.

મને બહુ છોડશો તો હમણો આ થોરનું દૂધ ભરી દઈશ. આટલી બધી કાયરતા હતી તો માને જોઈ તે ટાજો જ કેમ ન રોઈ લીધું! મા બહુ વા'લી હતી તો મને જોગીઓ ભેળી માને ત્યાં પાછી મૂકી દેવા કેમ દીધી? ત્યાં કેમ યાદ ન આવવા દીધું, કે બાપને ઘેર નહિ તો ઓલી રાજુલને ઘેર રાખી આવીશ તને મા! રાજુલ મારા માથે ખીજે બઢી છે એટલે એને ઠીક પડત, માની પાસેથી મારી વાયડાઈની કેંક વાતો કઠાવત. મા રાજુલને કહેત કે મારો દીકરો તુડો છે, ત્યારે રાજુલને ઠીક ગમ્મત થાત. પણ એ બધું ટાણાસર સૂઝવું જોઈએ ને! મારા વા'લા જોગીડા બધા ઠીક ફાવી ગયા. એમને મા જોતી'તી. ભલે ફાવ્યા. મારા વા'લા પીલપાડા જેવા ઉપરથી દેખાય, પણ માયલી પા તો મારા જેવા જ દુકણિયા રંકા છે બધા! આખી દુનિયાને છોડવાનો તોળ કરે છે, પણ એક મારી માને – પારકી માને – ય મેળી દેતાં બરછીઊં વાગતી'તી જાણે! ઘણુંય થાય છે કે હું ય એનો બદલો લેવા એ પ્રત્યેકની મા પાસે પહોંચી જાઉં, ને એવી ચાકરી કરું કે એ બધી માઓ આ પેટના છોકરાઓને ભૂલી જ જાય. પણ હવે આ મામલાને પૂરો થઈ જવા દે. આ મુજફ્ફરશા દોસ્તને માથેથી આફત ઉત્તરવા દે. પછી વાત છે બધાની.”

26

‘ભૂચર મોરી’

પળયર પંખજી જી, કે બાતાં યું કરે,
ભય તબ ભૂચરી જી, કે આગમ ઓચરે.

[‘વીભા-વિલાસ’]

આજે પણ એને ‘ભૂચર મોરી’ કહેવામાં આવે છે. રાજકોટ અને જોડિયા

વચ્ચે ચાલી જતી સડકને ડાબે કંઠે એક ઊંચો ટીંબો છે. અને અર્જિનખૂણે ધ્રોળ નામનું ગામ છે. સામે નીચવાળામાં ગોળ ફરતાં હરિપુર, ખારવા, સોવલ, વાંકિયા, નથુવલા, ગરેડિયા અને માવાપર નામનાં ગામડાં છે. ‘ભૂયર મોરી’ના ટીંબાને જમણો હાથે બે ખેતરવા છેટે એક સેંજળ ઝરણું હાલ્યું જાય છે. આજે એ નદી-કાંઈના નાળીયેરી અને આંબાનાં હરિયાળાં ઝડપાંનાં જૂથ વચ્ચે ‘જેસલ પીર’ નામે ઓળખાતી સંત-સમાધ છે. ભૂયર મોરીના ટીંબાને ત્રણ પડખે પાંચ-પાંચ ગાઉનાં પલ્લામાં હજારો પ્રેતની વાસના-ઝાળોનો અર્જિનકુંડ હોય તેવું વેરાન છે. વેરાન અને લીલો કંજાર નદીતટ, નિર્જલતા અને નિત્યસળ્લબ્ધન નવાજાઃ મરુભોમ અને વનરાઈઃ મોત અને જીવનઃ સ્મરણ અને સર્જનસ્થાનઃ આટલાં બધાં પડખોપડખ? પૃથ્વીના હેયા ઉપર પોષજા અને ભક્ષજાની લીલા જોડાયોડ રહે છે. ભૂયર મોરી! માનવાત્માના મૂર્તિમાન આવિષ્કાર! રુધિર અને અમૃતનાં ઉત્પત્તિસ્થાન! કારમા કોધની ભર્ણી અને સુંવાળા પ્રેમનું જગાશય, બન્ને તારે અંતરે સંગાથે જૂલે છે.

સવાત્રણસો વર્ષ પૂર્વના વૈશાખની એક બપોર વેળાએ આ ટીંબા પાસે ચાલ્યા જતા એ ઝરણાને કંઠે પોતાનું ગૌધણ અને ભેંસોનું ખાડું ઘોળીને એક માલધારી સીમમાંથી પાછો ફર્યો, પશુઓને પાકી પાયાં અને પોતે હાથ-મોં ઘોઈને દાઢીનાં પાકી લૂધતો કિનારે બેઠો.

એનું નામ ભૂયર મોરી. મૂળ ઓખામંડળમાંથી આવીને નવાનગર થઈ આંહીં આવેલો એ રજૂપૂત આપણને અજાહયો નથી. આ પડતર ટીંબાને સળ્લબ્ધન કરનાર એ પરદેશી માલધારી અને આ ટીંબો, બેઉ એક વરસમાં તો એટલાં એકરૂપ બની ગયાં હતાં કે માનવીઓએ આ સ્થાનનું નામ પાડી દીધું હતું ‘ભૂયર મોરીનો ટીંબો’. પછી તો ટીંબો અને ટીંબાવાસી માનવ વચ્ચેના જડ-ચેતન ભેદને, સ્થાવર-જંગમના ભેદને, તમામ ભેદને લોકો એટલી હદ સુંધી ભૂતી ગયાં, કે ટીંબો ફક્ત ‘ભૂયર મોરી’ નામે જ ઓળખાતો થયો. માનવી અને વેરાન બન્ને એક જ શરીરનાં બે અરથિયાં બન્યાં; નહિ નહિ, માનવી જાડો કે પ્રાણ હતો

ને વેરાન એની કાયાનું કલેવર હતું. પશુના માલિકો પોતાનાં ઢોરની સાથે વાતો કરે છે એ તો જાણીતું છે. પણ ભૂચરો રજપૂત તો નિર્જવ-નિષ્પ્રાણ ટીબાની સાથે છૂપી ગોડડી કરતો હતો. પ્રભાતે ટીબો ટાકી હવાના બોલ બોલતો, ને બપોરે ધગધગતી લૂક એની વાચા બનતી. રાત્રિએ કાળો અંધકાર ટીબાનો અવાજ હોય તેમ જમજમ કરતો. ચોમાસે હરિયાળી ટીબાની જબાન બની જતી. એ વેરાનનો શબ્દેશબ્દ સાંભળતો ને સમજતો ભૂચર પોતાને કોઈ બોલાવતું હોય તેમ હાથ, માથું ને જભ ચલાવતો. કોઈક બોલાવતું હતું: “ભૂચર મોરી!”

“હં, શું કહો છો, ભૂચર મોરી!” માનવી જવાબ દેતો.

વેરાન પૂછતું: “રાજુલબાઈ રોટલા લઈને આવી?”

“હમણાં આવશો.”

“ભૂચર મોરી!”

“હું ભૂચર મોરી.”

“રાજુલબાઈને માથે તમે તપી કેમ જાવ છો હમણાં હમણાં?”

“તપું નહિ તો શું મરું?”

“કાં?”

“દોહવા બેસું છું તથેં વાછુ-પાડરુને જાલીય રાખતી નથી.”

“તે દી નવેનગર તો હાથીની સામે ય મોટી ખડેલીને જાલીને માથે હેલ્ય લઈ આવી’તી તે યાદ છે?”

“હા, યાદ છે. તે દીધી જ ભાન ભૂલીછ.”

“કારણ?”

“રોટલો ક્યાં ખાય છે?”

“કારણ?”

“તું જાણ.”

“હું જાણું છું.”

“તો કહેને ભલો થઈને, બાઈ.”

“એનો વિવા કર.”

“વિવાનું નામ લે મા. હું વાત કાઢું કે રોઈ પડે છે. રજપૂતના છોકરા જ્યુપ્ટે ટોળે વળે છે. ભલભલા જુવાન નત્ય એની નજરે પાડું છું. પણ રાજુલ કહે છે કે એ એકેય નહિ. પૂછું કે ત્યારે કોણા? તો જવાબ દે છે કે આવશો, આવશો, એક દી એ આવશો.”

“કોણ આવશો?”

“નામઠામ નથી દેતી.”

“તનેય ખબર નથી?”

“ના, ખબર એટલી જ છે કે તે દી ગંડા હાથીવાળો બનાવ નાગનીમાં બન્યો ત્યારથી ફટક્યું છે.”

“દે હવે છાનો મર. આ આવી રોટલો લઈને.

“તુંયે છાનો મર, પાણા!”

રાજુલ દીકરી ભાત લઈને આવી. બાપ ખાવા બેઠો. બાપને જમાડીને દીકરીએ વાત કાઢી: “બાપુ, હાલો કયાંક બીજે. અંહીં નથી રેયું.”

“કાં?”

“બીક લાગે છે.”

“બીક! તને બીક? કોની બીક? તું પોતે જ ડક્ષણ છો ને તને બીક કોની?”

“આ ટીબાની.”

“ક્યારથી લાગી?”

“થોડા દીથી.”

“શું છે?”

“બાપુ,” દીકરીએ ઘણીઘણી રકાજક પછી ભરમ ખોલ્યો: “રાતે તમે સૂઈ ગયા હો ને હું ધજાને નદીકાંકે પહુર ચારતી હોઉં છું ત્યારે આ સામ્ની ધારને માથે મને એવી કોઈક નવીન જાતનાં પંખી દીઠામાં આવે છે, કે જે મેં કયાંય કોઈ દી જોયાં નથી.”

“અરે મૂરખી,” બાપે છાશમાં તરબોળ મૂછો લૂછતાંલૂછતાં કહ્યું:

“વગડો છે, ધારોડ મુલક છે, સેકડો ઢોરને ચારો કરવાનો લીલો નદી-આરો છે, ત્યાં ગીધ-ગરજાં જેવાં પંખી ન રહે? તું તે આવી બીકડા કેદુની થઈ ગઈ?”

“હું બીતી નથી. પણ એ પંખીને દેખીને આપણા ધણની ગાયો-ભેંસો ભાંભરડા દેવા માંડે છે. ઉઠીઓઈને ભાગવા માંડે છે. એ પંખી ગીધ-ગરજાં જેવાં નથી હોતાં.”

“કેવાં હોય છે? તારા જેવાં?”

“કેટલાકનાં મોઢાં માણસ જેવાં, કેટલાકનાં બકરી જેવાં, બિલાડાં, કૂતરાં ને સાવજ જેવાં, મોટા દાંત ને લાંબી ચાંચોવાળાં, વસમી ભાષાવાળાં, હાથીને ઝાલીને આખે ઉડે રેવાં...”

“અરે રાખ રાખ, ગાંડી!” બાપ દીકરીને વારવા લાગ્યો. પણ રાજુલ તો સ્વન્ન જોતી હોય તેમ બોલતી જ રહી: “કોઈ કાળાં, કોઈ પીળાં, કોઈ રાતાં, કોઈ પચરંગી, કોઈ નીલાં, કોઈ ચૂંચાં...”

“બસ કરી જા, ચસ્કેલ!”

“વિકરાળ રૂપ, વિકરાળ નખ, વિકરાળ દાંત, મોટી આંખો, મોટી પાંખો, નાનાં શરીર, નાના પગ અને – અને – અને બાપુ!...” એમ બોલતાં બોલતાં રાજુલની અંખોમાં પાણી આવી ગયાં.

“અને શું?”

“એક ઘોડાનો અસવાર પૂરાં હથિયાર-પડિયારે ધાર માથે ઊભો હોય છે, તેને આ પંખીઓ વીંટળાઈ વળે છે. અસવાર પોતાનાં અંગ છેદીછેદીને પંખીઓને નીરતો મને સાદ પાડે છે, કે રાજુલ, મને પાણી પા! રાજુલ, મને છેલ્લી વારનું પાણી પિવાડ.”

“તું ઓળખછ અસવારને?”

રાજુલે માથું હલાયું.

“કોણ?”

“નાગનીને નદીકાંઠે પોર જેણો મને હાથીના હલ્લામાંથી બચાવી લીધેલી એ જુવાન.”

“પછી તેં પાડી પાયું?”

“હું માટલી લઈને એની પાસે જાઉં, એટલે એ કહે છે, કે રાજુલ
તું તારા મોંયે એ પાડી પી ને પછી મને પિવરાવ.”

“તેં પીધું?”

“હા, ને પછી પિવરાયું, એ પાડી પીતો જ જાય, એની તરસ
છીપે નહિ, માટલીમાંથી પાડી ખૂટે જ નહિ.”

“બાઈ, વાત પેટમાં રાખજે. આંહીં જો જાણ થશે તો દરબાર
ઉભાં રહેવા નહિ આપે. ડાક્કયાં કહીકહીને કાઢી મેલશે ને વસ્તી
પાણકેપાણકે પીટી નાખશે.” બાપ આભો બની ગયો.

“બાપુ,” રાજુલ અગાઉ કોઈકોઈ વાર કહેતી: “હાલો આપજો
નાગાની વધાં જાયો.”

“કેમ?” બાપ હસ્યો: “વજીર બાપુ આટઆટલી વાર આંહીં
આવીઆવીને રગરગી ગયા, કે હાલો નગર, હાલો નાગાની, ત્યારે તો
તું ને તું ના પાડતીંતી. ને હવે કેમ આપોઆપ હૈયું બદલી ગિયું?”

“બદલી ગિયું, ધરાર બદલી ગિયું. હવે કાઈ કેવું છે તમારે?”

મા વગરની દીકરીને નાનપણથી જ બાપની હારે એક પ્રકારની
ભાઈબંધી થઈ ગઈ હતી. દીકરી જે વાતો જગતમાં એક જનેતા પાસે
જ કહી શકે, તેવી વાતો કરવાનું ઠેકાણું રાજુલને એનો બાપ બની ગયો
હતો. બાપ ઘણી વાર હાંસી પડા કરતો. દીકરી સામા જવાબો પણ
હસીને જ દેતી. બાપ જ્યારે મેણું મારતો કે ‘આખો અવતાર મારે કપાણે
જ જડાઈ રહી છો?’ ત્યારે દીકરી જવાબ વાળતી કે ‘તથે શા સારુ ફરી
ઘર નથી કરી દેતા? નવી મા આવશે એટલે મને ઝપાયામાં ભગાડી
મૂકુશે’. બેમાંથી કોઈ એકબીજાને છોડી જાય તેવું રહ્યું નહોતું. અને
રાજુલે છેલ્લાં પાંચેક વરસથી સીમમાં એટલાએટલા જુવાન છોકરાઓને
બડૂકેબડૂકે ઢીબ્યા હતા, કે આ છોકરી કોઈ જેવા તેવા રજપૂતનું ઘર
નહિ જ ચલાવી આપે એની બાપને ખાતરી થઈ હતી. ફક્ત મોટો ફેરફાર
નાગાની ગામથી થયો હતો. ત્યારથી એણે જુવાન કે મોટા મરદોથી

પોતાની જતને છેટી પાડી દીધી હતી. કણ્ઠિયાળો સ્વભાવ એણે ઓછો કર્યો હતો.

જેસા વજુર ધોળ પાસેના નગરના સરહદી ગામ હડિયાણામાં વારંવાર આવતા-જતા, સીમાડાની ચોકી પાકી રાખવા માટે તેમને આવવું પડતું. હડિયાણો આવતા ત્યારે ત્યારે ભૂચરાની ઝૂપડીએ અંટો મારી રાજુલની ખબર પૂછી જતા અને રાજુલને લલચાવતા.

“નાગની હાલ, બેટા, હવે અમે ગાંડા હાથીઓને મોકળા નહિ મૂકીએ.”

ભૂચરાને પણ વજુર પોતાની સાથે સીમાડા સુધી લઈ જઈને વાતવાતમાં કહેતો: “ભાઈ, તારી દીકરીના નસીબમાં સાચી સિપાઈંગીરી કરનાર સિવાય કોઈ જેડુ કે માલધારી રજ્પૂત સામશે નહિ.” વજુર આખરે એક એવા દિવસની વાટ જોતા કે જ્યારે પેલા અજાંકુવરના પરદેશી જોઢા માટે રાજુલનું માગું નાભી શકાય. પણ એ નામ રજૂ કરવાનું ટાણું પાકયું નહોતું. વજુરને આ વાત હેચા સમી થઈ પડી હતી. એ વાંકડી મૂછોવાળા ત્રીસ વર્ષના દફેદારનું વલાણ પોતાના પ્રત્યે ઓછું તેમ જ કંઈક અણગમાની છાંટવાળું હોવા છતાં વજુરને નહોતું સમજાતું કે પોતે શા કારણે એ છોકરાની સંસારી શિંતા સેવ્યા કરતા હતા. કારણ જડતું નહોતું. એટલે પછી વજુર એમ વિચારીને દિલ મનાવતા હતા કે એવો બંકો નર ડેકાણાસર વરે-પરણો તો મારા અજ જામને આંગણો તેજસ્વી સિપાઈંગીરીનો વેલો ચાલે. અગાઉની આ બધી વાતોથી ભૂચરને થયું કે વજુર પાસે આ પંખીવાળી ઘટના કહી દેવી જોઈએ.

જોગાનુઝોગ એવો બન્યો કે દ્વારકાથી વળી આવતી બાવાઓની જમાતે આ અરસામાં જ પોતાનો પડાવ ધોળને પાદર નાખ્યો. જમાતપતિને મળવા આસપાસના રાજપુરુષો ધોળ આવ્યા હતા. તેમને સૌને તેડાવીને જોગીવરે પોતાના મનની વાત બહાર પાડી. ધોળના પાદરમાં છેલ્લાં ચાલીસ વર્ષની અંદર બે કારમા રણસંગ્રહી થયા: આલા અને જાડેજાઓના નજીવા કલહ-કારણો આ ભૂમિએ લોહી પીંધું છે.

જસાજ અને રાયસંગજી, મામો ને ભાણેજ નગારાં બજાવવાની ધૂડ જેવી વાતની જિદમાં પોતાનાં તો ઠીક પણ પોતાના હજારો રાજ્યપૂતોનાં માથાં વધેરાવી ગયા. મરતો મરતો જાદેજો જ્સોજ પોતાના વેરની વસૂલાતનું બીજ સાહેબજી કર્છયાણા મનમાં વાવતો ગયો, તેને પરિણામે સાહેબજીએ કર્છના સુભટો અને રાયસંગજીએ હળવદના શૂરવીર સ્થિપાઈઓની જાદવાસ્થળી મચાવી મૂકી, તે પણ આંહીં ધોળને પાદર. એ બન્ને બેવકૂફ રક્તપાતોનાં નિમિત્તે અમારાં બાવાઘોનાં જ નગારાં બન્યાં છે. મારે આ ભૂમિનું કોપ-શમન કરવું છે. યજી કરવામાં મને સૌ સોરઠિયાઓ સહાય આપો.

એ અરસામાં જ એક દિવસ ભૂયરાએ દીકરીને રોજ દેખાત્ય ભયંકર આગમની વાત ધૂજતે હૈય જઈ જેસા વજ્ઞરની પાસે ખોલી નાખી. જેસા વજ્ઞરે ભૂયરને અને રાજુલભાઈને બેળાં લઈ જોગીની પાસે એકાંત-ચર્ચા કરી. રાજુલને દીકામાં આવેલાં આ ધાર પરનાં રાત્રિનાં દશ્યો વજ્ઞવી દેખાડ્યાં.

સાંભળી લઈને સાધુએ નિશ્ચાસ નાખ્યો. “આ ધરતી હજુથી તરસી છે. એનો ભરખ પૂરો થયો નથી. હજુ એને ખખર ભરવું છે.” યોગીએ પ્રશ્ન મૂકી જોયા. રાત્રિની જ્યોતિમર્મલા ઉકેલી. પાણીના વહેણ અને વાયુના પંથ તપાસ્યા અને એ તમામ વિદ્યાના અંકડા મૂકીને પછી એણે રાજદ્વારી સંજોગો જેસા વજ્ઞરની સાથે એકાંતે બેસી વિગતવાર ચર્ચા. મુઝફફરશાહનાં બાળબચ્યાં નગરને આશરે હતાં: હેલ્લા સમાચાર ફરી મુઝફફરની અમદાવાદ પરની ચડાઈના અને એ ચડાઈ નિઝળ ગયાના હતા. ફરીથી મુઝફફર સોરઠનો આશરો લેવા આવ્યા વગર રહેવાનો નથી: ને અકબર મુઝફફરને કટકે ય મૂકવાનો નથી. આંહીં ફરી એક વાર સમર ખેલાશો. અને, જેસા વજ્ઞર! આ કન્યા જે અસવારને રાત્રિકણે પાણી પાય છે તે આખાય સમરાંગણનો સર્વોપરિ ‘સુરાપરો’ બનશે.

“મહારાજ,” જેસા વજ્ઞરે કહ્યું: “આપને જે અગમનિગમની

વિદ્યાએ સુજાક્યું છે, તે મને મારી આત્મસાક્ષીએ સૂરી ચૂક્યું હતું.”

“પ્રારબ્ધ કોઈને છોડતું નથી, વૃદ્ધ સૈનિક!”

“મને એનો સંતાપ નથી, મહારાજ. સંતાપ હોય તો તે માત્ર એક જ છે. આજ સુધી નહોતો લાગ્યો, આજે લાગે છે.”

“વાત કરશો?”

“આ નિસ્તેજ આંખો છેલ્લુકી વાર બિડાતી બિડાતી જો રડાસંગ્રામમાં એક જ વાત જોઈ શકી હોત ને —”

“શું જોવાના મનોરથ હતા?”

“જિંદગીભર જેણે સિપાઈંગિરી જ બેંચી છે, તેને બીજો તો શો મહાન મનોરથ હોય? પેટનો બેટો જૂઝતો હોત, ને એને છાતીના ઘાવ જીલતો નિહાળી પ્રાણ છોડવાનું પ્રારબ્ધમાં લાખ્યું હોત...”

વૃદ્ધ આંખોની સહેદ પાંપડો ધીરેધીરે પલળવા લાગી.

“તમે ઉગ્રભાગી છો, વજ્ઞર, કે તમને અંતકાળનો આવો કલ્યાણમૂર્તિ આદર્શ સૂરે છે. તમે પિંડ દેનારો પામ્યા જ નથી એ મને ખબર નહોતી.”

“પામ્યો તો હતો.”

“ગુજરી ગયો? બહુ વહેલાં?”

“ના, ગુમ થયો છે.”

“ક્યારે?” સાધુ ચમકી ઉઠ્યા.

“વર્ષો વીત્યાં. હું વીસરી પણ ગયો હતો.”

“ધારણા રાખો, વજ્ઞર બંધુ! ભગવાન બડા કિરપાલુ છે. આહી નહિ તો અન્યત્ર પણ તમારા જ પિતૃત્વને ઉજાળતો હશે.”

“ના, ના, એવો એ નહોતો. એનામાં એવી કોઈ રતી જ નહોતી. ચિત્તભાસી જેવો હતો. ક્યાંય રખડી-રવડી ખતમ થયો હશે.”

“કલ્યાણમયી તમારી જે સિપાઈંગિરી, તેનું ફળ દુર્ગતિને પામે જ નહિ, જેસાભાઈ, પરમેશ્વરમાં વિશ્વાસ રાખો.”

‘દુર્ગતિને પામે નહિ’ એ બોલથી વજ્ઞરના આસ્થાળું હૃદયમાં એક

વાત ઘૂંટાવા લાગી. પેલો ‘પરદેશી’ દફેદાર વાસુકિ કેમ મારા દિલને ખેંચીખેંચીને પાછો ધક્કો મારે છે? એ કોણ હશે? મારા ધરમાં તે દિવસ રાતે આવેલ ચોક્કા બાવા જેવો કાં લાગે? મેં કહેલું તે મુજબ એ જુવાન જોગટો તો લશકરમાં નહિ રહી ગયો હોય! એ ધરમાં ‘મા! મા!’ કરી ફરતો હતો તે જ રીતે મારું હૈયું એને ‘બેટા! બેટા!’ કહેલું કેમ બોલાવી રહે છે? એ અને હું એકબીજાને ગમતા નથી તોપડા મેં એને જ કેમ મારો વિશ્વાસુ બાતમીદાર બનાવ્યો હશે? તોબા છે આ પ્રારબ્ધલીલાથી!

27

પહેલું ટીખળ

સાંજરે જેસા વજુર ઘોડે ચડી હડિયાણા મુકામ તરફ ગયા. હડિયાણામાં નગરથી આવેલો કાસદ સવાર એની રાહ જ જોતોજોતો હજુ ઘોડાને પકડીને જ ઊભો હતો. જેસા વજુરે એને ઓળખ્યો. એ નવો દફેદાર વાસુકિ હતો. નગરના સેનાધિપતિની સામે સંપૂર્ણ અદબથી ઊભેલો છતાં એ સિપાઈ પોતાના મોં પરથી કરડાઈ નહોતો છોડી શક્યો. સંનુખ ઊભેલો છતાં એની દણ્ણ વજુરની આંખો સાથે એકનજર થવા તૈયાર નહોતી. છતાં વજુરે એને ધીરને નિહાળ્યો. ચોક્કા બાવાવાળી રાત સાંભરી. કલ્યાણામાં આને બથમાં લઈને માખ્યો, એ જ લાગ્યો.

વજુરે ગુપ્ત પત્ર વાંચીએ પૂછ્યું: “કોણે લખાવી છે આ ચિહ્ની?”

“મોટા જામે.”

“કોઈની સાથે મંત્રણા કરી હતી?”

“હા જી, મહેરામજાજી, દલ ભાણજી, ડાયો વજુર વગેરે સૌ સલાહકારો હાજર હતા.”

“એમનો બધાનો મત...”

“સુલેહનો.”

“સુલેહ? દફેદાર, આમાં ક્યાં આવી સુલેહની વાત? મુઝફુરશા આપણો આશરે આવે છે, તેને સામા ચાલીને ના પાડવાની આ વાતને સુલેહ કહેનારો મારી સામે ઊભનાર જીવાન સિપાઈંગિરી કરે છે? કે...”

“તાબેદારનો અભિપ્રાય સેનાધિપતિ નથી પૂછતા, માત્ર શું બન્યું તેની માહેતી પૂછે છે.”

જેસા વજુરને ઝોજની સાઠ વર્ષની કારકિર્દીમાં આવો જવાબ દેનાર આ સૌ પહેલો માણસ મળ્યો. એના પ્રત્યુત્તરમાંથી રોષ કાઢવાની જે થોડી ઘડીની મગજમારી જેસા વજુરના બેજામાં ચાલી રહી હતી તેની બાતમી વજુરનાં લમણાં તેમ જ લલાટ પરની રણોના સણવળાટ પરથી મળતી હતી. જીવાનના જવાબમાંથી દોષપાત્ર એવો એક અક્ષર પણ ન જડવાથી થોડી વારે વજુરે પ્રશ્ન કર્યો: “કુંવર શું કહે છે?”

“તાબેદારે પૂછયું નથી.”

“પૂછયું નથી એ તો સમજ્યા, પણ બાતમી રાખો છો કે નહિ?”

“કુંવર વિષેની બાતમી રાખવાનો તાબેદારને હુકમ નથી. હવેથી હુકમ હરો તો તેમ થઈ શકશે.”

“સિપાઈંગિરી તો સમજો છો ને?”

“મહેનત કરું છું.”

“જુઓ, હવે શાંતિથી સાંભળો, દફેદાર.” વજુરે ટાકા પડીને બિનઅમલદારી ઠબે વાત આરંભી. એનો ચહેરો રાંક, ગરજુડો, લાચાર બન્યો. “જો કુંવર પણ ઢીલા પડ્યા હોય તો મારે એક કામ કરવું છે. મારે કાશીવાસ લેવો છે. દફેદાર, હું નામોશીમાં નહિ જીવી શકું. હું મસાણકાંઠે બેઠો છું. ને - ને - હું તો, દફેદાર, સ્વજનહીન છું. મારે ઘર નથી, બાર નથી.”

“તાબેદાર આપણી દયા ખાવાને લાયક આદમી નથી, બાકી કુંવર તો મુઝફુરશાનાં બાળબચ્યાંની ચોકી કરતા આપણી તેલીએ જ બેસી રહે છે. રાજ-મંત્રજ્ઞામાં હાજરી આપતા નથી. એટલું જ હું જાણું છું.”

“તમારે મા છે? બાપ છે? કોઈ છે, હું દફેદાર?”

“છે, નામદાર, પણ હું એમને ભૂલી ગયો છું. સિપાઈગીરી કરનારને એવી લાગણી કેમ પાલવે? આપે તો એવી સિપાઈગીરીનો દાખલો બેસાર્યો છે.”

“એ તમને કોણ પૂછે છે?” વજીર આ અર્થભરી વાગીથી ચમક્યા. “આવા સાધુરામ ક્યાંથી ભરાણ છે શોજમાં? બોલો, તમે હડિયાળાનો ગઢ સાચવીને બે દિવસ રહેશો? મારે નગર જઈ આવવું છો.”

“જેવો હુકમ. પણ મુજફ્ફિરશા આવીને ઉભા રહે તો મારે શું કરવાનું છે તે ફરમાયેશ માર્ગી લઉં છું.”

“શું કરવાનું છે એટલે?”

“એને ઉત્તરવા દેવાના છે કે તગડી મૂકવાના છે?”

“તગડી મૂકવાની વાત કરો છો, સાધુરામ? સિપાઈગીરીનાં મોટાં બજાગાં તો અબધારી જ ફૂકતા'તા.” વજીર ફરી વાર જિજાયા.

“જામ બાપુની આજ્ઞા...”

“તમે અત્યારે મારી શોજના અમલદાર છો, મારી આજ્ઞામાં છો, હું કહું તેમ કરો.”

“આપ કહો.”

“મેં કહ્યું નહિયું?”

“આપે હજુ તાબેદારને કાંઈ કહ્યું નથી.”

“પણ કહેવાની શરી જરૂર છે? સિપાઈ છો કે, સાધુરામ? આશરે આવનારને તગડી મૂકવાની વાત કહેતાં વાજતા નથી? હું રજા લેવા જાઉં છું. બે દિવસમાં મહેમાન આવી પડે તો ગુપ્તવેશે ધોળમાં ભૂચર મોરીની ગુંપડીમાં રખાવજો. ભૂચર મોરી નામે ધોળ ચારનારો છે. ગામના આથમણા જાંપા બહાર એનું ખોરડું છે. જાવ, બંદોબસ્ત કરીને તરત આવો. હું રાતોરાત નગર જવા ચંદું તે પૂર્વે હાજર થજો.”

નાગડો દફેદાર જ્યારે ધોળને માર્ગે પડગો ત્યારે એણો ભૂચર મોરી

નામ ઉપર વાદવાસ્તવે ઠેરવી. કેવું વિચિત્ર નામ? કોણ હશે? અત્યારે પૂછુંગાછ કરીને ગોતવું પડશે ખોરડું. એકાદ વર્ષ પર નગરમાં બનેલ બનાવવાળી નામઠામની વિગતો એને વાદ નહોતી. નામઠામ જાડાવાનો એણો ધત્તન પણ કર્યો નહોતો. જેચર, જળચર, ભૂચર એવા શબ્દો મનમાં ગોખતો ગોખતો એ ઘોડો હંકારતો હતો. ગોખતાં ગોખતાં ગોટાળો થઈ ગયો હોય, કે પછી જીવ ટીખળ પર ચડી ગયો હોય, પણ આથમજા ઝાંપા બહાર અજવાળી રાતે એક સ્ત્રી ધણને બહાર બેસારીને દૂઝણી ગાયોને કપાસિયા ખવરાવતી હતી તેને એણો પૂછ્યું: “અંહીં જેચર મોરીનું ધર ક્યાં?”

છોકરી હાથમાં લાકડી હતી તે ઉગામીને ઘોડા આગળ ધર્સી ગઈ. બોલી: “કેનું ધર પૂછ્યું?”

“જેચર – અરે ભૂલ્યો, ભૂચર – મોરી રજૂતનું.”

છોકરી વિશેષ પાસે ગઈ. ત્યારે ચાંદનીમાં પુરુષ પરખાયો. એ જ પુરુષ પરખાતાંની ઘડીએ જ એણો ઓઢણું સંકોર્યું ને ઉગામેલ પરોણો નીચો કર્યો.

પુરુષે પણ છોકરીને ઓળખી. આ તો રાજુલ. લાગ્યું કે ભેખહાઈ ગયો.

બન્નેની રોમરાઈ ભાદરવા મહિનાના ભર્યા મોલની જેમ સળવળાઈ કરી ઊઠી.

“ગામતરે જિયા છે.” કન્યાએ બીજી બાજુ જોઈ જઈને જવાબ દીધો. એની ઓઢણી ઝૂલતી હતી. એણો ત્રણ વાર લસરતી ઓઢણી માથા ઉપર સંકોરી.

“આવે ત્યારે કહેજો કે વજર બાપુએ હડિયાણો તેડાવલ છે.”

“હો.” ટૂંકો જવાબ મળ્યો.

અસવારને જોઈ ગાયોનું ધણ ઊંચાં મોં કરીને વહેમાતું ઊભું થઈ ગયું.

અસવારને થોડી વાર અબોલ ઊભા રદ્દી પછી વાદ આવ્યું કે

હવે વધુ ઉભવાનું પ્રયોજન રહેતું નથી. તો ય એણો પૂછ્યું: “ભૂચર
મોરી ક્યારે આવવાના છે?”

“કાલ સાંજે.”

વધુ વાર રોકાવાનું બહાનું હાથ ન આવ્યું એટલે એણો ઘોડો
વાળ્યો. પાછળથી સાદ પડે એવી આશાએ ધીરે પગલે ગતિ કરી. થોડેક
દૂર ગયો ત્યારે પાછળ રાજુલનો કટાક્ષ પહોંચ્યો: “ઘોડાનું પૂછ્યકું પડી
ગિયું.”

નાગડે ઘોડો થોભાવ્યો. ચોમેર નજર કરી. સ્થાન નિર્જન હતું.
ઘોડો ઊપડતે પગલે પાછો લીધો અને રાજુલ ઝૂપડીમાં પેસી જાય તે
પહેલાં તો ઘોડો આડો ફેરવીને કહ્યું: “લાવો, જરી આપજો તો પૂછ્યકું.”

“આ લે.” કહી રાજુલે અંગૂઠો દેખાડવા હાથ ઊંચો કર્યો એ
પણ જ એણો ઘોડો બેઠેબેઠે દેહ લંબાવી રાજુલનો હાથ બાવદેથી પકડી
આખા શરીરને ઊંચે ઉદાવી ખોળામાં નાખીને ઘોડાને દોટાવી મૂક્યો. ને
ગાયોનું ધણ હીંહોરા દેતું પાછળ થયું.

આથે જઈને એણો ઘોડો થોભાવ્યો. રાજુલ એના ખોળામાં પડીપડી
ચંદ્રને જોઈ રહી. એણો જુવાનની કમ્મર ફરતો હાથ નાખ્યો. રાજુલના
બેઉ ગાલ જુવાનને પોતાની સમક્ષ કોઈકે નજરાણો ધરેલા હેમના ખૂમચા
લાગ્યા. એ ગાલો પર બે ચુંબનો ચોડીને પછી એણો ગાયોની
દોટાદોટમાંથી બચવા રાજુલને ધરતી પર લસરતી મૂકી. રાજુલે થોડી
ઘડી પેંગાંકું પકડી રાખ્યું. અસવારે પૂછ્યું: “પડી ગયેલું પૂછ્યકું પાછં
દેવાનાં મૂલ પહોંચાં ને?”

રાજુલ હંફ્ટી હતી. બોલી ન શકી. એને એ પળ મરવાની મનેક્ષા
કરાવનારી લાગી. એનાં લોચન અરધાં બિડાયાં હતાં.

“અધૂરાં મૂલ ચૂકવવા કાલ સાંજે આવીશ. જેચર – અરે, ભૂચર
મોરીને આંટો ખવરાવશો મા.”

એટલું કહુને એ ઊપડી ગયો, તે પછી પોતે ઝૂપડીએ ક્યારે
આવી તેનું સ્મરણ રાજુલને વળતે હિવસ પ્રભાતે નહોતું રહ્યું. પોતાનું

મોં એ ઘસીને લૂછતી હતી. પણ રોમરાઈનો સળવળાટ ભૂસાતો નહોતો ને પિતા આવ્યા ત્યાં એણો જોયું કે દીકરીનું આજનું રુદ્ધન કોઈ અજબ પ્રકારનું હતું. જાણો કોઈ સુખવેદના સહેવાતી નહોતી. અને એ રાતથી ભયંકર પંખીઓ દેખાતાં બંધ પડ્યાં. રાજુલ બેધ્યાન મટી, રડતી મટી, ટીબો છોડવાની વાત એણો મેલી દીધી, પલળેલ ધરા જેવી એ ટાઢી બની ગઈ.

મંત્રણા

ઝેરકીના કાઠી-ગઢમાં આજે ફરીવાર એક મસલત ચાલે છે. બેઠેલા બે જગ્યાની વર્ષે બે ચીજો પડી છે: એક છે માળા ને બીજું છે કુરાન. એક લોમો ખુમાણ છે, બીજો મુસ્તક્ષબાદ (જૂનાગઢ)નો દૌલતખાન ગોરી છે. ખુમાણની ભરાવદાર દાઢી પોણા ભાગની સર્કેદ થઈ ગઈ છે. એના બેઉં બાજુના કાતરા ઊડઊડ થાય છે. જુવાન દૌલતખાનની દાઢી હજુ તો પાણી પીતીપીતી જથ્થો બાંધતી આવે છે. લોમો ખુમાણ બોલ્યો: “આ વખતે આવશે તે તો પાદશાહનો કાળ-ઝપાટો હશે, સૂબેદાર સાહેબ.”

“હું સમજું છું. ને આપણે જામની સખાતે નહિ જાયેં તો ય પાદશાહ છોડવાનો નથી.” દૌલતખાને નિશાસ નાખ્યો: “ને મુજફ્ફરે આશરો લીધા પછી જામ કાંઈ હવે આશ્રિતને છોડવાના નથી.”

“જામ જીતે તો જામ આપણાને સુજે રાજ કરવા હે, એ પણ આશા નથી.”

“જામ જીતે એવું લાગે છે?”

“જેસા વજ્ઞર ને અજો જામ જીવતા છે ત્યાં સુધી જામની ઝોજ

અણખૂટ સમજવી. એ બેનું નામ પડતાં મદદાં બેઠાં થાય છે.”

“ત્યારે આપણો તો સૂરી વચ્ચે સોપારી.”

“અક્કલ ચલાવીએ તો સોપારી સેરવી પણ લેવાય, ને સૂરી ય બૂરી બની જાય.” લોમા ખુમારો આશા આપી. “એવી રીતે રમવા જેવી રમત છે કે જામ હાર પણ જાય, ને પાદશાહી સૂલ્ખો આપણો ઓદ્ધિંગણ બની રહે.”

“આપણો જામની સખાતે જાયેં જ નહિ ને પાદશાહનો અમલ સ્વીકારી લઈએ તો?”

“પાદશાહ ઠતબાર રાખે નહિ. આ તો ત્રીજી વારનો મામલો છે. અગાઉ બે વખત આપણો બોલ્યું પણ્યા નથી.”

“ત્યારે?”

“હું એ જ કહું છું. જામની સખાતે જવું, ને સૂલ્ખાને સંદેશો દઈ મેળવો, કે જુદ્ધમાં તમે જતી રિયા. જામની શક્તિ અનગળ છે. કહો તો અમે તમને જિતાડીએ – જતવું હોય તો અમે જ જિતાડી શકશું. બાકી તો માર ખાઈખાઈને પાછા ગયા કરશો.”

“આપણો કેવી રીતે જિતાડી દઈએ?”

“ખરો મામલો જામે એટલે આપણો આપણી ઝોજને બહાર કાઢી લેવી. આપણો રહેશું ઝોજની હરોળ સાચવવા. હરોળના પગ ખરયે પછી જામની ઝોજનાં કાળજીં ભાંગી જવાનાં.”

“દગો કરવો પડશે?”

“જામે સોરઠમાં ક્યાં નેકીથી પગ મૂક્યો છે? પગલેપગલે દગલબાળ કરી છે. અને તમે જૂનાગઢમાં ના પડાવી મોકલી તોય જેસા વજ્ઞરે તમારો ઘાણ બગાડીને પાદશાહની ને તમારી વચ્ચે કાયમી વેર વાવી દીધું. મેં કેટલી ના પાડી, કેટલા વાર્યા, પણ એને તો સોરઠ એકહથ્યુ કરવા સિવાય બીજી વાત ક્યાં છે? મારા માથે એઝો કેવો કાળો કેર ગુજાર્યો, જાણો છો? લૂંટનો ‘શેરજહ’ હાથી ધરાર મારું અપમાન કરીને પોતાને હાથીખાને બાંધી દીધો. એ ખટક મારા હૈયામાં રુઝાણી નથી,

હું કાઢી છું.”

‘હું કાઢી છું’ એ શબ્દો બોલનારના થોભિયાના બેય અણીદાર કાતરા દૈલતખાનને જીવતા લાગ્યા. લોમા ખુમાણની દલીલો આગળ વધીઃ “એટલે આપણો તો બે વાત જોવાની છે, કે જામ પાદશાહ સાથે મેળ ન કરી બેસે. મેળ થથો કે તરત આખી કાદ્યિયાવાડની સૂનેદારીનો પટો એને મળ્યો માનજો. તેમ જો જામને જીતવા દીધો તો તો એ આપણી ઘરતી ગડપ કરી જિયો જ જાણજો.”

“સબબ?”

“સબબ એટલો જ કે જામને આપણો ખતમ કરવો. દગલબાળ કરનારને દગાથી જ પહોંચી વળવું.”

“મારે કબૂલ છે.”

“તો ઉપાડીએ બેય જજા પોતપોતાના ઈષ્ટદેવની નિશાની.”

“હું કુરાન ઉપાડું છું.”

“હું સૂરજનું દેવસૂં લઉં છું.”

“હવે જટ બેય જજાએ જામનગર પહોંચવું જોવે. નીકર ક્યાંક સુલેહનું કહેણ મોકલી દેશો તો પછી બાળ હાથ નહિ રિયે.”

“આજ જ ઉપડીએ.”

“ને આ વખતે ય મુજફ્ફરની સોનામોરુંના સાંદ્રિયા નગર માથે વહેતા થઈ ગયા છે, તેમાંથી પણ ભાગ લેતા આવીએ. ફોજ કાંઈ મહિત ભેણી થાય છે?”

બને ભાઈબંધોએ જ્યારે નવાનગરમાં પ્રવેશ કર્યો ત્યારે બીજા પણ બે મહેમાનો આવ્યા સાંભળ્યા. કચ્છના રા' ભારાળ અને જગતના (ઓખા મંડળના બેટ-દ્વારકાના) રાજ સંગ્રામ વાધેર સાથે જામ સત્તાજ અને એના વજરો સરદારો મસલતની બેઠકમાં હતા, એમાં સૌથી વધુ બુલંદ સૂર રાવ ભારાળનો જ નીકળતો હતો. “પાદશા શું, પાદશાનો બાપ આવે ને, તોપણ જુદ્ધ તો કરવું, કરવું ને કરવું જ. હું ભેરે છું.”

“પણ મુજફ્ફરશાને કાંઈ થાય તો?”

“તો હું સંઘરવા તૈયાર છું. મારા કચ્છી પહૃતોમાં એક કરતાં એકસો મુજફ્ફરને હું ગપત રાખી શકીશા. ગભરાવ છો શા માટે?”

“બોલો, સંગ્રામ વાધેર! તમારી સખાયતનો કેટલો વિશ્વાસ રાખી શકીએ?”

“હવે ઈ બચાડા માછીમારને શીદ અકળાવો છો? એનું શું ગજું?” રાવ ભારાજાએ તરત જ સંગ્રામ વાધેરના નામ પર ચોકડી મારી દીધી.

“રાવજી સાચું કહે છે. મારું કોઈ જબર ગજું નથી. ઇતાં તમે ફરમાવો.” સંગ્રામ વાધેરે નરમાશથી કહ્યું.

“મુજફ્ફરશા માથે દબાડ થાય તો તમે સંઘરી શક્ષણો?”

“મારી તાકાત મુજબ સંઘરીશા.”

“તમારી તાકાત કેટલી, દરબાર?” રાવ ભારાજાએ પૂછ્યું: “આ તો હિલ્લીના પાદશાહનો બહારવટિયો છે. વહેમ પડશે તો આખેઓખો સરળગાવી ઢેશો, જાણો છો, દરબાર?”

“સાર્યી વાત કહો છો, રાવબાપુ.” સંગ્રામે વિશેષ નમ્રતાથી કહ્યું.

“આ તો માથાં સાટેનો મામલો છે, વાધેર દરબાર! આ કાંઈ વહાડા લૂટવાની ચૌંચિયાવાળી નથી.” રાવ ભારાજાએ ઉપરાણિપરી દમ ભીડવા માંડ્યો.

“હું વધુ તો શું કહું?” સંગ્રામ વાધેર જરા માથું ઊંચું કરીને બેઠકનાં તમામ મોઢાં તરફ આંખો પસારી મક્કમ અવાજે બોલ્યો: “હું મુજફ્ફરશાનાં બાલબરચાંને ડેકાણાસર રવાના કર્યા પહેલાં મારા ઇ મહિનાથી માંડી પચીસ વરસના છૈયાને ય વહાણમાં નહિ ચડાવી દઉં. મારે અંગણે જગતનો દેવતા છે. એ ઠાકરની સાજે આથી વિશેષ શું કહી શકું?”

એમ બોલીને કાબા કુળનો એ સીસમ સરીખો કાળો વારસદાર પોતાના કેડિયાની અંદર હાથ નાખી ગળાની માળા થોડીક બહાર કાઢીને સૌની સામે જોઈ રહ્યો.

“ઘણું બાપ, ઘણું એટલું તો.” રાવ ભારાએ રમૂજ કરી: “એક

વાર મારે કિનારે પોગડી દેઢે ને, પછી તો બહારવટિયો માના પેટમાં
જ સમજવો.”

“બસ બસ, રાવળું!” સત્તાજીએ હર્ષ બતાવ્યો: “હવે મારે બીજા
કોઈની સખાતનું કામ નથી.”

“સોરઠને રજવાડે રજવાડે ઘૂમવા જાઉ. ગોહિલો, જાલાઓ અને
જેઠવાઓને સખાતે લાવું.” જેસા વજરે નમેલી છાતી ટક્કાર કરી.

“જાલાઓ? જાલાનું તો નામ જ લેશો મા.” સત્તા જામે
ઘસીભૂતીને ના કહી: “હજ ત્રીસ જ સાલનું તાજું વેર ડેમ વિસારી
બેસો છો, વજર? જસાજ કાકાનો રાયસંગજાએ જાન લીધો.”

“ને મારા સાહેબજનું લોહી છંટાણું.” રા ભારો બોલ્યા.

“એ રાયસંગ તો પાછો બાદશાહનો ચાકર. ને એનું સનાન-સૂતક
કર્યા પછી, એના નામની ચૂંઝિયું ફોડી નાખ્યા પછી, એ પાછો જીવતો
આવતે એની પરમાર રાણીએ એનો ઘરસંસાર માંડચો! કેટલું કલંકિત
કુળ! છોડો વાત. જાદેજો જ એકે હજારાં છે, જેસા વજર! કાલ સવારે
સોરઠનો છત્રપતિ જાદેજો જાણજો.”

“હવે બાકી રિયા બે જણાઃ એક લોમો ખુમાડા ને બીજા
દૌલતખાન ગોરી. એનું શું કરવું છે?” જેસા વજરે પૂછ્યું.

કોઈકે જાણ કરી, કે એ બેઉ ક્યારના આવેલ છે અને તેડાની જ
વાટ જોતા બેઠા છે.

“જોયું, વજર?” સત્તા જામે કહ્યું: “તમને વિશ્વાસ નો'તો, પણ
આવ્યા વિના રિયા? જીવનું તો સૌને હોય ને?”

વજરે ઊંચે ન જોયું. ભારાજ એટલું બોલ્યા: “જીત મેળવ્યા
પછીની રિથતિ એ બેયની સાથે અત્યારથી જ નક્કી કરજો, હોં જામ
રાજ! કારણ કે પાછળથી કંજિયો નહિ સારો.”

“અરે, એ બચ્ચાદા તો આપણે જિવાડીએ તેમ જ જીવનારા છે.”

લોમા ખુમાડા અને દૌલતખાન આવીને સૌને મખ્યા. બેઉએ
સત્તાજને પગે હાથ નાખ્યા. લોમા ખુમાડો વાત ચાલુ કરી: “અમારા

બેયના તો શાસ જ ઊડી ગયેલા. બદલાવકા ઘોડા દોડાવતા યાણાસર
પોગ્યા છીએ, મા આશાપરાને પ્રતાપે.”

“કેમ શાસ ઊડી ગયાત્તા?”

“સાંભળીને, કે જામ રાજા નમી પડવાના મનસૂબા ઘડે છે.
સાંભળ્યું ત્યારથી કોળિયો ગળા હેઠ નથી ઉંતયો. દૌલતખાન જમાદાર
રાતોરાત ઉજાગરા ખેંચતા બેરડી આવ્યા. ધા નાખી કે જો જામ નમે
તો જગતમાં હાલી ન શકાય, જામ નમે તો અકબરશા સોરઠની તસુ
ધરતી ય ન રે'વા દિયે. જામ નમ્યા એટલે પાદશાની તરવાર હેઠ આખી
નવસોરઠની ગઈન નમી જાણવી. જામ જો વિચાર ન ફેરવે તો હું તો
દ્વારે કહીને નીકળ્યો હું કે હવે વાટ જોશો મા. આશાપરા માને મંદિરે
જઈને તરવાર પેટ નાખવીતી. આજ રાજરથાનમાં જેવો રાણો પ્રતાપ,
તેવો નવસોરઠમાં મારો નગરિયો જામ. હિન્હુવટના રાખણહાર જામ જે
દી નમશે ને, તે દી નવસોરઠમાં એકેય ઠકર-મંદર ઊભું નહિ રિયે. તે
દી આપડી તો ઠીક, પણ સોરઠિયાણીયુંની શી દશા થાશો, કલ્યો તો
ખરા, રાજ! આજ જો લેખે નહિ લાગી જાયેં તો પછી કયારે?”

લોમા ખુમાણની ચેષ્ટાઓ, બોલવાની છટા અને હાથ-મોંના
હાવભાવ સૌનાં દિલને હલાવનારાં હતાં.

“વચમાં વિચાર મોળો પડેલો એ ખરી વાત, લોમા ખુમાણ.”

સતાજાએ પોતાની મહત્તમાને છાજે તેવી મુરબ્બી ફબે જવાબ દીધો:
“એનું કારણ, કાંઈક તો તમે રિસાણાત્તા એ ય ખરું. કાઠીઓની સખાત
વગરનો જામ તો પીંછાં વગરનો મોર વદે.”

“હું રિસાયેલ? એવી ધૂળ જેવી વાતમાં? પૂછોપૂછો આપના
વજીરને. અધરાતે હું શું કહીને નીકળ્યોતો, પૂછો.”

“ને જનાબ દૌલતખાનજીના પણ હમણાં તો કાંઈ ખરખબર
નોતા, એમને અમે પાદશા સાથે વગર ફોગટની અદાવત કરાવવા નોતા
માગતા.”

“અમારું પારણું તો, બાપ, આજ આટલે વર્ષેય પડ્યું નહિ, એ

અમારા કરમની કઠળાઈ, બીજા કોને દોષ દેવો? હવે તો અમારી ચામડી ઉત્તરરીને મોજડિયું સિવડાવો એટલે અમારી સદ્ગતિ તો થાય!”

લોમા ખુમાણની અંખમાં આ કહેતાં અંસુની ધારા નીકળી પડી.

રાવ ભારાએ વચ્ચે જુકાવ્યું: “એક વાત તો આ હતી, લોમાભાઈ, કે જીત થયા બાદ સૌ સંપીંગીને રહીએ તેવો કાઈ તોડ?”

“તોડ વળી શેનો મહારાવ!” લોમાએ કહ્યું: “લાવો દોત કલમ ને કાગળ, કોરે પાને સહી કરી દઈએ, કે જામ અમારો મુગાટમણી, અમે એનાં ચરણુંમાં.”

રાવ ભારાએ સત્તા જામ પ્રત્યે ફરીને કહ્યું: “ઉગ્રભાગી છે, બાપા! આવા મનમેળવાળી હાલાર: અને સોરઠસૂભા દૌલતખાન સાબની પણ આવી સલૂકાઈ. સોરઠ બીજી મેવાડ શા માટે ન બને?”

“અરે, બાપા!” લોમાએ આગળ પડીને કહ્યું: “ગુજરાત બાપડી સોરઠને અંગણો દૂઘણી ગાવડી બનીને બંધાય એટલી હામ ભરી છે મારી બુઢ્હી છાતીમાં. પણ હું ભણું કેને? મારી ઉમેદું તો મનમાં ને મનમાં સમાઈ જઈને સસ્કે છે. જો મારો જામ માની જાય ને!”

“આપણે આડી વાતે ઉત્તરી ગયા.” જેસા વજીરથી હવે ન રહેવાયું: “મુદ્દાની વાત એક જ છે. મુઝફફરશા અને એનાં બાળબર્યાં આપણાં આશરાવાસી છે. એને પાદશાહ આપણો આશરો ન છોડાવે, તેટલા પૂરતી જ આપણી લડત છે. ગુજરાતને જીતવાની વાત ન કરીએ, પાદશા મર ગુજરાતમાં સુજે રે'તો, આપણે અંહીં સુજે રહીએ. મુઝફફરનો હક્ક ગુજરાતને માટે મરી છૂટવાનો છે, એની વચ્ચે આપણે ન આવીએ, ને મુઝફફર આપણે ધેર રોટલો ખાય, એનાં બાળબર્યાંની સાથે રહી જાય એની પાદશા ના ન પાડે: બસ, આટલી જ વાત ચોખી રાખીએ.”

“વજીરની નજર ગોટવાઈ ગઈ છે.” સત્તાજી જામે જાહેર કર્યું: “હું હવે લપછ્ય કરીને કંટાળ્યો છું. જામ જુદ્દે ચડશો, તે એક જ સંકલ્પ રાખીને: નવસોરઠને એક જ છત્રની આગ હેઠળ લાવવી. સખીઆત

રાજવીઝો, તમારો ઓખ્ખો મત કહી દિયો. પેટમાં પાપ રાખશો નહિ.”

“જીમનો મત એ જ મારો મત.” લોમા ખુમાડો કહ્યું.

“હું જામનો ચાકર છું.” દૌલતખાને જાહેર કર્યું.

“કુચ્છ-ભુજ તો જામની જનેતા છે. જામ અમારા ઉદળમાં [ખોળામાં].”

“તમે પણ બોલો, સંગ્રામ વાધેર.” રાવ ભારાએ આંખો મીંચીને હાથમાં માળા જાલી બેઠેલા દ્વારકારાજને હડબડાવ્યા.

“મૈ કહ્યું ને, કે હું બીજું કંઈ સમજતો નથી; મુજફ્ફરશાનાં બાળબચ્ચાને હું ઓખાના ચાર સીમાડા વચ્ચે ઊનો વા નહિ વાવા દઉં.”

“ઉઠીએ ત્યારે. જટ સાબદાઈમાં રહીએ.”

દાયરો ઊભો થયો, ને સૌની પાછળ જેસા વજર એકલા ખસિયાડો ચહેરે ચાલ્યા ગયા.

‘રહીમ! રહીમ!’

અનાજના પોઠિયાની વજાર હંકીને વજર-ઘરના વાવડ પૂછતો એ આદમી છેક ડેલીમાં આવ્યો ત્યાં સુધી કુવર અજાજીએ એને પિણાંનો નહિ. હશે કોઈ સખીઆત રજવાડામાંથી અનાજની મદદ લાવનાર.

મશાલને અજવાળે ભરતિયું આપવા એ વજારારો નજીક આવ્યો એને એણે અજાજની સામે સિમતભરી નજર નોંધી.

“ઓહો,” કુવરે એને જોઈને કહ્યું: “ઓહીં નહિ, અંદરના કોઠારમાં નખાવીએ અનાજ. થોભો હમજાં, કોઈ ઢાલવશો નહિ પોઈયું. ચાલો કોઠાર જોઈ લઈએ.”

વજારારાએ બુકાની છોડી ત્યારે એના જુવાન મોં પર બુઢાપાએ

ઓચિંતો હુમલો કરેલો ટેખાયો. નાની-શી દાઢી અરધીપરધી તો સફેદ રંગ પકડી બેઠી છે. આંખોનાં પાણી-તળ ઉંદે ઉત્તર્યો છે. ગાલમાં કોતરો પકડ્યાં છે.

અજા કુંવરે એકાંતે લઈ જઈને એ ધૂળેભર્યા ભાઈબંધને બાથ ભરી લીધી ને પૂછ્યું: “આ શું થઈ ગયું? છ જ મહિના પહેલાં ગોડળને ગઢે તો બદન ભરેલું દેખેલું.”

“એહમદાવાદ હાથવેંતમાંથી ગયું. મારો સમય હવે પલટો ખાય છે, ભાઈ. એ બધી વાતો પછી કરશું. જલદી આ પોઠો ભરોસાનાં માણસોને ભળાવો. અંદર એકલા દાણા જ નથી. આ વખતે તકદીરે જોર નથી કર્યું, દોસ્ત! પણ મારી છેલ્લામાં છેલ્લી તમામ દૌલત ઉઠાવી લાવ્યો છું.”

“હું બંદોબસ્ત કરું છું. આપ અંદર જનાનામાં પધારો.”

“એ બિચારી ચમકશો. ખડા રહો. હું કાંઈક નિશાની મોકલું.”

વજીર-મેડી પર સૂતેલા બાળકનું પારણું હીંચોળતી-હીંચોળતી કુરાન પઢતી એક જીવાન ઓરત બેઠી હતી. એને નિશાની પહોંચી, તે પછી થોડી જ વારે મેડી ઉપર એ વણાજારા વેશધારી મુજફ્ફરશા પોતાના સૂતેલા બાળકને ગાલે ચૂમી ચોડતો હતો ને બીબી એના ગુસલની તૈયારી કરતી હતી. ગુસલ કરીને એ નીચે ઉત્તર્યો. પાછલી રાત્રે બેઉ દોસ્તોએ એકબીજાની હકીકતો ધાલવી.

“વજીર સાહબ કયાં છે?” એષો પૂછ્યું: “મારા કિસ્મતમાં એમના દીદાર જ કેમ માંડ્યા નથી?”

“શોજ એકત્ર કરવા ગામેગામ ફરે છે.”

“આપના દસ્તીદાર?”

“હડિયાણો શોજનો બંદોબસ્ત સાચવે છે.”

“હવે, ખુલ્લા દિલની એક વાત પૂછું? હું એ માટે જ છેક આંહીં સુધી વણાજારાવેશો આવ્યો છું. મારી પાછળ શોજ આવે છે એ પણ મુકરર છે; આંહીં શા હાલ છે? હું હજુ ય બાકીની રાતમાં નગરના

સીમાડા છોરી શકીશા..”

“એનો જવાબ, ચાલો, પ્રત્યક્ષ બતાવું.”

મુજફુરને લઈ અજોળ વહેલે ભજકડે આશાપુરાના મંદિર પર ગયા. ઝોકાર દીવા થાનકમાં જલે છે. માતાની મૂર્તિ પર ચકચક થતી દીવાની જીપોત મૂર્તિની અંખોમાં લાલ પ્રતિબિંబ પાડી રહેલ છે. એની સામે એક પુરુષ હાથમાં માળા ધરીને એક પગે ઊભોઊભો ઉપાસના કરે છે: નીચે પાઘ અને તલવાર પગ સામે જ પડેલ છે. ઉપાસકના ગાઈન-ઢળકતા શિરકેશ સાવ ચેત છે. જેની પીઠ જોતાં પણ સારી પેઠે વાર લાગે, તેનો ચહેરો ને મોરો, તેનો છાતી ને સીનો કેવાં હશે?

“મારા પિતાજી.” અજા જામે ઉપાસકને ઓળખાવ્યા.

“અત્યારે?”

“આજી રાત: છેલ્લા પંદર દિનથી રોજેરોજ.”

“શું કરે છે?”

“એક અને ઈમાનદારીનું જતન માગે છે અમારી ઈષ્ટદેવી મા આશાપરા આગળ.”

“ત્યારે તો એમની નાખુશીની વાત ખોટી?”

“આજે તો એના સરીખો કોઈ યુદ્ધવેલડો અમારા નગરમાં નથી. એ શું જો છે, જાણો છો? રાવણાનું શિવસ્તોત્ર અને ચંદીના છંદ: બેઉ શૌયપ્રેરક ગાથાઓ. એણે રાણીવાસમાં જવાનું છોડ્યું છે. પેટનાં ફરજંદોને પણ એ પાસે આવવા દઈ રમાડતા નથી. યુદ્ધ! યુદ્ધ! બસ યુદ્ધનો જ ઉન્માદ પી રહ્યા છે. કલેજું લોખંડનું કરવા મથે છે.”

“પણ આપની તાકાતનો સવાલ...”

“પત્રી ગયો છે. અમારી સખાતે અજાગ્રા ફોજો ઠેકઠેકાણોથી વહેતી થઈ છે. આપ અંહીં સુખેથી રહો.”

“મારે ખાતર આટલું બધું?”

“આપને ખાતર કરવાનું નથી રહ્યું. હવે તો મામલો વીજુરી ગયો છે. અમારા ખુદના જ જીવસ્ટોસ્ટની વાત છે. ને વિજય હવે અફર

અમારો છે.”

“હું એ વિજયની સિપાઈંગારી અદા કરીશ, હુંવર! મારે રાજ્યાટની ભૂખ નથી. હું, બેટો અને બેટાની અમ્મા આપના મુલકના કોઈ એકાંત સ્થાનમાં કિતાબો પઢતાપઢતા ખુદાને યાદ કરીશું. એક વાર મારે ધરાઈધરાઈને જિંદગી જીવી લેવી છે. મને જીવવાની ખ્યાસ રહી ગઈ છે. મેં જાણો કે હજુ જિંદગીનો કટોરો મૌયે પણ લગાડચો નથી. પણ મારે પીવો છે ઈજજતભર્યા જીવનનો કટોરો.”

‘ઓંડી આપ એ પી શકશો. આ વખતની થપ્પડ ખાઈને પડ્યા પછી અકબરશા ઉભો નથી થઈ શકવાનો.’

બેઠ જણાની વાતોમાં પરોઢ પ્રગટતું હતું. મુઝફફરશાહે મેરી પર જઈને નમાજમાં શરીર જુકાયું. ખુદાને એરો ‘રહીમ! રહીમ!’ કહી પુકાર્યો. બાળક પણ પોતાના બોલ મિલાવતું જાણે બંદગીમાં શામિલ બન્યું. બીબીએ સ્વામીનો ખલતો તપાસ્યો. અંદરથી ભૂંજેલા ચણાની શૈતરીએ ખરી. મગફિલીનાં થોડાં કાચાં બીજ નીકળ્યાં. ગુજરાતનો સુલતાન આ વખતે ચણા ને શીંગો વડે પેટ ભરતો ભરતો આવ્યો હશે ન? વાહ રહીમ! સિર્જ પાણી પર શરીર ટકાવીને પણ જો તે આંડી મારી ગોદમાં પહોંચતો કર્યો હોતને તો યે હું તારી રહેમ ગાત!

મનમાં બોલતી બીબી એ શીંગચણાનાં શૈતરાંને પણ અંઝે અડકાડી રહી.

30

માતાના આશીર્વાદ

આખાડનો મેઘાડમબર તૂટ્યો હતો. વીજળી આકાશના ખોળામાં આળોટતી તોષાને ચડી ગઈ હતી. મેઘ વિરમ્યો, પણ વીજળીને જંપ

નહોતો. કોળને પાદર રાત પડી હતી. એ વખતે બે જગાં ભૂયર મોરી રજપૂતને જોરડેથી બહાર નીકળ્યા.

નાગ આગળ ચાલતો હતો. પાછળ રાજુલ હતી. બેઉ અબોલ હત્યા. બેઉએ આજે કહેવાંતી ‘ભૂયર મોરી’વાળી ધારને વળોટીને થોડે છેટે એક જૂંપડી ફરતા વાડાને જાપે પગ થંભાવ્યા. નાગે પાછા ફરીને રાજુલ સામે નિહાળ્યું. વીજળીના એક સબકારાએ એ મૌંની રેખાએ રેખા પ્રકટ કરી.

“હજુ વિચાર કરવાનો વખત છે, રાજુલ.” નાગે કહ્યું: “એક મહિનો વાટ જોઈ જાને, શો ભરોસો છે?”

“આ બધું ડહાપણ તે દી રાતે મને ઘોડા માથે ઉપાડી બથમાં ભીસી ને મારા ગાલ અભડાવ્યા ત્યારે કયાં જિયુંતુ?”

એમ બોલીને રાજુલે પગ પાસે ગારાળા પાણીનું ખાબોચિયું ભરેલું હતું તેમાં છબદ્ધભિયાં બોલાવ્યાં. નાગ આપે શરીરે કાદવિયા પાણીથી છંટકોરાયો.

“આ શું કરણી?”

“કૂલદે રમું છું.”

“પરછુયા પહેલાં? અવળચંડી?”

“તો મને ખીજવો છો શીદને? ઠેઠ અંહીં સુધી લાવીને પછી ફરીથી વિચાર કરવાનું કહો છો? લાજતા નથી?”

“તારાં બલોયાં સામે જોઈને કહેવું પડે છે. ચૂડો ભાંગવાની તૈયારી છે ને?”

“પહેરી જાણતું હશે એને ભાંગવાનીય ત્રેવડ હશે. હાલો છો અંદર, કે હાક મારીને ફંજેત કરું?”

વીજળીના ઉપરાઉપરી થતા સણાવા બેઉ કદાવર અને સાગના સોટા સરીખાં જુવાનને માથે જાણો કે હીરકણીઓ મઢેલી જૂલડીઓ લપેટતા હતા.

“રાજુલ!” વરસી રહીને પછી નીતરતા મેઘમાં ઝીંકી જરમરે

ભાંજતો એ બોલ્યો ત્યારે એના કંઠમાં ધુજારી હતી: “જો સાંભળ પંદર જ દીમાં આંહીં પડ ભેણશે એ નક્કી છે...”

“હવે મને ખબર છે ખબર, રોતલ! ઊભા રો’ તમે.” એમ કહી રાજુલે કાંચણી વાડચની ઝાંપલી ખોલી અને હાક મારી: “ક્રોઈ છે કે કુલામાં?”

દોડતા જઈને નાગે એના મોં આડો હાથ ભીસી દીધો. કાકલૂદી કરી: “ભલી થઈને... હવે નહિ બોલું. હાલો.”

બેઉ અંદર ચાલ્યાં ત્યારે આડો ઊતરીને એક કાળો લિસોટે વીજળીના જોળાટમાં પરખાયો. એ સાપ હતો. નાગે રાજુલની સામે જોયું. રાજુલ હસીને ખોલી: “એય જાતો હશે એની કોકને જ ગોતવા. એ પણ જીવ છે ને બચાડો.”

ઝૂપડીમાં નાગની માતા જોમાબાઈ બેઠાં હતાં. જોગીઓની જમાત ભેળાંભેળાં એ પણ પેલી અબોલ યુવતીને લઈ આંહીં આવ્યાં હતાં. નાગ આંહીં વારંવાર જતો-આવતો. રાજુલની વાત માને કહી રાખી હતી.

રાજુલ અને નાગ બેઉ એ બુઢ્યી પાસે બેઠાં. બુઢ્યીએ રાજુલને ચુપચાપ નીરખ્યા કરી. નીરખતું મોં ચિતા, અધીરાઈ, શંકા, કરુણા અને આકંક્ષાના ભાવોના એક સામટા ઘૂંઠણમાંથી ઘોળાયેલો રંગ દાખવતું હતું. માતા જાડો કે આ બેય જણના વિધિ-લેખે વાંચવા મથતી હતી.

ઘણી વાર પછી એણો રાજુલના માથા પર હાથ મૂક્યો ને સહેજ મોં મલકાયું. ભૂચર મોરીની ધાર માથેથી તે વખતે મોરલાની ગળક ઉંઠતી હતી.

અબોલ માતાના હાથનો આશીર્વાદ પૂરો થયો. બેઉ ઊઠીને બહાર નીકાઈયાં.

“ક્રોણ છે એ ડોશીમા?” રાજુલે પૂછ્યું.

“આજ નહિ, આખર કહીશ.”

ત્રીજે દિવસે જામનગરમાં નાગ અને રાજુલનાં લગ્ન થયાં. એકત્ર થયેલી ફોજોની યુદ્ધ-સજાવટમાં આનંદ અને ઉજવાડીનો, મોજ અને મશ્કરીનો એક જબરો પ્રવાહ આવ્યો. પરણી ઉત્તર્યા પછી કુંવર અજોજી દદેદારી દોસ્તને પ્રથમ બાપુની પાસે પગે લગાડીને પછી હડિયાણે જેસા વજીર પાસે લઈ ગયા.

વજીર કુંવરને એકાંતે તેડાવીને અંતર ખોલ્યું: “જુવાનને જળાવશો? હું એને મારે ખોળે બેસારવા માગું છું. મારે હવે વાંસે કોઈ નથી. રાજે આપેલું બધું ભોગવનાર કોઈ કરતાં કોઈ નથી રહ્યું. એને માથે મારું મન ઢળો છે.”

કુંવર તો ખુશખુશાલ બનતા નાગ પાસે દોડ્યા. વધામણી દીધી:

“આપી હાલાર આનંદ પામશે. વજીરનું વાંઝિયાપણું મટયું. વીરતાનાં મૂલ મૂલવાણું.”

નાગ બે હાથ જોડીને ઊભો રહ્યો. એટલું જ કહ્યું: “નહિ બની શકે.”

“પણ શા માટે? આ નકાર કયા કારણો?”

“કારણ બીજું કાંઈ નથી. મારે પણ કેટલા દિવસ ભોગવવાનું છે એ કેને ખબર?”

કોઈ વાતે નાગે ન કબૂલ્યું.

વજીરની પાસે કુવરે ના સંભળાવી ત્યારે એ બુઢુણો આદમી એકીટશે જોતો જોતો કેટલી વાર સુધી બેસી રહ્યો. કશું જ બોલ્યા વગર અણો ફરી પાછા ફોજની ભરતી માટે ગામો ભમવા ઘોડો પલાણ્યો; ને એના એક કાનમાં એક ભણકારો બોલતો રહ્યો કે “તારાં ઘરની તો ચાંદ્ય પણ ચકલાં નહિ ચણો.”

31

સમરંગણને માર્ગે

“જુઓ, મુખ્યસ્વરશા, જુઓ મારી ફોજું.”

નગરના ઊંચા ઝડપા ઉપર ઉભાઉભા સત્તાજી જામ પોતાના પરોણાની તેમ જ પોતાની આંખોને ચોમેરનો અલૌકિક દેખાવ દેખાડતા હતા. નીચે સીમાડા પર ધરતી નહોતી, પણ જોદ્વાઓનો સાગર-જુવાળ હતો. બેતરો ને વાડીઓ ઢંકાઈ ગયાં હતાં, માર્ગ માર્ગથી ફોજે આવતી હતી. રંગોના, ઘોડાઓના ચકચકિત હથિયારોના જાણો વોકળા વહેતા હતા. શારણાઈઓ અને મશકોના જૂજવા સૂરો સાથે તાલ દેતાં ઢોલનગારાં મોરલાઓને ગહેકાવતાં હતાં.

જાણકાર એક પછી એક દળકટકની પિછાન દેતો હતો:

“પેલા આવે તે જેસા અને ડાયા વજના હઠાળ લાડકા: જેની જબર પાંઘો: સફેદ પોશાકો: લાંબે સૂરે શરણાઈ બોલે.”

“સામે આવે છે બારાવીના તુંબેલ ચારણોની ફોજ: જુઓ ભેટમાં કટારીઓ, નીરખો માથા પરના લાંબા ચોટલા પર બાંધીલ ધોતિયાં: ભેળાં દેવીનાં ડંકાનિશાન.”

“આ નીરખો પિંગલ આહિરો: સાંથળીના સવારો: ગુલાબી ચહેરા: કાનમાં સોનાનાં કોકરવાં. હાથને કાંઠે રૂપાનાં કડાં. બંદૂકો પીઠ પર બાંધીને આવે છે. નિહાળો આ ધુંધળા, ધમણા, સૂમરા ને સિંધી, આ રાજગાર અને બારટ જૂથો.”

“આ સોઢાઓ: હજુ તો ગઈકલના જ નગરના મહેમાનો: આજે સખાતે ચડ્યા છે.”

“અને જુઓ આ પચીસ હજાર જાડેજા ભાયાતો: રંગમાં તરબોળ બનીને આવેલ છે કેસરિયા. એના ઘોડા કચ્છી ઓલાદના છે.”

“એને મોખરે એ પંદર જણા કોણ અસવાર છે?” સત્તા જામે સુંદર ચહેરા-મોરા જોઈને જાણકારને પૂછ્યું.

“એક મહેરામણજી, ને બાકીના ચૌદ એના દીકરા.”

“ચૌદેય દીકરાઓને લઈ ચેડ છે?” જામ ચક્કિત થયા. એણે મુઝફફરશા સામે જોયું. “એક પિતા પોતાના રાજની ઈજજત રક્ષવા ચૌદેચૌદ પુત્રોને લઈને જુદ્ધે ચેડ છે.”

“જુઓ આ હપા, કાના, બાળાચ, જિયા, કબર, દલ, મોડ, રાઉ વગેરે સર્વ ભાયાતોનાં જૂથ.”

મુઝફફરની અંખો પલળતી હતી. એ બોલતો હતો: “આહ માલિક! મેરે લિયે! મેરે એક કે લિયે! સિફ્ફ મેરે લિયે!”

તોપોના રેંકડા ખેંચતા પડછંદ કચ્છી બળદોની ચોકીઓ ચાલી આવતી હતી. તોપોને સિંદૂરે રંગીને ઉપર ન્રિશૂળ વગેરે ચિત્રરામણો કર્યા હતાં. બળદોની જૂલ્યો ભરત ભરેલી હતી.

“આ તો એકલા જામનગરની ઝોજ છે; હજુ જૂનાગઢ અને બેરડી બાકી છે, કચ્છ અને ઓખો નથી આવ્યા. પરબારા હડિયાણે બેળા થશો.”

શરણાઈઓના સૂરને માથે જાડો બે પગે હાથ્યા જઈએ તેવી સુરાવળ બંધાઈ ગઈ. લશકરની હરોળો પડવા લાગ્યી. મોરચા કેમ માંડવાના છે તેની તાલીમો ચાલુ થઈ. સત્તા જામનું મગજ તરબતર બની ગયું. પંદર જ દિન પછી સોરઠ મારી થવાની. હું નાહક ડરતો હતો. મારામાં ક્યાં છે ભય? ક્યાં છુપાઈ છે કાયરતા? કોણો મને મોણું ઓસાણ આપ્યુ?

એવા વિચાર એના મનમાં ને મનમાં અંદર લપાયેલી કોઈ ચોરલૂટારુ જેવી નબળી લાગણીને પડકારતા હતા. એણે પોતાના દેહ સામે નજર કરી તો પુરુષાતનની દેગ ચડતી લાગ્યી.

ચાકુરે ખબરે આચ્યા: “બારીગર આવેલ છે.”

“બોલાવ.”

આવેલ કાસદનો કાગળ હાથમાં લઈ, પરબીડ્યું તિરસ્કારપુક્ત છબે ચીરી, કાગળ વાંચ્યો: “મુકામ મોરબીથી લિ. નૌરંગખાન: આપને

ચેતવવા આ છેલ્લો કાગળ લખું છું. ખાન આજમ અજજ કોકતલાશનો
પડાવ વીરમગામ છે. મુજફ્ફરને નિકાલો, પાંચસો ઘોડા દંડ ભરો, સુલેહ
કરો.”

સત્તા જામે ચિહ્ની ફાડીને કાસદના ગાલ પર જોરથી ધુસ્તો લગાવ્યો
ને કહ્યું: “એ મારો જવાબ છે. લઈ જા તારા ખાન આજમ કોકા પાસે.”

ગડથોલિયું ખાતો કાસદ પાછો વળ્યો. ને આંહીં સત્તા જામે ફરમાન
મોકલ્યું: “કટક ઉપાડો હડિયાણો. ધોળ વળોટવા નહિ દઈએ કોકાની
ઝોજને.”

હુકમ મળતાં જ દળકટક વહેતાં થયાં. શ્રાવણ મહિનાની અજવાળી
બીજ-ત્રીજનો વાદળિયો તડકો એ બેશુમાર બહુરૂંગી કટકદળ ઉપર
ધૂપણાયાની રમત રમવા લાગ્યો. ઝોજની મોખરે બુઢુઢા વજ્ઞર હતા.
વજ્ઞરની બાજુએ દફેદાર નાગનો ઘોડો ચાલ્યો આવતો હતો. નગરના
વેપારીઓ રોજગારીઓ પોતાની સોગાદો લઈલઈને વિદાય ટેવા ઊભા
હતા. ટેરઠેર કંકુનાં તિલક થતાં હતાં. ગઢની રંગ ઉપરથી અક્ષતની
વૃદ્ધિઓ થતી હતી. માતાઓ, બહેનો અને પત્નીઓનાં મોં ઉપર હાસ્ય
અને રુદ્ધની મારામારી ચાલી રહી. કેટલીય પરદેનશીન રજ્યુતાણીઓ
વધુ સુખી હતી, કે દીકરાઓના વિદાય લઈ જતા ચહેરાઓને જોઈ
જોઈને સૌનાં દેખતાં ધીરજ હારી બેસવાનું તેમનું દુર્ભીંય નહોતું.

લોકોના લલકાર ઉઠે છે: “વજ્ઞર બાપુની જે! સૌને હેમખેમ
લઈને પાછા વેલા વળજો.”

વજ્ઞર સૌને શિર નમાવતા ચાલ્યા જાય છે.

‘માવતોએ ધલેત ધલેત કરી હાથીઓને નવરાવ્યા. આખે શરીરે
તેલ-અંબળા ચોળીને કાળા પહાડ જેવા બનાવ્યા. તેમના ચાચરાઓમાં
સિંહૂરની ચરચા કરી કલાબા બાંધ્યા, જૂલો નાખી વીર-ધંટ લટકાવ્યા.
રાતા, પીળા ને હરિયા રંગોથી રંગેલા ગજરાજો ઈંદ્રધનુષ જેવા લાગ્યા.

‘એવા ચાર હજાર હાથીઓ તૈયાર થયા. ને માવતોએ મંત્રજંત્ર
તથા મોહોરાં હાથે બાંધ્યાં, કમર ઝડપી; માથે બાનાબંધી પાઘડીઓ બાંધીને

પછી ‘હલત્તા’ નામનો ઉચ્ચાર કરી નટ દોડે તેમ દોડી, દાડુથી મસ્ત બનેલા હાથીઓની નજર ચુકાવી, કલાબા ઉપર આવી, કુંભસ્થળો થાપડી, ‘હે મહાકાળુપ! કેસરીસિંહને મારનારા અને જુદ્ધમાં નહિ હઠનારા!’ એવાં વિશેષણો ‘બાપો! બાપો!’ કહી હાથીઓને બિરદાવ્યા, ને પછી આંખો ઉપરની તેમની અંધારીઓ ખોલી ત્યારે આંખો ઉંઘાઈ હાથીઓ ચોમેર જોવા લાગ્યા. ચરખી આદિ આતશબાળવાળાઓ તથા ભાલા-બરદારો ચોગરદમ રેમને ઘેરને હળવે હળવે ચલાવવા લાગ્યા...¹

એ હાથીઓની નિસરણીઓ પટકીને જામ સત્તાજી તેમ જ તેમના રક્ષકોએ સવારી કરી.

રાજુણની સામે ફોજ થંબેલી છે, અને હાથીના ટોકરા બજે છે. આજે શરીરે ગણોશ-શા આવેખેલા ગજરાજ ગઢમાંથી બહાર નીકળે છે કે તરત હર્ષના લલકાર ઉઠે છે.

“જામ બાપુની જે! જે! જે મા આશાપરા!”

સફેદ વસ્ત્રોમાં શોભતા સિતેર વર્ષના સત્તાજીને દૂધના ઝીંણ જેવી દાઢી હતી. કાનમાં સોનાની મોટી કરીઓ જૂલતી હતી. જામ આટલી ઉંમરે પણ રૂપાળા લાગ્યા. શ્યામ હાથી, તે ઉપર પીળી હેમઅંબાડી ને તેની અંદર ચેતરંગી રાજાની વિજયશ્રી અપ્રતિમ હતી. જે ફોજને મોખરે રાજા ચાલે, તેના પગ મોળા પડે નહિ. નગરને પાદરથી નીકળેલી ફોજ એક ગાઉ દૂર ગઈ તોપણ સવારીના ધમધમાટ નીચે ધરતી થરકથરક થતી મટી નહોતી.

ફોજની વિદ્યાય થઈ ચુક્યા પછી શહેરની મોરચાબંદી શહેરમાં એકાકી રહેલા કુવર અજોજી કરી રહ્યા હતા. નગર અને મુજફ્ફર, બે વાનાં કુવરને સૌંપાયાં હતાં. મુગલો સાથેના મહાવિજયના યશભાગી થવાનો મોહ કુવરને ગળેથી માંડમાંડ છૂટ્યો હતો. દિલ તો હજુય ફોજની પાછળ દોડતું હતું. પણ વજ્ઞરે જ કરેલું ફરમાન હતું: ‘નગર છોડશો

1. ‘વીભાવિલાસ’નું ચારણી વર્ણન.

નહિ. મુજફ્ફરને રેઢા મૂકશો નહિ.' મુજફ્ફરશાહ અને જેસો વજર તે દિન પ્રભાતે જ પહેલી વાર મળ્યા હતા, પણ એ મિલન સુખભર્યું નહોતું. રજાધેલુડો મુજફ્ફર આટલાં કટકને જોયા પછી કેમ રહી શકે? આ બધા મારે માટે કપાઈ મરવા જાય છે, ને હું પોતે જ આંહીં બેઠો રહીશ? મને જવા હો, મને એક અંશ આપો, એક જ ધોડો અને એક જ સમશેર!"

"સુલતાન મુજફ્ફરશાહ!" વજરે સંભળાવી દીવેલું: "એ નહિ બને. તમે અમારા કબજામાં છો. બેઢા રહો."

ને બીજા કોઈની તાકાત મુજફ્ફરનું જતન રાખવાની નહોતી, એટલે કુંવરને પણ વજરનો હુકમ ઉઠાવી લેતો પડ્યો હતો. શોજને સીમાડા વટાવતાં દેખી મુજફ્ફર વજર-મેરીના ઝરખા પર કંડાં કરડતો હતો. "બીબી!" એ કહેતો હતો: "આપણે ખાતર સોરઠી નૌજવાનો મરશે. આપણે ખાતર! ઓહ!"

કાસદને માર માર્યાનો કેર સાંભળ્યા પછી ગુજરાતના નવા સૂબા ખાન આજમ ભિરજા અજીજ કોકતલાશે અંતરમાં બીજા કોઈ વિચારને જર્યા ન આપી. મારમાર વેગે એણે સીધું મોરબી સાંધ્યું. ને મોરબીથી ઉપદેલી એની શોજે ધોળથી આઠ જ ગાઉને અંતરે પડાવ નાખ્યો, તે વેળા જામની શોજે હડિયાણાની ઉંચેરી ધરતી પર પોતાનો મુકામ નાખ્યો દીધો હતો.

ખાસ આગ્રા ફટેપુરથી તેડાવી લીધેલા ચુનંદા જંગબહાદુરો થકી શોભતી મુગલ શોજનો પડાવ ધરતીના નીચાણમાં હતો અને ચોમાસું બેસી ગયું હતું. ચોમાસાના વરસાદે એ નીચાણવી ધરતીની પોચી માટીમાં ભયાનક રાબડ મચાવી મૂકી. મુગલોના હાથી-ઘોડાઓને મચ્છરોના થરેથર ચટકા ભરવા લાગ્યા. ડેરા-તંબૂ ઉઠાવીને આગળ તો ડગલું દઈ શકાય તેમ નહોતું. દિવસ-રાત વરસતી અનરાધાર વૃષ્ટિએ એકબીજા તંબૂઓ વરયેનો પણ વ્યવહાર તોડી નાખ્યો. એક રાત, બે રાત, રાત પર રાત ચાલી. અનાજ ખૂટવાની તૈયારી હતી. એક રૂપિયાનું એક રતલ

અનાજ પડા કયાંય મળતું નહોંતું. માર્ગે બંધ થયા હતા. શહેરો દૂર રહ્યાં હતાં. વરસાએ ગામડાને આ મુગલ ફોજથી રક્ષણ આપ્યું હતું. તંબૂમાં થઈને પાણી વહેવા લાગ્યાં, તોપો ખૂટી ગઈ. સૂબા કોકતલાશે પાદશાહી ફોજ આગેવાનોની સલાહ પૂછી. ઠાકેરના ઉપરીએ ખબર દીધા કે આપણું અનાજ ખૂટવાની તૈયારી છે, વાદળાં વીખરવાની વાટ જોશું તો ભૂખે મરી જશું. ને શત્રુ તો પોતાના મુલકમાં સલામત બેઠો છે. હવે આંહીં ઠેરી ન શકાય."

પાછા જવું? આગળ વધવું? શું કરવું? મોગલોની મતિ મૂંઝાઈ હતી. તે ટાકો એક બારીગારે આવીને જણ કરી કે બે જણા મળવા માગે છે.

૨૪૧૫૭૫૮૩

આવનારા બન્નેએ ખાન કોકા સાથે ગુપ્ત મંત્રણા કરી. કોકાનું મોં પ્રકુલ્પિત બન્યું. એણે કંઈક રુક્કો લખીને પોતાની સહી કરી આ બન્નેના હાથમાં મૂક્યો. એ લઈને બે જણા અંધકારમાં બહાર નીકળીને હડિયાણા તરફ ચાલ્યા ગયા. એ હતા લોમો ખુમાણ ને દૌલતભાન.

“જુંગે મયદાન જ મુખારક હો,” કહીને કોકતલાશે વરસત્તા વરસાદમાં પડાવ ઉઠાયા. શત્રુને એના ગામડાની બહાર કાઢવાનો એક જ માર્ગ રહ્યો. કૂચ કરો એના પાયતખ્ત પર! શ્રાવણ વદ છઠની બપોરે મુગલો પહોંચ્યા. ત્યાં તો નગર તરફનો તેમનો માર્ગ રૂધીને ઊંચી ધાર પર ઊભેલી પચરંગી સોરકી સેના દેખી કોકતલાશ થીજી ગયો. પોતાની ફોજના કરતાં બેવડું-ચારગણું પ્રચંડ દળકટક: તોપો: દારૂગોળા: હાથી-ઘોડા: શત્રુઓ પાસે તો શાની કમીના હતી? હવે ડર ખાઈને થોભાય નહિ. થોભ્યા કે સોરછિયા ત્રાટક્યા સમજો. શ્રાવણ વદ છઠની રાતે મુગલ પડાવમાં આ બધી મસલતો ચાલતી હતી. મેઘધારા બંધ પડી પણ ધરતી જરીકે સુકાણી નહોતી. શત્રુઓને જોયા પછી થોભવું ભયાનક છે. “મુખારક હો ત્યારે જુંગે મયદાન!” એમ બોલીને શ્રાવણ વદ સપ્તમી ને બુધવારે ફસ્તીહા (કુરાનનું પહેલું ગુરુધારામને બિલ્લો પીડ)

અ. શ. - ૪

અમદાવાદ-૧૪

હડિયાણમાં તો જામની ઝોજને વધાવવા માટે બાર હજારની ઝોજ લઈ દૈલતખાન ગોરી જૂનાગઢથી આવી પહોંચ્યો હતો, બાર હજાર કાઠીઓ લઈને બેરીથી લોમો ખુમાણ પણ ક્યારનો હાજર થયો હતો. પાંચ હજારની ઉદ્યનાથ નામના અંજારના પીર સહિત ભુજની ઝોજ ઉત્તરી ચૂકી હતી. રાં ભારોજ નહોતા આવી શક્યા.

સતા જામ રાજ થયા: ખુમાણ અને ખાન ખરા નેકીદાર! આપણી પહેલાં આવીને હાજર ઊભા છે!

મંગળવારની અંધારી રાતે જામના પડાવમાં પણ આવતા પ્રભાતની યુદ્ધરચના ચાલતી હતી. લોમા ખુમાણ અને દૈલતખાન જિકર કરતા હતા કે “બાપુ, હરોળમાં [મોખરે] તો અમારું જ સ્થાન હોય. પહેલો ભોગ અમારો ચેડે.”

“નહિ, તમે તો સખીઆત કહેવાઓ. તમને અમારે જતનથી રાખવા જોઈએ. તમે રહો ચેંદ્રલીમાં પાછળાં.”

“અમે સખીઆત નથી, અમે તો છીએ જામના ચાકર. અમારો એ દાવો છે. પગે પડીએ છીએ. અમને અપમાન ન આપો.”

“નહિ રે નહિ, બાપુ, એવો ગજબ ન હોય.” આટલું બોલનાર વજરને અટકાવી દઈને લોમા ખુમાણે જામને પગે હાથ નાખ્યો.

“તો પછી તે દિવસે અમને જામના ચાકરો શા માટે બનાવેલા? અમને અમારી ઈજજત શું વજરના કરતાં ઓછી વહાલી છે? બોલો બાપુ, અમને જીવવામાં તો ઢીક પણ મરવામાં ય ઊજળું મોં નહિ કરી દેવા દ્વો?”

જેસા વજર, દલ ભાણજી, ડાયો લાડક, તમામ સરદારો એકબીજાની સામે જોઈ રહ્યા કોઈથી ઉઘારું કાંઈ બોલી શકાય તેમ નહોતું. લોમો ખુમાણ અને દૈલતખાન પોતાની ઝોજોને યુદ્ધમાં મોખરે રાખવાનો હક્ક જીતી ગયા.

કશો દગો રચાયો છે એ તો કોઈને જાણો કે શંકા જ નહોતી, પણ હરોળમાં રહેનારની જે વજની છાતી હોય તેવી છાતી લોમા કે

દૈલતખાન નહિ બતાવી શકે એવો પૂરો વહેમ હતો. રચનાની મસલત પૂરી થયે વજરે જામ પાસે જઈને પોતાનું પેટ ખોલ્યું. જામે જવાબ દીધો: “હું તો હરોલીનું બીંકું સખીઆતવાળાઓને બક્ષી ચૂક્યો, હવે તમે જેમ કહો તેમ કરું.”

“ના, આપનું ફરમાન ફરી ન શકે. હવે તો અમે સમજ લેશું.”

એમ કહીને વજરે ભાણજી દલને તેમ જ ડાયા લાડકને તેડાવી સમજાવ્યું: “જામના મોંમાંથી પડ્યો બોલ પાછો નહિ ગળાય; પણ તમે બેય જજા ઝોજો લઈને મોહોરામાં રે'જો ને સખીઆતોનો પગ મોળો ભાળો તોપણ મક્કમ રે'જો.”

તે રાતે એ નૃષીય બુઢ્યાઓ લોમાની ને દૈલતની ઝોજો મોખરામાં ગોઈવાતી જોઈને અંગળીઓ કરડતા ઊભા. ઠલાજ નહોતો રહ્યો.

હેઠાં દળને એનું સ્થાન સુપરદ કરીને જેસો વજર પોતાની રાવટી પર જતા હતા તે વખતે એક નાગડા બાવાએ એને ગુરુનો સંદેશો કહ્યો: “બે ઘડીનો જ મિલાપ માગું છું.”

વજર જે વેળા ગામની બીજી બાજુ ગયા ત્યારે એણે મશાલોના રેજમાં એક હજાર નાગડાઓની પલટન સંપૂર્ણ સજાવટ સાથે ઊભેલી દેખી. હાથીઓ ને ઘોડા સર્વ શિસ્તબદ્ધ ઊભા હતા. વજરે કહ્યું: “આપ વિદાય લ્યો છો ને? સારું થયું. મને એ જ બીક હતી, તે ક્યાંઠીક રેકાણ કરી બેસશો ને અમારે માથે સાધુહત્યા ચડશો.”

“અમે વિદાય નથી લેતા. ધાર પર આવીએ છીએ. અમને અમારી જગ્યા દેખાડો.”

“શું બોલો છો?”

“વજર સાહેબ, આ ધરતી ઘાસી છે. અમે બાવાઓ છીએ. પણ અમે લોટમગા નથી. અમે આંહી મરશું, ધરતીનું કોપશમન કરશું.”

“આપ બે ઘડી ઊભા રહો.” એમ કહેતા વજરે જામ પાસે ઘોડો દોટાવ્યો, વાત કરી.

“વાહ! વાહ!” જામે કહ્યું: “આપણે પક્ષે જમાત લડશો? તો તો

ફેલમાં બાકી શી રહી! આપી દિયો વચ્ચી જગ્યા.”

વજરે પાછો ઘોડો દોટાવ્યો. મહંતને જામનો અહેસાન-બોલ કહ્યો;
ને નક્કી કરેલી જગ્યા રોકવા એક હજાર નાગડા ચાલ્યા ત્યારે દેરા
શંખનાદ થયા. તૂરીભેરીની ઘોષણા ઉઠી.

જમાત ગયા બાદ યોગીએ વજરને વીનવ્યા: “થોડી ઘડી મારા
થાનકમાં બેસશો? ગોળી કરવી છે.”

જોગીના તંબૂમાં બે સ્નીઓ બેઠી હતી. જોગીરાજ જેસા વજરને
એમાંની જે વૃદ્ધ હતી તેની નજીક લઈ ગયા. પૂછ્યું: “મિછાન પડે
છે?”

સરેદ વસ્ત્રમાં ઢંકાયેલો સુકાયેલો દેહ, એની ઊંચાઈ માત્રથી જ
વજરને કૈતુકવશ બનાવી રહ્યો. એ દેહ સળવળતો હતો. એણો વજરની
સામે જોયું. એ નજરમાં ઉંડી કંદરાઓ હતી.

વજરે ફક્ત આટલું જ કહ્યું: “વાહ! વિશ્વંભરની ઈચ્છા.”

“આપનો દફેદાર અંગરક્ષક ઓળખાયો છે?”

“ના.”

“નાગનીની સીમમાંથી આ સગા હાથે ઉઠાવેલો ને બાર વર્ષ
ઉછેરેલો એ તમારો વિભૂતિહિન પુત્ર નાગડો વજર. કાલે પ્રભાતે એને
જુદ્ધ કરતો જોઈને નેત્રો ઠારજો.”

વજરે ફેલું મસ્તક ઊંચ્કીને કહ્યું: “ખોવાયેલાં પાછાં મહિયાંનો
આનંદ થવાની મનની વેળા વીતી ગઈ છે, ગુરુદેવ! હું અત્યારે જીવતો
નથી. સુરાપુરાની ભોમમાં મારું થાનક ગોતું છું.” આ શબ્દો એણો પુરાણા
સ્વરે જોમાબાઈને કહ્યા. અને પોતાના ભેદાતા કંઠને ફાટફાટ હાસ્યમાં
દાઢી રાખીને પીઠ ફેરવી.

“ઉભા રહેશો એક વાર?” પીઠ પાછળથી પત્નીનો સાદ આવ્યો.

“કહો.” વજર થોભ્યા, પણ પીઠ તો કોઈ દુશ્મનના ઝાટકાની
સામે ઘાલ ધરી હોય એવી અદ્યાથી ધરી રાખી.

“આને ય ઓળખી લઈને પછી ખુશીથી પધારો. આને નિહાળી?

તમારે જમાડો પડખે ખૂબામાં.”

વજુરે એ દિશામાં નજર નાખી. બીજી એક બાઈ બેઠી હતી. ઓફણું ખભે પડ્યું હતું. ને હાથ જાણો કંઈક તાજતા હોય તે રીતે ઝૂલતા હતા. એવું ઝૂલણ કાં તો મહી ઘુમાવતો હાથનું હોય, અગર તો સરાણ તાજતા હાથનું હોય. ઘડીક હાથ ઝૂલતા હતા, ને ઘડીક ખાઢી એ બેધ હાથમાં કશુંક જાલીને જીણી નજરે જોતી હોય તેમ ચાળા કરતી હતી. બોલતી હતી: ‘રણથળ! રણથળ! નાગડો બાવો! બાવા! બાવા! બાવા! બાઈ મારો વીર મારો, માડીજાયો રૂડો લાગે છે! કેવો રૂડો લાગે છે મરતો મરતો!’ અને પછી જીણું જીણું ગાતી હતી:

કાટેલી તેગને રે

ભંસો હું તો ભવ હારી.

ને છેલ્લે બોલતી હતી: “હેઠલું! ફટ છે તને દગલબાજ! ફોશી! ભાજ્યો! ધોળાંને ભૂંડાં લગાડ્યાં!”

દશ્ય દેખીને જેસા વજુર પૃથ્વીને ચોંટી ગયા જેવા લાગ્યા. અને વર્ષો પૂર્વે નાગનીમાં દીઠેલી સરાણિયણનું સ્મરણ થયું. બાજુબંધ નહોતા છતાં ઝૂલતા લાગ્યા, બાકી તો જેને જોઈ હતી તેનું પ્રેત જ દેખાયું. બોલી ન શક્યા. ખબર હતી કે જામ સત્તાજીએ ડાક્ષણ ગણી નાગનાથના બાવાને લખાવી હતી. એના બાપને અને વરને ‘દેલા’માં જમે ગારદ કરી લીધા હતા.

આ આખા કિસ્સાનો બેદ ન સમજનાર જોગીરાજે મૂંગા બની રહેલા વજુરને ફક્ત આટલું જ કહ્યું: “પગલી લાગે છે. જમાત ભેગી જ્યારથી રાખી છે, ત્યારથી કોઈ કોઈ વાર આવી અર્થહીન ચેષ્યા કર્યા કરે છે.”

“અર્થ તો એનો ઉંડો છે, મહારાજ!” વૃદ્ધાએ વચ્ચે કહ્યું.

“મને પણ એવું લાગ્યું જ છે, મેરી મૈયા!” જોગીરાજે ઉંડાડામાંથી ઉચ્ચાર્યું: “પેલા બાવા પાસેથી તમે એને બચાવતાં હતાં તે દિવસ, અને તમે એ બાવાની કાન-કડી તોડી નાખી ને અમે એને સમાત દીધી, તે

દિવસથી હું મનમાં સમસ્યા સંઘરીને ભમું છું, પણ ગુપ્ત વાત પૂછવાનો અમારો ધર્મ નથી. હું ચુપ રહ્યો છું.”

વજુરને કડીબંધ વાર્તાની પિછાન પડી ગઈ. પણ એક બાબત પોતાને નહોતી સમજાતી. એણો પ્રશ્ન કર્યો પત્નીને: “તમે આને...”

“દૂધ પીતી કરવા મને સોંપેલી રાજકુંવરી સાંભરે છે?”
જોમાબાઈએ પૂછ્યું.

“હા! વીશેક વરસ પહેલાંની વાત, વાહ! હત્યા કેવી નરે છે?”

“ભૂલ્યા છો, રાજ. હત્યા નહિ, હીન ગુલામીનાં પાપ નરે છે. મેં હત્યા કરી નથી. મેં સોંપી સરાણિયાને. એ જ આ જામકુંવરી. બાપે ઉઠીને જ એની બુદ્ધિનો દીવડો ઓલવ્યો છે. પણ જીવતી રહી છે, સગા ભાઈના મરણિયા ગાવા માટે.”

“ગાંડાં થાવ મા. અમંગળ બોલો મા. અજાળને ઈશ્વરનાં રખવાળાં છે.”

“લખ્યા લેખ નહિ રણો, રાજ! તરવારની ધારે મંડાણા છે અંકડા.”

ગાંડી બાઈનો બુદ્ધિ-દીવડો ઘડીક સ્થિર બન્યો. એણો કહ્યું:
“ભાઈને એક વાર તો જોઈ લઈ! એક વાર પણ નહિ મેળાપ કરાવો?”

“એને ચુપ રાખજો. ને લ્યો ત્યારે હવે, બોલ્યાં-ચાલ્યાં માફ કરજો.
તમારાં માછલાંને બન્યું ત્યાં લગ્યો તો રીજલ્યાં હતાં. હવે તો જીવ્યામૂઅના જુવાર છે.”

ઘોડો પલાણીને ચાલી નીકળતાં એણો મનને કહ્યું: “આરે જીતવા!
આટલી જ ઘડીમાં કેટલું બધું જાણ્યું! તું આ અગણિત ભાલાંને ચાર-આઈ
દીય શું હૈયે સંઘરી શકીશ?”

ત્યાંથી સીધો ઘોડો ઉપાડીને જેસા વજુર ભૂચર રજ્જૂતને ખોરડે
ગયા. અંદર એક ખૂણામાં બેઠીબેઠી રાજુલ ધીનો એક દીવો બાળતી
હતી. એના લલાટ પર સિંદૂરની પીણ્ય હતી. એ કંઈક જપતી હતી.

“રાજુલ, દીકરી,” વજુરે એની પાસે જઈ, પરે લાગીને કહ્યું:
“તારાં આગમ સાચાં પડયાં. હવે તો એક જ વાત કહેવા આવ્યો છું.

તારા ધડીનું નામ નાગડો વજુર છે. એનો બાપ આ તારી સન્મુખ ઉલ્ભો: કાલ નાગડાનું ગામતરું થાય, તો મારી આજ્ઞાથી નવ મહિના જીવજે. ને પછી જીવવા-મરવાનું તારા મનને પૂછજે. મારા વેલાને ઉદેરીને નાખી દેતી નહિ. વધુ કહેવાનો વખત નથી. લે બેટા, જીવ્યામૂઅના જીવાર છે.”

32

સુરપુરાનો સાથ

“એક પહોર તો લડાઈ ચાલી ચૂકી હશે.”

“કહેવાય નહિ. લડાઈ મુદ્દેય ન ચાલી હોય. સૂભો સુલેહ માગે તેવા જ બધા સંજોગો છે. એનું લાવલશકર થોડું છે, ને એની હામ ભાંગી જાય તેવી આપડી સમદર-ફોજ છે.”

“કાસદ હવે તો આવવો જોઈએ.”

“સીમાડે ખેપટ ઉડે છે.”

મુજફ્ફદ અને અજોજી નગરના ઊંચામાં ઊંચા સ્થાન પર બેઠાબેઠા પુષ્ટના સમાચારની વાટ જોતા હતા. શ્રાવણ વદ સાતમ ને બુધવારનો બીજો પહોર ચડતો હતો. ચકલાં ને કાગડાં પોતાની ભીંજાએલી પાંખો સૂક્ષ્વતાં-સૂક્ષ્વતાં નવી પેદા થયેલી જીવાતને ચણતાં હતાં.

“અસવાર એકલો નથી. દસેક જણ લાગે છે.” અજોજીએ કેડા ઉપર ઝીણી નજર કરીને કહ્યું.

“પાદશાહી ફોજ તો ન હોય?” મુજફ્ફદને વહેમ પડ્યો.

અજોજીએ બંદુકના સૂચક ભડાકા કરીને નગરનો દરવાજો બીડી દેવા હુકમ આપ્યો, સૈનિકોને રણભેરી બજાવીને ચેતાવી દીધા ને પોતે ગઢના બુરજ પર જઈ મોરચામાંથી જોતા ઉભા. ઘોડેસવારો વધુ નજીક

આવ્યા. તેમનો નેજો પરખાડો. આ તો નગરનો જ નેજો. પણ આ વચ્ચે ઘોડે બેઠેલો આદમી કોણ છે? વજ્ઞરોમાંથી કોઈક? કોઈ સખીઆતી? અરે, ના રે ના, આ શું? આ તો બાપુ પોતે જ...” એમ બોલતો કુંવર બુરજનાં ત્રણ પગથિયાં એકસામટાં છલાંગતો નીચે આવ્યો. દરવાજીએ પણ જામને ઓળખી દરવાજા ખોલ્યા.

“શું, બાપુ જખી થયા?” અજાજીને અમંગલ વિચાર આવ્યો. પણ આવતા પિતાના ઢેહ પર ક્યાંય લોહી ન દીંકું, ન કોઈ માંદળી માલૂમ પડી. અંદર પ્રવેશ કરીને પળ પણ થોલ્યા વગર જામ સતાજી ગઢમાં ચડી ગયા, અજાજી પાછળ ગયા. સાથેના અસવારો ઊભા હતા તેમણે પોતાનાં માથાં નીચાં થાળ્યાં. કુંવર તેમને કશું જ પૂછવાની હિંમત કર્યા વગર પિતા પાસે પહોંચ્યા. જતાંવેંત જ બાપુએ શાસભેર કહ્યું: “રાજીવાસને – સાબદો – કરો. બાળબચ્યાંને – તૈયાર કરો – મુજફ્ફરશાને કહો. જટ ભાગવા માંડો.”

“પણ શું થયું?”

“લોમો ને દૈલતખાન – દગ્ધો રમ્યા. હરોલીમાં રહીને જ – ખરા ટાણે ખરી ગયા. પણ ફિકર – નથી – આપણું કટક લડે છે.”

“પણ આપ?”

“હું સૌને – ઠેકાણો – કરી – દેવા –” સતાજીના શાસ સમાતા નહોતા.

“અરે, બાપુ! બાપુ! મારા તીરથસ્થાન બાપુ! આપ શું ગાભરા બન્યા? આપ સતો જામ ઊઠીને સૌને ઠેકાણો પાડવા પાછા વળ્યા? જુદ્ધમાંથી પાછા વળ્યા? ઠેકાણો પાડવાનું શું છે? બીજા ઠેકાણો પાડનારા ક્યાં ઓધા છે? કોઈકની જોડે ખબર દીધા નહિ ને પાછાં પગલાં? સતો જામ પારોઠનાં પગલાં ભરે? દગ્ધાને ટાણે?”

“કુંવર – મને – તમે – હમણો – કાંઈ – ઠપકો – મહિયો. મારો જીવ – જીવ હું – જીવ – સૌને ઠેકાણો – મુજફ્ફરશાને – ઠેકાણો –”

“સારું, બાપુ, સારું.” કુવરે કહ્યું: “આપ શાસ હેઠો મૂકી લ્યો. આપના જીવનો ગભરાટ નમવા ધો. હું જાઉ છું, ને સૌને ઠેકાણે પાડવાનું કરું છું.”

“મને - મને - ઠેકાણે - ઠેકાણે.”

એ શબ્દો સાંભળ્યા - ન સાંભળ્યા કરીને અજો કુવર દોટાઈટ મુજફ્ફરશાહ પાસે પહોંચ્યો. શાંતિથી એનો પંજો જાલીને કહ્યું: “ભાઈ, કોલ આપો, કે દુભાશો નહિ ને મારું કહ્યું કર્યે જશો.”

“તમારા હર બોલનો હું ગુલામ છું. ફરમાવો, શું બન્યું છે?”

“કાંઈ નથી. પિતાજીને આપની હિકર થઈ પડી છે. આપણી શેજ તો ફંકડી લડાઈ કરે છે. પણ પિતાજીનો જવ આપને માટે ભારી ગભરાય છે. આપ આંહીં હશો ત્યાં સુધી એને ચેન નહિ પડે માટે આપ કચ્છ-ભુજમાં પહોંચ્યો જાવ. એ અમારું જ ઘર સમજજો. આંહીંથી ઓખામંડળ, ત્યાંથી વાધેરરાજ સંગ્રામજ આપને ખાડીપાર કરશો.”

લોમો અને દૈલતખાન ખૂટ્યા છે તેનો શબ્દ પણ કુવરે કથ્યો નહિ. એ જ પ્રહરે ઘોડવેલ તેથાર થઈ. અજાજે મુજફ્ફરશાને બાથમાં લીધો. “ભાઈ, માઝી ઢજો! અમને સૌને, મારા પિતાને, સોરઠ દેશને ક્ષમા ઢજો.” કહેતાં કહેતાં કુવરનો કંઠ ગદ્ગદ થયો. લોમો, દૈલતખાન અને પોતાનો જ પિતા એની આંખોમાં જળજળિયાં ભરી રહ્યા હતા.

“માર્ઝી કે અહેસાન? ઓ દોસ્ત!” મુજફ્ફરે યુદ્ધના મામલાની અજ્ઞાત દશામાં જવાબ દીધો: “સોરઠની ઈમાનદારી પરનો મારો છેક બચપણનો હિતબાર તો આજે સફળ બન્યો, ભાઈ! આપના બાપુના દિલમાં મારી કેટલી બધી હિકર! કેટલી એ હિતબારની કીમત! આટલા વાસ્તે જ દોડતા આવ્યા. ઓ હો હો!”

‘સોરઠની ઈમાનદારી’ એ શબ્દ, વિધાતાના કાટિલ કો કટાક્ષ-શો, મુજફ્ફરના મોમાંથી વારંવાર પડતો હતો ને કુવરનું કાળજું કાપતો હતો. પણ એનો કોઈ જવાબ નહોતો.

“બોલ્યાં-ચાલ્યાં માર્ઝ, ભાઈ! સુલતાન! ફરી કોણ જાડો -”

“અરે, જન્નતમાં તો મળીશું! ત્યાં તો અકબરની ફોજો નથી ને?”
ને એ રવાના થતી ઘોડવેલમાંથી એક બાળક મુજફ્ફરના હાથમાં
ઉભોઉભો હાથ ઉછાળી રહ્યો હતો: મુજફ્ફર એના વતી કહેતો હતો:
“મામુને સલામ! મામુજનને સલામ!”

મહેમાનોને વળાવ્યા પદી ફક્ત બખ્તર પહેરવામાં, માથે
જળમવાળો ટોપ મૂકવામાં, હથિયાર સજવામાં ને ઘોડા પર જીન માંડવામાં
જેટલી વેળા લાગે તેથી વિશેષ ન લાગી, ને અજોળ પોતાના અઢીસો
અસવારે બહાર નીકળ્યા. પાછળનાઓને શહેરની બનતી સર્વ સંભાળ
રાખવાની ભલામજ કરી પોતે ધોળને કેઢે પડ્યા. પિતાને પણ મોઢે ન
થયા. રસ્તે એને એક જ વિચાર આવતો હતો: ‘માનવી કેટલો પામર છે!
પહોડના ટૂક સમા પુરુષમાંથી રામ ગયે બાકી શું રહે છે? મુરદું! હા!
હા! પિતા બિચારા! લલાટે લખ્યાં મીનમેખ ન થયાં આખરે.’ એને સ્મરણ
થયું: એક દિવસ સરાણિયક બાઈ ગાતી હતી:

કાટેલી રેણને રે,

ભરોસે હું તો ભવ હારી...

કરવતરૂપે માથા પર ફરતા વાદળિયા તડકામાં જામની પાછલી
ફોજે નગરને માર્ગથી નજો પાછો ફરકતો આવતો દીઠો. ભૂચર મોરીના
મેદાનમાં તે વખતે પડકારા, કિક્કિયારા, ભલકારા ને ટેકારા ઊઠતા હતા.
ધૂવાધાર જંબૂરા, કોકબાળ અને તોપો ચાલતાં હતાં. હાથી ને ઘોડા
પટકતા હતા. ધૂવાના ધૂમ્મસને બેદીને અંદર પેસતો કુવર શું ભાળતો
હતો?

એક પણ પીઠ ફરતી નહોતી. એક પણ ઘોડો ભાગતો નહોતો.
હજારો જોદ્ધાઓની જાણો વાટ્યો વણાઈ ગઈ હતી. શિસ્ત ક્યાંક તૂટતી
નહોતી. પગ પાછા હટતા નહોતા. લલકાર કરતો એકેએક નર આગળ
કદમ માંડતો હતો.

ભૂચર મોરી! ઓ રમ્ય ભૂચર મોરી!

“ઓ રિયા ભાણજી દલ – ઓ લડે ડાયા લાડક – ઓ આગળ

રિયા ભદ્રેસરના મહેરામજાજી - ઓ હો હો! મારો ગોપાળ ગઢવી તો
એથી યે મોખરે! - હું આવ્યો છું, આવી પહોંચ્યો છું, હો મહેરામજાજી!
મને મારગ આપો, ગોપાળ બારટ!"

"બાપા, તમે? તમે બાપા ચંદેલીમાં રહો."

"નહિ, બારટ. હું સૌની હરોલીએ, હું મારા ગુરુદેવની - પાસે -
ઓ રહ્યા જેસા વજર, ઓ જો લોહી તરબોળ! ઓ જૂઝે એને જમજો
પડજે મારો દફેદાર: મારું સ્થાન ત્યાં છે, મોખરે છે, કોકતલાશના
હાથીની સન્નુખે છે. મારગ દિયો, મને મારગ દિયો, મને જરીક જેટલી
જગ્યા દિયો - ને વચ્ચે કોણ? આ નાગડા બાવાઓની જમાત? વિષ
બાસ્તરે, વિષ કપડે લડે છે? વિષ સ્વારથના આ સભિયાતો કોણે, પ્રભુએ
મોકલ્યા! ભલાં ભલાં ભલાં! સુરપુરાઓ, મારગ ધ્યો, મને ભેળો લ્યો,
મને મુંગલાના હાથીડા જોવા દિયો -"

એવી ત્રાડો મારતા કુંવર ઘોડાને આગળ કાઢતા કાઢતા એકદમ
મોખરે આવી ગયા ને એણે પડકર્યું: "જેસા વજર! દફેદાર!"

"આવી પોગ્યા, બાપા!" જેસાએ ધુમાડાના ગોટેગોટ વચ્ચેથી
જવાબ દીધો: "અંધ્યું તો ગઈ છે મારી. દેખતો નથી. સાદ પારખું છું.
હવે થોડી જ વાર છે."

ભૂચર મોરી! ભેંકાર ભૂચર મોરી!

જબાજબી: જબાજબી: જબાજબી: આયુધોના એવા અવાજોની
વચ્ચે, શાબોના ડગોની હડકુટે, 'મળશું મળશું સુરપુરાને દરબાર!' એમ
લલકારતો કુંવર પોતાના ધ્યારા દોસ્ત દફેદારની ઘોડાની લગોલગ જઈ
પહોંચ્યો: "દફેદાર! દફેદાર! રંગ દફેદાર!" કુંવરે એને શત્રુઓના
હાથીઓનાં તૂંડ લેદતો જોયો.

"દફેદાર નહિ બાપા." જેસા વજરે અર્ધઅંધળી દશામાં હાક
દીધી: "તારો નાનપણનો ભાઈબંધુ નાગડો વજર. જડી આવ્યો, જડી
આવ્યો. મારે પડજે જૂઝતો એને પેટ ભરી જોયો છે. જોઈને પછી જ મેં
અંધ્યું ખોઈ છે. તારો ભેરુ. તારો ભાઈ -"

જબાજબઃ જબાજબઃ જબાજબઃ

એ અવાજે ને હાકલા પડકારા વચ્ચેથી, અજો, નાગડો ને જેસો
વળર, ત્રણેય સૌથી મોખરે ઝૂઝતા હતા.

અજમાવિયો અલંગે

લાયો લાખાહાર ધણી

દંતશૂળ પગ દે

અંબાડી હણિયા અહર.

અજાએ ને નાગડાએ ઘોડા ટેકવી ટેકવીને મુગલ ઝોજના
હાથીઓને માથે ટેકવ્યા. અજાજીએ તો હાથીનાં દંતુશણ પર પગ ટેકવી
ટેકવીને ઊંચા થઈ મુગલ સરદારોનાં માથાં ઉડાવ્યાં. નાગડાનો ઘોડો
કપાઈ ગયો. પહુંઠ જેટલા કદાવર નાગડાએ પગપાળા થઈને હાથીની
અંબાડી સુધી તેગ પહોંચાડી. કોકતલાશાથી બીજ પદવીના સરદારને,
જેમ કોઈ પાકલ કેરને વાંસડાની જોળીથી ઉતારી લ્યે તેમ તેગની
પીછીથી ઉતારી ધૂળ ચાટતો કર્યો. આખરે એની તેગ પડી ગઈ. એ
હાથની મુક્કાબાજી રમી હાહાકાર બોલાવતો ધૂમ્યો અને પછી એ પડ્યો.

ભૂચર મોરી! ધુંવાધાર ભૂચર મોરી!

*

વદ સાતમ ને બુધવારનો સૂરજ આથમી ગયો ત્યારે ધોળના
પાદરમાં મુગલ નેજો ફરકતો હતો. લોમા ખુમાણે અને દૈલત ગોરીએ
દોસ્તોનાં શોંઝિતમાં જંડાને રંગ્યો હતો. પણ શાન્તુઓએ મિત્રોની સાથે
જ મરણસજાઈઓ કરી. ધરતીના ખોળાએ સંતાનો વચ્ચે બેદ ન રાખ્યો.
શરણાઈઓ ને નગારાના ધોંસા થંભી ગયા. કોકબાણ અને તોપોની
ગર્જના જાણે કદીય આંહીં થઈ નહોતી તેવી શાંતિ!

ત્રણ સ્ત્રીઓ માથે માટલાં મૂકીને ડંકતા ઘાયલોમાં ફરતી હતી;
‘પાણી! પાણી! પાણી!’ના જ્યાંથી અવાજે થતા ત્યાંત્યાં દોડતી હતી.
એને બેદ નહોતા શાન્ત કે મિત્રનાઃ એણે નીર ટોયાં, મુગલ અને જામ
બેઉના જોદાઓને. એનાં વસ્ત્રો કાળાં હતાં. એ નેત્રોમાં પાણી હતાં –

માટલાંમાં હતાં તેથી ઉલટી જતનાં: ઊનાં પાણી..

મુખ્ય હતાં વજાણી જોમાબાઈ, બીજી હતી દીકરાની વહુ રાજુલ
અને ત્રીજી હતી ગાંડી.

ત્રણોય ઓરતો દૂર થંભી રહી. એણે એક હાથી ઊભેલો જોયો.
હાથીની અંબાડીમાં સૂબાની લાશ હતી. હાથીના પગ પાસે એક લાંબું
મુરહું નીચે પડેલું હતું. વિજયી મુગલો રણક્ષેત્રને તપાસતા-તપાસતા એ
મુરહું ઊભું કરતા હતા.

શબને ઊભું કરે છે? શા માટે?

શબને ઊંચું કરીને મુગલો હાથીની પાસે લાવ્યા. ઊંચો કરીને
માઘ્યો. આદમી હાથીની બરોબર થધ્યો.

“બસ. આ જ સૂબેદાર કોકાનો મારનાર. એના સિવાય કોઈ પેદલ
તો ઊંચી અંબાડીએ પહોંચી ન શકે.”

શબને પડતું મૂક્યું. શબ ધરણી પર ફળી પડ્યું. વિજેતા મુગલો
ઝિજાઈને એ શબના મોંમાં ધૂળની ચપટી નાખતા ગયા. ત્રણોય ઓરતો
એ કદાવર લાશની પાસે ગઈ. તારાઓના તેજમાં એ સૂતેલા નરને
નિહાય્યો.

“મારો નાગડો! મારો જોરારનો! ઓ સત્તા જામ, આ રિયો
જોરારનો!”

વૃદ્ધાએ રણમેદાનમાં એવો ચિત્કાર કર્યો. એણે નીચે નમીને નાગની
લાશ તપાસી. હાથના પંજા નહોતા. હૂઠા હાથ અને ચામડીની ખોભળો
ઊંચી ચડી ગયેલી. એકલાં હાડકાં દેખાય છે.

બાજુમાં એક હાથી મૂએલો પડ્યો છે. એના દેહમાં આ હૂઠા
હાથના મુક્કા-મારથી થયેલા હાથના જખ્મો છે.

“મારો જોરારનો,” ડોશી આવેશમાં ચડી ગઈ: “જુઓ રે બાઈયું,
જોરારનાએ હૂઠા હાથેય જુદ્ધ ખેલ્યાં. સત્તા જામ! નગરના ધણી! ક્યાં
ગિયા તમે? આ જોરારનાને એક વાર તો રંગ કહો!”

નજીકમાંથી એક ઘાયલે જોર કરીને માણું ઊંચક્કું ને પૂછ્યું:

“જોરારનો! કોણ બોલે છે એ બોલ? અઠાર સાલથી નગરમાં ચાલતી આ ગાળ અંહીં પણ કોણ ઉચ્ચારે છે? હું - હું નેકપાક ઈસર બારોટનો બેટો ગોપાળ બારોટ અંહીં બેઠે એ કોણ અપશબ્દ બોલે છે? એ કોણ વગોવે છે જનની જોગમાયા જનેતાને? એ કોણ હંસી ખેલે છે મોતની સેજ-તળાઈમાં, બાપ?”

વૃદ્ધ જોમાબાઈ એ બોલનારની પાસે ગયાં. પૂછ્યું: “તમે ગોપાળ બારોટ છો?”

“હા, મા! તમે કોણ છો?”

“ગઢવા!” જોમાબાઈએ કહ્યું: “હું જ એ હતભાગણી છું, જેના બાળને એ ગાળ દેતાં નવાનગરને ધડીઓ મલકને શીખબ્યું છે. ગઢવા! જરાક જમણે પડજે જુઓ, ત્યાં પડજો છે એ જોરારનો.”

“આ અંબાડીએ જાતો અહરાણને હણનાર એ કોણ છે, મા?”

“મારો નાગડો. તમારા વજુનો મુતર.”

“અંહીં? વજુનો બેટો નાગડો? શું બોલો છો, મા?”

“ગોપાળ બારોટ! મારો જ એ નાગડો. કુવરનો એ અંગરક્ષક દફેદાર. જોગીની જમાતે જાળવ્યો, તે જામની ગાળનો જવાબ આજ અઠાર વરસે દેવા માટે. મેં તો નથી ઓળખાવ્યો, પણ તમે જઈને કે'જો જગતને, કે જનેતાએ જાતેજાતે બીજું કાંઈ ઈનામ નથી માર્યું, ગાળબેળ નથી દીધી, કડવો વિચાર પણ નથી કર્યો, માર્ગી છે એક જ નાની મહેરબાની, કે આ જોરારનાને જગત જાણો ને કોઈની પણ જનેતાને ગાળ દેતાં પહેલાં વિચારે.”

“ખમા, મારી મા! ખમા જોગમાયા!” ગોપાળ બારોટ બળ કરીને બેઠા થયા. “ખમા જનેતાને. નજરે જોયું છે એ પરદેશી દફેદારનું ધીંગાણું. કહીશ જગતને કે જનેતાનાં દૂધ અલેખે કદી જતાં નથી. કહીશ ખલકને કે જનેતાની હીણજો મા, નીકર જાતે દા'તે વસમા જવાબ જડશે. ને મા! તારા નાગડાની કિર્તિ તો મુંગલાય ગાશો.”

“મુંગલાએ એના મૂએલા મોમાં ધૂળ નાખી, બારોટજી!”

“વાહવા! તુડી મત સૂજી મુંગલાને. ધરતી તારા નાગડાને ભળાવી મુંગલાએ.”

તે વખતે નજીકથી એક ઘેરો સ્વર ઊઠ્યો: “હે, ધૂડ નાખી! મોંમાં ધૂડ! કોણ છે એ? કોણ બોકસાં નાખે છે? કોનાં મોંમાં ધૂડ નાખી?”

નિશાનના ઘોષ સમાં એ માનવ-ગળાના અવાજને ઓળખીને જોમાબાઈ મુરદાના ઢગ વચ્ચેથી એ બોલનારને ગોતવા માંડયાં. જડચો - ઓળખ્યો. ઘડી-બે ઘડીના મહેમાન પોતાના પતિ વજર હતા.

પાસે બેસી જઈ પાણી ટોયું, માથે હાથ મૂક્યો, મરતા માણસે પૂછ્યું: “તમે કોણ છો? હું આંખો વગરનો, ભાળી શકતો નથી. કોણ છો દયાળુ? કોણ છો તમે?”

“નીજું કોણ હોય?” વૃદ્ધાએ ઝૂસકાં ખાતેખાતે કહ્યું.

“હાં, હાં, ઓળખ્યાં - માઝી દેજો, હો! નાગડો નિરાંતે પોઢચો છે ને? અને કુંવર કયાં છે? કુંવરને ભાણ્યા?”

એ ટાજો એક ઘોડો ગોપાળ બારોટની ડંકતી કાયાની પાસે આવી ઊભો રહ્યો. બારોટ જોઈને કહ્યું: “દેવમુનિ! મને તેડવા આવ્યા? જગતમાં જીવતો જઈને હું જનની જોગમાયાની ગાળ ઉતારું તે માટે આવ્યા? પણ બાપ! હું તો જખમે વેતરાયેલ પડચો છું. ઊઠીને ચડવાની તો તાકાત નથી..” બેસી જઈને ઘોડો જાણો સમજ્યો હોય તેમ તેણો ગઢવીને પડખું દીધું. “રંગ દેવમુનિ!” કહીને બારોટ શરીરને કડે કરી ઘોડે પલાણ્યા. ઘોડો રણક્ષેત્રમાં જઈ મુરદે મુરદે જઈ કેરતો ગયો. છેલ્લે વજર પાસે આવ્યો.

“ગોપાળ બારટ!” પડેલા વૃદ્ધ વજર અવાજ પિછાનીને પૂછે છે: “તમે કયાંથી? જીવતા છો? કુંવર કયાં?”

“હું રણથળમાં ઘૂમું છું. સૌને ગોતું છું. વજર બાપા, કુંવર અજોજી તો ઘામાં ચક્યૂર છે..”

“ઠીક તથે, એક કામ કરોને - મને એના અંગની પિછોડી લાવીને ઓઢાડોને! તો મારી જટ સદ્ગતિ થાય. ને ગોપાળ બારટ, પેટની બીજી

એક વાત: પરદેશી દક્ષેદારની - મારા નાગની ઓરત રાજુલને કોઈ કન્ડે નહિં એમ ધોળના ધંડાને કહેજો."

ગોપાળ બારે કહ્યું: "બાપા, હું જનેતાની ગાળ નહિં ઉતારું તો સૂરજ ઉગશે કેમ? ગંગા વહેશે કેમ? મેરુ ઊભશે કેમ? પણ હું જખમે વેતરાયેલ છું. કુવરનું લૂગંડું હું નહિં લઈ શકું. પણ માડી! તમે બેળાં હાલો, હું બતાવું."

રાજુલ નાગના શબ્દ પાસે બેઠી રહી. બીજી બે જણીઓ જઈને કુવર અજાના શબ્દ પાસે બેસી ગઈ. વૃદ્ધાએ એ અબોલ ઓરતના કાનમાં આટલું જ કહ્યું: "વારણાં ત્યો, કુવરીબા! આ એ જ છે?"

અબોલ ગાડીએ લાશ પર હાથ ફેરવ્યો. અને કેટલાંય વર્ષો પછી આજ એને મોંચે રુદ્ધન ફૂટયું: "વીરા મારા હો..."

એને રહતી મૂડીને ડોશી અજાજીની પિછોડી લઈ વજુરના દેહ પાસે આવ્યાં. એણે પૂછ્યું: "હું ઓઢાડું?"

"તમે, હા, તમે - જુઓને - તમે જ ઓઢાડતાં ઓઢાડતાં ભાગેલાં - હું - જુઓને --"

એટલું બોલીને પિછોડી ઓઢ્યા પછી વજુરનો પ્રાણ વધૂટી ગયો.

અધરાત પછીના ચંદ્ર આંખ ઉઘાડી ત્યારે પણ આ ત્રણોથ ઓરતો વજુરના, નાગના ને અજાજીના શબ્દ પાસે બેઠી હતી. એ ત્રણોથને ત્યાં જ બેઠેલી જોતાંજોતાં પ્રભાતના સૂરજભાણ પણ આકાશે ચડ્યા અને વાયરા હુહુકારે બોલી ઉઠ્યાઃ ભૂચર મોરી! ભૂચર મોરી!

[સંવતું સોલ અડતાલાસે

સાવણ માસ ઉદાર,

જામ અજો સુરપુર ગયા

વદ સાતમ બુધવાર.

જેસો, ડાયો, નાગડો,

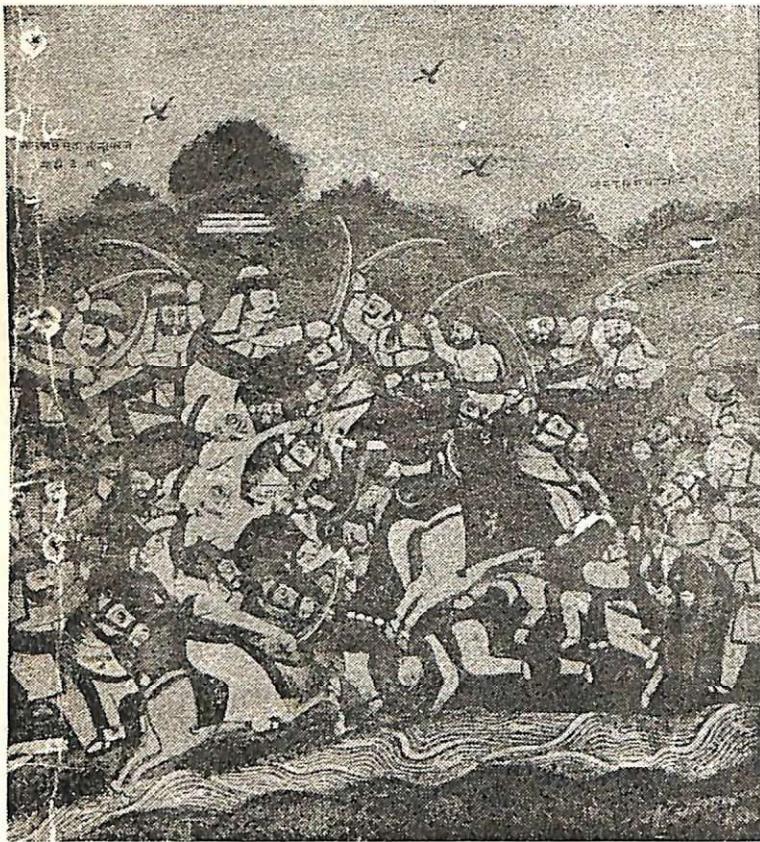
મેરામણ દલ, ભાણ,

અજમલ બેળા આવટે
 પાંચે જોધ પ્રમાણ.
 આજમ કોકો મારિયા
 સૂલા મન સાઈ,
 દળ કેતાં ગારદ કરે
 રડા ઘડા રચાઈ.

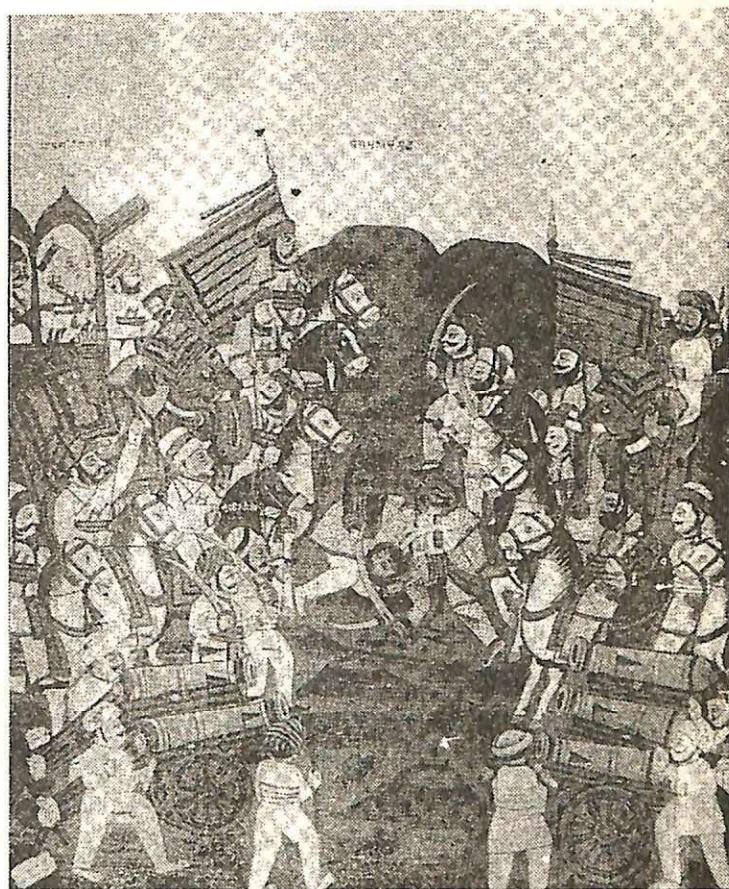
આ દોહા, 'ભૂયર મોરી'ના ઠીંબા પર ઊભેલા અત્યારના થાનકની અંદર અજા કુવરની સમાધ-દેરીની દીવાલ પર કોતરાયેલા છે. ઉંચા ઓટા ઉપર કરેલી એ દેરીમાં બે ખાંબીઓ જોડાજોડ છે: એક ઘોડેસવાર અને એક સતીનો હાથ. અજા કુવરનાં રાણી ત્યાં આવી સતી થયાં કહેવાય છે. દેરીની નીચે જમકા હાથ પર નાગડા વજરની ખાંબી છે ને તેની બાજુમાં ચાર ખવાઈ ગયેલી ખાંબીઓ પછી પંચમો ઉંચો પાળિયો નાગડા બાવાનો છે. જેના પરથી કરેલું ચિત્ર આ પુસ્તકમાં અન્યત્ર આપેલ છે. દેરીના ઠાબા હાથ પર પણ ખાંબીઓ છે, ને આ વંડિબંધ કરી લીધેલા થાનકની બહાર ઊભેલા ઉંચા અણકોત્યાં પથરો એ નાગડાઓના પાળિયા તરીકે ઓળખાય છે.]

આ થાનકની નજીક એક ઉંચો હજુરો છે ને તેના ઉપર જાળના ઝડની છાયામાં સાત કબરો છે. આ સ્થળ મુગલપક્ષેથી માર્યા જનારા મોટા સરદારોનું સ્પારક છે.

હજુરાની નૈત્રકત્વ બાજુ એક સ્થળ 'મુંગલા મોરીનો ઠીંબો' નામે ઓળખાય છે.]

'ભૂયર મોરી' યુદ્ધનાં પ્રાચીન વિત્તો: શ્રી પચાણુભાઈ વારાના સૌજન્યથી

એ પ્રદીપ વિશે એ પ્રદીપ એ પ્રદીપ એ પ્રદીપ
એ પ્રદીપ વિશે એ પ્રદીપ એ પ્રદીપ એ પ્રદીપ

33

ચલો, કિસ્મત!

બેટ શંખોદ્વારથી કચ્છ માંડવી જવાનો જળમાર્ગ એક હિવસ છીછરો થઈ ગયો હતો. કચ્છના અખાતમાંથી પાણી પાણી વળીને મોટા દરિયામાં ઠલવાતાં હતાં. આખાત ધીમેધીમે ઉલેચાતો હતો. ત્યારે બેટને કંઠે બે વહાણ ભરાતાં હતાં. ઓખામંડળનો ધાણી સંગ્રામ વાધેર ખલાસીઓને ઉત્પાદ કરતો હતો: “છોડો, મારા ડિકરા, છોડો, જાટ આગલા વહાણને છોડો.”

“આરનાં પાણીમાં હાલશે?” વાધેર ખલાસીએ પોતાના સરદાર સંગ્રામને પૂછ્યું. આરનાં પાણી એટલે ઓટનાં પાણી.

“આરસેઅસ્સે ધકાવો. એમ કરતાં કરતાં ઊંડાં જળમાં પોગી જાશે. હમજાં સઢ છોડશો મા..” સરદારે સૂચના આપી.

“પણ, બાપુ, વહાણમાં મહેમાન બેસતા નથી.” સંગ્રામના પુત્રે કહ્યું.

એ મહેમાન ગુપ્તવેશધારી કમભાગી મુજફ્ફિરશાહ સિવાય બીજું કોણ હોય? નગરથી એ આંહીં ઓખામાં પહોંચ્યો હતો. ત્યાં ભૂચર મોરીનો મામલો ખતમ થયો હતો. પાદશાહી ઝોજ એનું પગેરું લઈ ઓખા પર આવી હતી. મુજફ્ફિરશાહ જિદે ચડચો હતો: “સંગ્રામ વાધેર, હું તમારાં બાળબચ્ચાંની યે આગળ થઈ કેમ ચરી બેસું? હું મરછ છું. આપણે મરદો સૌ સાથે જ રહીએ. બાળબચ્ચાં, મારાં તેમ જ તમારાં, એકસાથે જ ભલે ઉપડે.”

સંગ્રામ વાધેરે દુભાતે સ્વરે કહ્યું: “ભાઈ, મારી ઈજાત સામું જુઓ, ને જિકર કરો મા. હવે વખત નથી. પાછળ ઝોજનાં પગલાં બોલી રિયાં છે. મારો અવતાર રાજા સત્તા જામની જેમ બગડી જાતાં વાર નહિ લાગે. મારે આંગણો જગતનો દેવ છે. એ મારી નબળાઈને નહિ સાંઘે. માટે હેમખેમ તમને કચ્છ માંડવી બેળા કરી દેવા ધો. ને અમેય આખું

ગામ ઉજજડ કરીને તમારી વાંસોવાંસ હાલીએ છીએ ને!”

મુખ્ફક્ષર - પોતે પોતાના જ પ્રેત જેવો, આગલી કાયાની છાયા સરીખો મુખ્ફક્ષર - મનમાં ને મનમાં બોલ્યો: ‘ઓહો, ઈજજત સૌને વહાણી, ઈજજત રોળાઈ ગઈ એક ફક્ત મારી જ ને! ચલો કિસ્મત! બાકી જેટણું હોય તારા તકતા પર, તે પણ જોઈ લઉં.’

મુખ્ફક્ષરને અને એની ચીંથરેહાલ ઓરતને લઈને ખડકો વચ્ચેથી મારગ કાઢતું કાઢતું વહાણ ધીરેધીરે ચાલ્યું. ઓટનાં પાણી કિનારાને નજન કરતાં હતાં. નોરા, ચાનક ને બૈડા જેવા કેટલાય બેટડાની ધારદાર દાંતીમાં ‘હે અલ્લા! પુકારતા વાધેરો વહાણને ઘસડી જતા હતા.

સંગ્રામ વાધેર હર ઘડી ને હર પળ, કિનારે ઊભો ઊભો જાણો કે મનના ઠેલા દેતો વહાણના દાંતી બહાર નીકળવાની વાટ જોતો હતો. બેટના નાથને પ્રાર્થના ગુજારતો હતો: “હે રજાછોડ! સતાજની ને લોમાની જેમ મને પણ ખોટ ખાવા દેશો નહિ, દેવ!”

વહાણ ખડકોમાંથી પાર થયું, ભરપૂર જળના હેયા માથે ઊંચું ચક્કું, એના સઢ છૂટા મેલાયા, એ વેગે ચક્કું, એ વખતે પછી સંગ્રામ વાધેરે પોતાના કુટુંબકબીલાનાં પચાસ નાનાંમોટાં જડથી ભરેલા બીજા વહાણને તૈયાર રાખવાનો હુકમ કર્યો ને પોતે કહે કે હું બેટમાં છેલ્લો આંટો દઈ આવું; કોઈ બાકી તો નથી રહી જતું ને?

એ આંટો દેવામાં સંગ્રામની ગણતરી એવી હતી કે ભૂચર મોરીમાં નવાનગરની ઝોજને રોળી નાખી જૂનાગઢ ગયેલી અને પછી મુખ્ફક્ષરની શોધમાં જૂનાગઢથી ઊપડેલી પાદરાહી ઝોજને હજી આંટીં પહોંચતાં સાંજ પડશે, ત્યાં તો એકાદ બેટડામાં ચાહે ત્યાં આશરો લઈ લેશું. એમ વિચારી પોતે કંઠેથી પીઠ ફેરવે છે, ત્યાં એણો ઝોજને સામી, છેક છતી પર આવી ઊભેલી દેખી..

એણો ઝોજને નીરખવી પડતી મૂકી. કરછના અખાતની છાતી પર જીણી નજર નોંધી. આનંદમાં બોલી ઊઠ્યો: “ઓ જાય જપાટાભેર! ઓ ઊઠે મારું દરિયાઈ દેવગરુડ!” મુખ્ફક્ષરવાળા વહાણના ફૂલેલા સઢો

દેખીને પોતે પ્રકુલ્પિત બની ગયો. “હવે તો ભલેને આજી દલ્લી આવે!” ઝોજને ધસી આવતી દેખી કે તરત ચાલીસ જેટલા મરદો પોતપોતાની તલવાર ઉપાડીને ભરેલા મછવામાંથી નીચે ફૂદા ને એમણે સંગ્રામ વાધેરને વાંઠી લીધો, એનાં બાળબચ્ચાંથી ભરેલું વહાણ તસુય ચાલી શકે તેમ નહોતું, કેમકે બેટ શંખોદ્વારનાં પાડોશી બેટડાંનાં જૂથ ફરતા બેંસલા સમા ખડકો બહાર નીકળીનીકળીને મૂંગો પેગામ ઢેતા હતા કે અખાત હવે પૂરેપૂરો ઓટમાં આવી ગયો છે.

“ક્યાં છે પાદશાહનો ચોર મુજફ્ફરો?” ઝોજના આગેવાને ભરી બંદૂકોવાળા પાંચસો જેટલા સવારોથી વાધેરોને વેરી લઈ સવાલ કર્યો.

“ઈશ્વરને ખોળે.” શાંત અદાથી જરીજરી મોં મલકાવતાં સંગ્રામે જવાબ દીધો.

“તારા બેટને બાળી ખાક કરીશા.”

“તોય ચોર નહિ જડે. સમદરને સળગાવો તો જુદી વાત.”

“ફૂકી દો!”

આગેવાનની આજ્ઞા થતાં જ મુગલ ઝોજની બંદૂકો ચાલી. તેની સામે તલવાર ને તીર ચલાવતા ચાલીસ વાધેરો જંપલાવી પડ્યા.

કુચ્છના ધીણોધર કુંગરની વંકામાં વંકી એક ગાળી છે. ત્યાં માલધારીઓ પણ જતાં ડરે છે. ત્યાં સૂર્યનાં કિરણો પેસતાં પેસતાં જાણે ઊજરડાઈ જાય છે. ત્યાં એક ખોખડધજ બુઢું ફકીર થોડા દિવસથી રહેવા આવ્યો છે. આખો દિવસ એ ફકીર તસબી ફેરવતો હોય છે અને પાંચેય નમાજે જૂકતો હોય છે. નમાજ પછી દુઆમાં એ બે-ત્રણ નામો પડા

બોલે છે: “અજાજી કુવર, મારો દોસ્ત નાગડો, ને વજર જેસાભાઈ: અલ્લાહ, એમાંનાં રૂહને શાંતિ આપજે. પરવરદિગાર, જામ સત્તાજી પર રહમ કરજે! રહમ કરજે! રહમ કરજે!” એમ બોલતાં બોલતાં એની બેય આંખો ભીજાય છે ને એ બોલે છે: “રહીમ! ઓ રહીમ! હું પોતે જ કાં રહી ગયો! કયા તકદીરતાલને માટે?”

એટલું બોલીને એ એક ઉંડી ગુફામાં પેસી જાય છે.

એક દિવસ જાડીનાં સૂકાં પાંદમાં ખખડાટ થયો. ગુફાને મોઢે આવીને ક્રોઈ બોલ્યું: “બહાર આવો, સાંઈ, એ તો હું રાવ ભારોજી છું.”

વૃદ્ધવેશી ફકીર બહાર નીકળ્યો. ચકળવકળ ચારેય તરફ જોયું. આવેલ આદમીને હસીને કહ્યું: “અ રે રે રે! મુજફ્ફરશા! બહુ બીઓ છો ને? શું આંહીં તે હવે બીક રાખવાની હોય! આંહીં તો માના પેટમાં હો એવા નિધિક રહો.”

“સંગ્રામજી પદ્ધાર્યા?” બીકણપણાના ટોંકાથી છણાછણી ઉઠતી ખોપરીને કાબૂમાં રાખીને ફકીરે પહેલો જ સવાલ કર્યો.

“ક્રોણ, સંગ્રામો વાધેર?” કર્શના રાજા રાવ ભારાજાએ સામે પૂછ્યું: “પદ્ધારે તે કયાંથી? મૂરખો માછીમાર તે માછીમાર જ રહ્યો.”

“પણ બન્યું શું?”

“બન્યું એવું કે તમારા શત્રુઓને ગંધ ન આવતી હોય તોયે આવી જાય. આઘોપાછો થઈ ગયો હોત તોથ ટીક હતું. અને છેવટે મુગલ ઝોજ આવી પહોંચી ત્યારે નાકબૂલ કરીને એકવાર તો કેદ પકડાઈ ગયો હોત તોપણ પાછળથી છટકી શક્યો હોત, પણ માછીમાર તે આખરે માછીમાર! રાજનીતિ આવડે કયાંથી?”

“એમડો શું કર્યું?”

“બાખડી પડ્યો મુગલ ઝોજ ભેણો.”

“પણ?”

“પણ વળી બીજું શું? જાબોચિયું થોડું દરિયાને પહોંચે?”

“ત્યારે?”

“અપી ગયો.”

“અરરર? એનાં બાળબચ્ચાનું વહાં તો છૂટી ગયું હતું ને?”

“ક્યાંથી છૂટે? માછીમારોને એવી અક્કલ ક્યાંથી હોય?”

“ત્યારે?”

“ત્યારે શું? એ તમામ મંડચાં લડવા ને કપાઈ ગયાં. ને તમારી ગોત કરવા સારુ મુગલોએ સંગ્રામનું ગામ જ આપું ગઢ સોટું સળગાવી દીધું.”

બુદ્ધભો વેશધારી ફકીર બેઠોબેઠો ‘ફાતીહા’ પઢવા લાગ્યો. એ શું કરે છે તેની પૂરી ગતાગમ વગરના રાવ ભારોજી બોલતા જ રહ્યા: “બીજું તો ટીક, પણ માછીમાર મુરખાએ મારું ઘર બતાવી દીધું હશે તો શું થશે? તમાં ને તમાં કહી પણ નાખ્યું હોય. એનાં કાંઈ ભરોસા થોડા! રાજની રીત જાણો ક્યાંથી? લ્યો, ટ્યુ કરતા મરી ગયા! ભૂચર મોરીનું પણ ઈ જ થયું, હું જઈ ન શક્યો, નિકર લોમાને અને દૌલતખાનને હું વીફરવા દેત નહિ, પણ મારાથી પહોંચાયું નહિ ને!”

ફાતીહા પઢીને ફકીરે આંખો લૂધી. પઢી પૂછ્યું: “રાવ સાહેબ, હું ક્યાંઈક તમારા પર આફત ઉતારીશ. હું આંહીથી ખસી જાઉં તો કેમ?”

“ના રે ના, હું એ સોરઠવાળાઓ જેવો કે ઓખાના માછીમાર જેવો થોડો છું! ને આંહીં તો મારા ધીજોધર કુંગરામાં તો ભલેને મુંગલા આંટા મારે, પત્તો લાગે નહિ. આંહીં એનું એક ઘોડું-ગધુંય પહોંચે નહિ. ને જો માણસો આવે તો મારી જાડવે જાડવે ચોકી છે. એકએક હડસેલાના સાથી છે મુંગલા. ઊંડી કોતરોમાં જઈ પડે તો હડકુંય ન રહે. આંહીંથી બેટા તમને કાઢી જઈ શકે નહિ. આ તો માનું પેટ છે, સુલતાન!”

ફકીરવેશધારીને ફરી એકવાર આંહીં પોતાની અમ્મા યાદ આવી - ભડના કિલ્લામાંની અમ્માની ચીસો યાદ આવી. ભડ, અમદાવાદ, શેરખાન સાથેનું યુદ્ધ, અચ, આગ્રા, યમુના તીર, આગ્રાથી ગુજરાત.

પરની પોતાની કાળી કૂચ, વાંસવાડાનાં જંગલોએ પૂરાં પાડેલ માનવીઓ,
સાંસુય તકદીર નાટક ફરીફરી નજરે તરવર્યું. જાણો કે કોઈક સાધુ એની
પેટીમાંના કાચ દ્વારા અંદરની તસ્વીરો ફેરવતો ફેરવતો દેખાડી રહ્યો હતો
અને બોલતો હતો: ‘ખેલ તમાશા દેખો! ખેલ તમાશા દેખો!’

એ તમાશાની ચિત્રમાલાને વેરવિષેર કરતો રાવ ભારાજનો બોલ
પડ્યો: “ફરી વાર ફોજની જમાવટ કરશું, સુલતાન! ફરી એકવાર આપણું
મેદાન સર કરશું. તમે વિચાર કરો, બધો આધાર તમારી પાસે કેટલી
મતા છે તેની ઉપર છે.”

“મતા! રાવ સાહેબ! મતા તો હવે ક્યાંથી હોય?”

“અરે શી વાત કરો છો, નાખી દીધા જેવી!”

“સાંસું કહું છું. હતી તે બધી લોમાભાઈને ઘેર રહી.”

“તોપણ જર-જવાહિરાતો હશે ના?”

“કંઈ ન મળે..”

“તો કંઈ વાંધો નહિ. માનું છે તે તમાંનું જ છે, મુજફ્ફરશા. તમો
નિરાંતવા રે’જો. કચ્છને માનું પેટ સમજજો.”

“બીબી અને બચ્ચું ખુશીમાં છે?”

“હિલોળા કરે છે. નિરાંતવા રે’જો. હું જઈશ હવે.”

પાછા ચાલી નીકળેલા રા’ ભારાજનું હદય એને ઉંખ હેવા લાગ્યું.
અરે જીવ! આવે ટાણે નાજાંની વાત કાઢી? તારી અંદર કોઈક ચોર,
કોઈક કળજુગનો વાસો કાં થવા દેછ? લોમો ને દૌલતખાન ખૂટ્યા, સતો
જામ રણસંગ્રામમાંથી ભાગી નીકળ્યો, ને તુંય કાં ચીંથરાં ફાડવા લાય્યો?
અઝો જામ, જેસો વજર ને સંગ્રામ વાધેર જેવા જેને માટે ખપી ગયા
તે સ્વધર્મ શું તારો પણ નથી? તું ક્ષત્રિય નથી? જદુવંશી નથી?

જીવ અંદર બેઠોબેઠો અકળાતો હતો. જવાબ તો હદયને ન આપી
શક્યો, પણ હિસાબ મૂકવા લાગ્યો. અજાજાએ, જેસા વજરે ને સંગ્રામે
શું મેળવ્યું? લોમો ને દૌલતો શું હારી બેઠા? મેં મારે ઘેર મુજફ્ફરાને
સંઘરખાનો કોલ આપેલ તે વખત જુદો હતો. આજની વેળા છેક જુદી છે.

મારું કચ્છ, વાટકડીનું શિરામણ, મુગલોની સામે શું કરી શકશે? પતો લાગ્યો નથી ત્યાં સુધી તો ઠીક છે, પણ મારે માથે તગાદો થાય તો હું શું કરી શકીશ? મેં કંઈ એવું તે થોડું જ માનેલું કોલ આપતી વખતે કે હું પ્રાણ દઈને ય પારકા ચોરની રક્ષા કરીશ? એ પણ ઠીક, પરંતુ પ્રાણ દીધ્યે આ થોડો બચી જવાનો? ને મારો વાલો દુતો પણ કેવો! જર-જવેરાત બાબત પેટ જ ન આચ્યું. મને શું ગીગલો સમજતો હશે? સુલતાન જેવો સુલતાન થઈને શું માયા-મત્તા લીધા વિના નીકળ્યો હશે? જામ શું મફતનો એને સંઘરવા તૈયાર થયો હશે? અરે રામ! માણસોનાં પેટ આખરની ઘડી સુધી પણ કેવાં મેલાં રહે છે!

પણ એક દિવસ ફરી વાર રા' ભારોજી ગુફાએ આવ્યા. એ માયાવી દોલતની વાત નીકળી ત્યારે મુઝફ્ફરશાહે હાથ જોડીને કહ્યું: “રાવ રાજા, આથી તો બહેતર છે કે તમે મને બંદૂકે દઈ દો. મારાથી એ વાત સહેવાતી નથી.”

તે દિવસથી આ દુંગરાઓમાં રા' ભારાનો અવરજવર ઓછો થયો અને થોડે દિવસે બિલકુલ બંધ થયો.

એમ કરતાં એક દિવસ પહાડોના કઠિયારાઓની ગુપ્ત વાતો મુઝફ્ફરને કાને પહોંચી કે નગરને માર્ગથી કોઈ મુગલાઈ મહેમાનો ભુજમાં આવેલ છે. મુઝફ્ફરને રા' ભારા તરફથી પણ ચેતવણી મળી કે હાલનું રહેઠાણ મેલીને વધુ વંકા રહેઠાણમાં ચાલ્યા જાવ.

મુઝફ્ફર વધુ ઊંડાણમાં ઉત્તર્યો. ચાલ્યો જાય છે. ચાલ્યો જ જાય છે. એક દિવસે બાપોરે એને ઘોડાની લાદની ગંધ આવવા લાગી. રાવના રક્ષકો પણ એનાથી અળગા થઈ ગયા. પોતે એકલો હતો. એકાકી એ ઊંડો ને ઊંડો ચાલ્યો. પણ ઘોડાની લાદની સોડમ એને છોડતી ન હતી. એ જાણે કે મુઝફ્ફરને ઓળખતી ઓળખતી શોધતી હતી.

આખરે સાંજ પડી હતી. ઊંડા કોતરમાં એ ભરાઈ બેઠો હતો. એકાદ તેતર બોલતું હતું. બહારથી એણો અવાજ સાંભળ્યો.

“બહાર આવો, મુઝફ્ફરશા, બહાર આવો. બીજું કોઈ નથી. હું

રા' ભારો તમને ગોતું છું હું રાવ ભારમલજી! બીજું કોઈ નથી આંહીં, બીઓ મા॥

‘બીજું કોઈ નથી. હું રા’ ભારો છું, બીઓ મા’ એ બોલના ત્રણ વારના હક્કલાના જવાબમાં મુઝફ્ફર ગુપ્ત રહેઠાજી છોડીને બહાર નીકળ્યો. રાવ ભારોજી અને જોઈને ભેટી પડ્યા. ખૂબ હસ્યા.

“આટલા બધા બીના? એ તો બધા પાછા ચાલ્યાય ગયા. બીઓ છો શું?”

એને વાતોએ ચહાવી કોતરમાંથી બહાર કાઢ્યો. સહેજ અંધારું થઈ ગયું, અને એ અંધકારનું પેટ ચીરીને જ જાણે કે ઉઠેલા સો સૈનિકો મુઝફ્ફરને ઘેરી વધ્યા.

“લ્યો આ તમારા ચોરને સંભાળી લ્યો, સરકાર!”

એટલું બોલીને રા’ ભારોજી મુઝફ્ફર તરફ પીઠ વાળીને ઊભા રહ્યા.

“વફાદાર રાવ સાહેબ,” ફોજના આગેવાને રા’ ભારાને સલામ કરીને કહ્યું: “અહેસાન આપનો, મોરબી પગરણું આપ આવતી કાલે જ સંભાળી લેજો. લો આ રુક્કો.”

*

“ચુપ રો; એય બદમાશ!” નગરને દરવાજે ચોકી કરતો મુલ્લિલમ પહેરેગીર વાતો કરનાર વટેમાર્ગુને ચેતવતો હતો: “આનું નામ જામનગર નથી હવે, હવે તો ઈસ્લામાબાદ છે.”

“બહુ સારું, બાપા! જમાદાર સાહેબ! તમે કહો તેમ.” વટેમાર્ગુ જવાબ વાળીને ગામમાં જતો હતો.

લોકોની જીભ પરથી નાગની મિટાવીને જામે પોતાનું નામધારી કરેલું જામનગર તે દિવસ (સન 1594માં) મુગલ સૂબાનું ઈસ્લામાબાદ બન્યું હતું. ત્યાં અકબરશાહના એક સૂબાની નિમણૂક થઈ હતી.

એક દિવસ ઈસ્લામાબાદની એક પાકી ઈમારતમાં કચ્છથી પાઇલી વળેલી ફોજનો પડાવ થયો. રાજકેદી મુઝફ્ફરને દિલહી પહોંચ્યતો કરવા

માટે પહેલો પડાવ ઈસ્લામાબાદમાં થયો હતો. પહેરેગીરોની ચોકી વર્ચે વીટળાઈને એકલો બેઠેલો મુજફ્ફર કાન માંડીને ફોજ લોકોની વાત સાંભળતો હતો:

“કેમ જમાદાર, તમે આજ અમદાવાદ ચાલ્યા, તો અમે પાંચ દિન પછી નીકળવાના.”

“કેમ?”

“હુકમ થઈ ગયો. ઈસ્લામાબાદ જામને પાછું સોંપાય છે. જામે તાબેદારી કબૂલી છે, ને સોરઠ માટે મુગલ સરકારની ફોજ જ્યાંજ્યાં ચેતે ત્યાંત્યાં પછવાડે ફોજને અનાજ પહોંચતું કરવાની જામ સત્તાએ હા પાડી છે.”

“રે'વા દિયોને, મિયાં, સોરઠના રજ્પૂતોનો ઈતબાર કેવો હવે? સૂબા કાંઈ બેવકૂફ છે કે એમ ઈસ્લામાબાદ સોંપે?”

“ઈતબાર નથી, માટે તો જામનો નાનેરો છીકરો જસોજ એહમદાબાદ બાદશાહી ઓળમાં રહેવા આપે છે ને!”

કેદી મુજફ્ફરે આ અહેવાલ કાનોકાન સાંભળ્યો, ને એનાં મોંમાં હસવું ન માયું. “વાહ ઈતબાર! સોરઠી રજ્પૂતોનો ઈતબાર!”

પણ તત્કાળ એ નમાજમાં બેસી ગયો. એને પોતાનું દિલ ઝટ માલિક સાથે મિલાવવાની જરૂર પડી, પોતાની મશકરી એ પોતે જ ન સાંખી શક્યો.

*

કારતક મહિનો હતો. ઘઉંના તાજા ફૂટેલા કોંટાના ક્યારામાં ઉત્તરીને લાંબા સૂર કાઢતાં કુંજડાં દરિયાપારના દેશાટનની જાડો કે જગતને વાતો કહેતાં હતાં. ચાંદની રાત હતી. ધ્રોળનું જ પાદર હતું. મુજફ્ફર રાવટીમાંથી બહાર નીકળીને ઊભો હતો. એની કલ્યના ચાંદનીમાં તરતી હતી. આ વેરાન પર થોડા જ મહિના પર હજારો જનોની હત્યા થઈ હતી. તોપોના ધુંવાધાર સળગ્યા હતા. આજે તો પાછાં લીલે ક્યારે કુંજડાં રમે છે. વાહ ખુદા! તું રહીમ છે. એટલે જ

પૃથ્વી સળગી જઈને પાછી ફરી લીલી બને છે ને! ધરતીના જમ્બોને આટલી ઝડપે રૂળવનાર માલિક! કોણ કહે છે કે તું રહીમ નથી?

“જરા નમાજ પડી લઉં, જમાદાર સા'બ!” એણે પહેરેગીરની પરવાનગી માર્ગી.

“જી.” જમાદાર પોતાના કેદીની સલ્વકાઈ પર, એના મૂછુ ભિષ બોલ પર ફિંદા હતો. એણે મુખફંફરને રજા આપી. મુખફંફર થોડે હૂર જઈને ખાડામાં બેઠો. ચાંદની હતી. કેદી દેખાતો હતો.

વચ્ચેવચ્ચે એના શબ્દો સંભળતા હતા: “રહીમ! રહીમ! ઓ
ખુદા! તું કેવો રહીમ છે!”

કેમ બહુ વાર લાગ્યો? હજુ કેમ ઉંઠતો નથી? શું કરતો હશે
બેવકૂફ્ફ!

પહેરેગીર બેઠેલા મુજફફર તરફ ગયો. એણો હાક મારી. સામો ખોંખારો પડા ન મળ્યો. અને ફાળ પડી. એ પાસે ગયો. એણો ભયંકર દશ્ય દીનું.

મુજફ્હર નમાજમાં જૂક્યો હોય તે રીતે પૃથ્વી પર બેઉ હાથ ટેકવીને અને મસ્તક ધરતીને ખોળે રાખીને પડ્યો હતો. એના ગળાનો હરડિયો કપાયેલો હતો. લોહીઆળ એક અસ્તરો એની બાજુમાં પડ્યો હતો.

હથિયારહીન કરી નાખેલા રાજકેદીની પાસે છૂપો એ એક જ અસ્તરો હતો - વીસ વર્ષો પર એક સરાણિયણ બહેનનો દીવિલો જોડો આખરની પળે મુલફુરની ઠર્જાજત બચાવી. પ્રભુ રહીમ હતો.

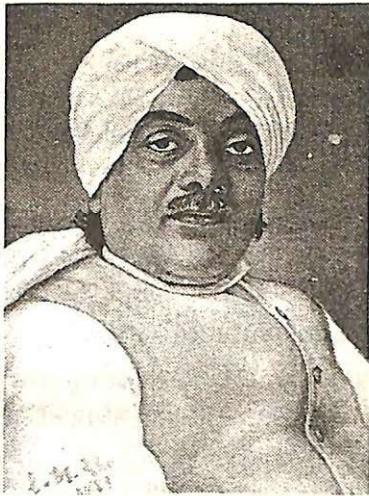
ભૂચર મોરીના ટેંબા ઉપર તે વખતે ત્રણ સ્વીઓ બેઠી હતી.
ત્રણમાંથી જે એક અબોલ હતી, તે ફરી વાર બોલતી થઈને ગાતી હતી:

કાટેલી રેગને રે

ਭਰੋਸੇ ਹੁੰ ਤੋ ਭਵ ਹਾਰੀ
ਤੇ ਹੁੰ ਤੋ ਭਵ ਹਾਰੀ.

એ ગાનારી એક વારની સરાહિયણ હતી. એક વારની રાજ્યપત્રી

હતી. તે રાત્રિએ ગાંડી હતી. એના સાથમાં એક વૃદ્ધા હતી, ને એક યુવતી હતી. ભૂચર મોરીને ટીબે ફરી વાર એક જુંપડી ખડી થઈ હતી તેમાં એ ત્રણોય રહેતી હતી. રોતી હતી ને અપી હતી.

ਜਿਤੇਰਚੰਦ ਮੇਧਾਵੀ

ਸਾਡਿਤਯਾਗਵਨ

- 1896 ਜਨਮ: 28 ਅਂਗੋਸ਼ਟ, ਚੋਟੀਲਾ (ਜ਼ਿ. ਸੁਰੇਨਗਰ).
- 1912 ਅਮਰੇਲੀਮਾਂ ਸ਼ਾਣਾਕਿਕਾਇ ਪ੍ਰੂਨੂ. ਕ੍ਰੂ. ਤਾਂ ਸੁਧੀਮਾਂ ਸਵਦੇਸ਼ੀ ਚਣਵਣ,
ਆਰਧਸਮਾਝ ਅਨੇ ਥਿਓਸੋਝੀਨਾਂ ਸੰਸਕਾਰਬੀਝ ਵਵਾਧਾਂ.
- 1917 ਕੋਲੇਜਮਾਂ 1913ਮਾਂ ਆਰੰਭੀ
ਆਵਨਗਰਨੀ ਸ਼ਾਮਲਿਦਾਸ ਕੋਲੇਜਮਾਂਥੀ ਬੀ. ਏ. ਥਥਾ. ਤਾਂ ਸਨਾਤਨ
ਧਰਮ ਹਾਈਸਕੂਲਮਾਂ ਸ਼ਿਕਾਕ ਥਥਾ.
- 1918 ਕੌਟੂਂਬਿਕ ਕਾਰਣੇ ਓਚਿੰਤਾ ਕਲਕਤਾ ਜਈ ਚਤਵਾ. ਸ਼ਿਕਕਗੀਰੀ ਅਨੇ
ਐਮ. ਏ.ਨੋ ਅਭਿਆਸ ਰਾਖਾਂ. ਐਲਿਮਿਨਿਯਮਨਾ ਏਕ ਕਾਰਖਾਨਾਮਾਂ
ਨੋਕਰੀ ਸੀਕਾਰੀ. ਬੰਗਾਣੀ ਸਾਡਿਤਨਾਂ ਪਰਿਚਾਰ-ਪਰਿਸ਼ੀਲਨ
ਆਰੰਭਾਧਾਂ. ਪਛੇਲਵਹੇਲੁੰ ਗੀਤ 'ਧੀਵਡੀ ਜਾਂਖੀ ਬਣੇ' ਰਚਾਂਦੁੰ.
- 1921 ਵਤਨਨੂੰ 'ਫੁਰਨਿਵਾਰ ਸਾਦ' ਸਾਂਭਣੀਨੇ ਕਲਕਤਾ ਛੋਡੀਨੇ ਕਾਠਿਧਾਵਾਡ
ਪਾਇਆ ਫਿਰੀ.

- 1922 રાણપુરથી પ્રગટ થતી શ્રી અમૃતલાલ શેડના નવા અઠવાડિક 'સૌરાષ્ટ્ર'માં બે-ત્રણ લેખો મોકલ્યા કે તરત તંત્રી-મંડળમાં સ્થાન પામ્યા; પત્રકાર તરીકેની કામગીરીનો આરંભ. રવીન્દ્રનાથના 'કથા ઓ કાહિની'નાં બંગાળી કથાગીતો પરથી આલેખેલા સ્વાર્પજી અને ત્યાગના ભાવના-પ્રસંગોનો નાનો સંગ્રહ 'કુરબાનીની કથાઓ' આપીને લેખન-કારકિર્દિનું મંગલાચરણ કર્યું. લોકસાહિત્યની પ્રથમ પ્રસાદીરૂપે 'ડોશીમાની વાતો' પુસ્તક બધાર પડયું.
- 1923 'સૌરાષ્ટ્રની રસધાર'નો પહેલો ભાગ બધાર પડ્યો ને લેખક તરીકે જાહીતા થયા. હવે પછી લોકસાહિત્યનું સંશોધન-સંપાદન જીવન-ઉપાસના બની. 1927 સુધીમાં 'રસધાર'ના પાંચ ભાગ પૂરા થયા.
- 1928-29 બાલ-કિશોર ને નારી-ભાવને જીવંતાં, પોતે 'પ્રિયતર' ગણેલાં ગીતોના સંગ્રહો 'વેણીનાં ફૂલ' અને 'કિલ્લોલ' આપ્યા.
- 1929 લોકસાહિત્યના સંશોધન બદલ પહેલો 'રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રક' (1928) અર્પણ થયો. જ્ઞાનપ્રસારક મંડળીના આશ્ર્યે મુંબઈમાં લોકસાહિત્ય વિશે છ વ્યાખ્યાન આપ્યાં.
- 1930 સત્યાગ્રહ-સંગ્રહ નિમિત્ત રચેલાં શૌર્યગીતોનો સંગ્રહ 'સિંહુડો' બધાર પડ્યો, તે સરકારે જરૂર કર્યો. તેની હસ્તલિખિત કાનૂન-ભંગ આવૃત્તિની સેંકડો નકલો લોકોમાં પહોંચ્યો વળી. રાજ્યોહના આરોપસર બે વરસના કાંચાવાસની સજ થઈ. અદાલતમાં 'છેલ્લી પ્રાર્થના' ગીત ગાયું ત્યારે મેજિસ્ટ્રેટ સહિત સેંકડોની મેદનીની આંખો બીની થઈ. સાબરમતી જેલમાં પ્રસિદ્ધ ગીત 'કોઈનો લાડકવાયો' રચાયું. બદલી પામતા કેદીઓ મારફત બીજી જેલોમાં અને છૂટનારાઓ મારફત બધાર પ્રજામાં એ જોતશેતામાં પ્રસર્યું અને લોકજીબે વસી ગયું. ગાંધી-અરવીન કરારને પરિજ્ઞામે માર્ચ 1931માં જેલમાંથી છૂટ્યા.
- 1931 ગોળમેજી પરિષદમાં લંડન જઈ રહેલા ગાંધીજીને સંબોધનું 'છેલ્લો કટોરો' કાવ્ય લખ્યું, એ જોઈને ગાંધીજીએ કહ્યું: "મારી સ્થિતિનું આમાં જે વર્ઝન થયું છે એ તદ્દન સાચું છે." હવે પછી 'રાષ્ટ્રીય શાયર' તરીકે ઓળખાયા.

- 1934 'જન્મભૂમિ' દેનિક મુંબઈથી શરૂ થયું તેના સંપાદક-મંડળમાં જોડાયા. રવીન્દ્રનાથ સાથે મુંબઈમાં મિલન; સૌરાષ્ટ્રના લોકસાહિત્યની પ્રસાદી એમને કઠેથી કવિવરે સાંભળી; શાંતિનિકેતન આવવા આમંત્રણ આપ્યું.
- 1936 'જન્મભૂમિ' છોડીને સૌરાષ્ટ્રમાં 'કૂલછાબ' અઠવાડિકના તંત્રીપદે આવ્યા. પત્રકારત્વમાં નવી ભાત પાડી.
- 1941 શાંતિનિકેતનમાં લોકસાહિત્ય વિશેનાં એમનાં વ્યાખ્યાનોએ દેશ-વિદેશના વિદ્યાર્થીઓ-અધ્યાપકોને મુંઘ કર્યું.
- 1942 સૂરતમાં સ્વ૦ કમળાશંકર પ્રાણશંકર વ્યાખ્યાનમાળામાં 'લોકસાહિત્ય: પગદંડીનો પંથ' એ જાહીરું વ્યાખ્યાન આપ્યું. અમદાવાદમાં ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીમાં ચારણો અને ચારણી સાહિત્ય વિશે વ્યાખ્યાનો આપ્યાં.
- 1943 મુંબઈ યુનિવર્સિટીની ઠક્કર વસન્ત માધવજી વ્યાખ્યાનમાળામાં લોકસાહિત્ય વિશેનાં પ્રસિદ્ધ વ્યાખ્યાનો આપ્યાં. વ્યાખ્યાનખંડ નાનો પડ્યો, બહાર બગીચામાં શ્રોતાઓની ભીડ થઈ, બેકબૂ બની.
- 1945 'કૂલછાબ'ના તંત્રીપદેથી મુક્ત થઈ 23 વરસના પત્રકારજીવનમાંથી નિવૃત્તિ લીધી. રવીન્દ્રનાથનાં કાલ્યોની અનુકૃતિઓનો સંગ્રહ 'રવીન્દ્ર-વીણા' પ્રગટ થયો. ગુજરાતમાં પરિબ્રમણો આદર્યે. રવિશંકર મહારાજના જીવન-અનુભવોનું પુસ્તક 'માણસાઈના દીવા' લખ્યું.
- 1946 ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના સોલમા અધિવેશનમાં સાહિત્ય વિભાગના પ્રમુખ. 'માણસાઈના દીવા'ને વરસની ઉત્તમ ફૂતિ તરીકે 'મહીડા પારિતોષિક'નું ગૈરવદાન મળ્યું.
- 1947 ભજન-સાહિત્યના સંશોધનનું પુસ્તક 'સોરકી સંતવાષી' પૂરું કર્યું. 'કાળચક' નવલકથા લખાતી હતી. માર્ચની ગ્રીએ હૃદયરોગના હુમલાથી દેહ છોડ્યો.

*

મેઘાણી-સાહિત્ય

અન્ધ્ર મેઘાણી સાહિત્યના જે ગ્રંથમાં આમાંનાં જે પુસ્તકનો સમાવેશ છે
તેની સાથે કમાંક ① આવા અંકથી દર્શાવ્યો છે.]

કવિતા ①

એકતારો	યુગવંદના
કિલ્લોલ	રવીન્દ્ર-વીષા
બાપુનાં પારણાં	વેણીનાં ફૂલ

જીવનચરિત્ર

અકબરની યાદમાં	પાંચ વરસનાં પંખીડાં
એની બેસન્ટ	પુરાતન જ્યોત
ઠક્કરબાપા : આઇ જીવનપરિચય	બે દેશદીપક
દ્યાનંદ સરસ્વતી	માણસાઈના દીવા
દરિયાપારના બહારવટિયા	વત્સંત-રજબ સ્મારક ગ્રંથ (સંપાદન)
નરવીર લાલાજી	સોરઠી સંતો

નવલક્ષણ

અપરાધી	રા' ગંગાજળિયો
કાળચક (અધૂરી)	વસુંધરાનાં વહાલાં-દવલાં
ગુજરાતનો જ્ય (2 ભાગ)	દેવિશાળ
તુલસી-કથારો	સત્યની શોધમાં
નિરંજન	સમરાંગણ
પ્રભુ પધાર્યા	સોરઠ, તારાં વહેતાં પાણી
બીડેલાં દ્વાર	

નવલિકા

કુરબાનીની કથાઓ ②	પ્રતિમાઓ ③
જેલ-ઓફિસની બારી ②	મેઘાણીની નવલિકાઓ (2 ખંડ) ④
પલકારા ②	વિલોપન અને બીજ વાતો ⑤

નાટક ②

રાજા-રાજી	વંડેલાં અને બીજ નાટકઓ
રાજો પ્રતાપ	શાહજહાં
લોકકથા	
કંકાવઠી (2 મંડળ)	રંગ છે, બારોટ!
કોશીમાની વાતો	સોરઠી બહારવટિયા (3 ભાગ) ④
દાદાજીની વાતો	સૌરાષ્ટ્રની રસધાર (5 ભાગ) ③

લોકગીત

ઝાંચુગીતો	સોરઠી ગીતકથાઓ
ચૂંદીઃ ગૂર્જર લગનગીતો (2 ભાગ)	સોરઠી સંતવાજી
રઘિયાળી રાત (4 ખંડ) ⑦	હાલરડાં
સોરઠિયા દુષ્ટ	

લોકસાહિત્ય સંશોધન-વિષેચન

ચારણો અને ચારણી સાહિત્ય ⑥	લોકસાહિત્ય : પગદીનો પંથ ⑥
છેલ્લું પ્રયાણ	લોકસાહિત્યનું સમાલોચન ⑥
પરકમ્મા	સોરઠને તીરે તીરે
લોકસાહિત્ય : ધરતીનું ધાવણ (2 ભાગ) ⑤	સૌરાષ્ટ્રનાં ખંડેરોમાં

પ્રકીર્ણ

અજબ દુનિયા	મરેલાંનાં રુધિર ને જીવતાનાં
આપણા ઘરની વધુ વાતો	અંસુડાંઓ
આપણું ઘર	મિસરનો મુક્તિસંગ્રામ
એશિયાનું કલંક	લોક-ગંગા
ધજમિલાપ	વેરાનમાં
પરિભ્રમણ (3 ભાગ)	સળગતું આયર્બેન્ડ
ભારતનો મહાવીર પાડોશી	સાંભેલાના સૂર

મુખ્ય સંકલન-સંપાદન

અંતર-ઇભિઃ જવેરચંદ મેઘાણીનું સંકલિત આત્મવૃત્તાંત

સંપાદક: હિમાંશી શેલત, વિનોદ મેઘાણી

લિંગ સ્નેહાધીન જવેરચંદ (મેઘાણીના પત્રો)

સંપાદક: મહેન્દ્ર મેઘાણી

લિંગ હું આવું હું (૨ ખંડ): જવેરચંદ મેઘાણીનું પત્રજીવન

સંપાદક: વિનોદ મેઘાણી

સમગ્ર મેઘાણી-સાહિત્ય

[૨૦૦૨ સુધી બહાર પ્રેલા ગ્રંથો]

- ① સૌના-નાવડી: સમગ્ર કવિતા
- ② મેઘાણીનાં નાટકો
- ③ ચૌરાઝ્ઝની રસધાર
- ④ ચૌરઠી બહારવટિયા
- ⑤ લોકસાહિત્ય: ધરતીનું ધાવણ
- ⑥ લોકસાહિત્ય અને ચારડી સાહિત્ય
- ⑦ રઢિયાળી રાત
- ⑧ મેઘાણીની સમગ્ર નવલિકા (ભાગ ૧)
- ⑨ મેઘાણીની સમગ્ર નવલિકા (ભાગ ૨)